

การเมืองในราชสำนักฝ่ายใน ในสมัยรัชกาลที่ 5

นางสาวฉัตรดาว ลีเซววงศ์

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

บทคัดย่อและแฟ้มข้อมูลฉบับเต็มของวิทยานิพนธ์ตั้งแต่ปีการศึกษา 2554 ที่ให้บริการในคลังปัญญาจุฬาฯ (CUIR)

เป็นแฟ้มข้อมูลของนิสิตเจ้าของวิทยานิพนธ์ ที่ส่งผ่านทางบัณฑิตวิทยาลัย

The abstract and full text of theses from the academic year 2011 in Chulalongkorn University Intellectual Repository (CUIR)

are the thesis authors' files submitted through the University Graduate School.

คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีการศึกษา 2558

ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

The Politics in Rama V's inner court

Miss Chatdao Leechavengvongs

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Master of Arts Program in Politics and Governance

Department of Government

Faculty of Political Science

Chulalongkorn University

Academic Year 2015

Copyright of Chulalongkorn University

หัวข้อวิทยานิพนธ์	การเมืองในราชสำนักฝ่ายใน ในสมัยรัชกาลที่ 5
โดย	นางสาวฉัตรดาว ลีเชวงวงศ์
สาขาวิชา	การเมืองและการจัดการปกครอง
อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก	ศาสตราจารย์ ดร. ไชยันต์ ไชยพร

คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้รับวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาโทบริหารธุรกิจ

.....คณบดีคณะรัฐศาสตร์
(รองศาสตราจารย์ ดร. เอก ตั้งทรัพย์วัฒนา)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

.....ประธานกรรมการ
(รองศาสตราจารย์ ตระกูล มีชัย)

.....อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก
(ศาสตราจารย์ ดร. ไชยันต์ ไชยพร)

.....กรรมการภายนอกมหาวิทยาลัย
(รองศาสตราจารย์ ฉลอง สุนทราวาณิช)

ฉัตรดาว ลีเชวงวงศ์ : การเมืองในราชสำนักฝ่ายใน ในสมัยรัชกาลที่ 5 (The Politics in Rama V's inner court) อ.ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก: ศ. ดร. ไชยันต์ ไชยพร, 170 หน้า.

วิทยานิพนธ์เรื่องนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาถึงการเมืองในราชสำนักฝ่ายใน ในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยอธิบายถึงการเมืองในราชสำนักฝ่ายใน ซึ่งแบ่งออกเป็นสองช่วงเวลา คือ ช่วงต้นรัชกาล (พ.ศ.2411 – พ.ศ.2428) และช่วงปลายรัชกาล (พ.ศ.2428 – พ.ศ.2453) โดยใช้การทิวคตของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญในปีพ.ศ.2428 เป็นตัวแบ่ง เพื่อนำมาอธิบายถึงการเมืองในราชสำนักฝ่ายใน ทั้งนี้ พบว่าในช่วงต้นรัชกาล ซึ่งเป็นช่วงที่รัชกาลที่ 5 ยังมิได้ทรงมีพระราชอำนาจโดยสมบูรณ์ อีกทั้งยังมิได้มีการสถาปนาสมเด็จพระอัครมเหสีและไม่มีพระราชโอรสขึ้นสมเด็จเจ้าฟ้า จึงปรากฏว่าการที่สตรีใดจะเข้ารับราชการฝ่ายในนั้น มีปัจจัยหรือเหตุผลของการประสานและสร้างความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มชนชั้นนำต่างๆ เป็นสำคัญ

ขณะที่ในช่วงปลายรัชกาล (พ.ศ.2428 –พ.ศ.2453) ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่รัชกาลที่ 5 ทรงมีความมั่นคงในพระราชอำนาจอย่างสมบูรณ์ พบว่านอกจากพระราชชายาเจ้าดารารัศมีแล้ว ไม่ทรงมีพระภรรยาเจ้าเพิ่มขึ้นเลย ทั้งนี้ นอกจากความมั่นคงในพระราชอำนาจแล้ว การที่ทรงมีพระราชโอรสในพระยศสมเด็จเจ้าฟ้าขึ้นเอกหลายพระองค์ ทำให้ไม่มีความจำเป็นที่จะต้องรับพระราชวงศ์พระองค์อื่นๆเข้ามาเป็นพระภรรยาเจ้าเพื่อประสูติกาลพระราชโอรสที่จะมาสืบทอดราชสันตติวงศ์อีก นอกจากนี้ การที่รัชกาลที่ 5 ทรงสถาปนาพระอัครมเหสีอย่างชัดเจน รวมทั้งทรงแต่งตั้งพระราชโอรสขึ้นดำรงตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ส่งผลให้ไม่ปรากฏกลุ่มอำนาจใดมีการสนับสนุนพระราชวงศ์พระองค์ใดให้ขึ้นดำรงตำแหน่งพระภรรยาเจ้าอีก

จากการวิจัยนี้ จึงสรุปได้ว่าการเมืองในราชสำนักฝ่ายในมีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับราชสำนักฝ่ายใน ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในราชสำนักฝ่ายในสามารถส่งผลต่อราชสำนักฝ่ายใน ดังนั้นแต่ละกลุ่มอำนาจ กลุ่มชนชั้นนำของสังคม จึงใช้ความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นในราชสำนักฝ่ายในผ่านการสนับสนุนสตรีที่เป็นฝ่ายของตนเข้ารับราชการเป็นพระภรรยาเจ้าและพระภรรยา เพื่อสร้างเครือข่ายอำนาจและความสัมพันธ์กับองค์พระมหากษัตริย์ อันส่งผลต่อกลุ่มอำนาจและชนชั้นนำต่างๆ ในการสร้างเสริมอำนาจและความมั่นคงทางการเมืองในราชสำนักฝ่ายใน

ภาควิชา การปกครอง ลายมือชื่อนิสิต

สาขาวิชา การเมืองและการจัดการปกครอง ลายมือชื่อ อ.ที่ปรึกษาหลัก

ปีการศึกษา 2558

5581305624 : MAJOR POLITICS AND GOVERNANCE

KEYWORDS: KING RAMA V / INNER COURT / POLITICS / KING' WIVES

CHATDAO LEECHAVENGVONGS: The Politics in Rama V's inner court. ADVISOR:
PROF. CHAIYAN CHAIYAPORN, Ph.D., 170 pp.

From the study of politics in the inner court in the reign of King Rama V, the researcher describes the inner court by dividing into two periods from the beginning of the reign (2411BC – 2428BC) to the late of the reign (2428BC-2453BC) by using the year of Wichaichan (the second king)' death as dividing line. The result reveals that at the beginning of the reign King Rama V did not have the absolute power or establish Queen or crown prince. It appears that the relationship between various elite groups will be the main factors to allow the woman to serve in the inner court.

As at the late of the reign (2428BC-2453BC) King Rama V has stability both the power and the monarchy. However, there is no evidence that King Rama V has any royal king wives except Her Royal Highness Princess Dararassamee. This may be because King Rama V has many princes so there is no need to establish any royal family to be Queen to born the crown prince to succeed to the throne. In addition, King Rama V established Queen as well as appointed his son to hold the position of crown prince. Consequently, it did not appear any group of power to support royal family to be royal wife any more.

From the research, it can be concluded that official court is closely linked to the inner court. The changing occurring in the official court can affect the inner court. Therefore, each power group and elite group use their relationship in inner court through the support of their women to serve royal king wife and royal wife. To create a power network and relationship with King which affect the power group and elite group to strengthen the power and political stability in the inner court.

Department: Government Student's Signature

Field of Study: Politics and Governance Advisor's Signature

Academic Year: 2015

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยความช่วยเหลืออย่างดียิ่งของศาสตราจารย์ไชยยันต์ ไชยพร อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ ขอกราบขอบพระคุณที่ให้คำปรึกษาแนะนำที่มีคุณค่า และให้ความกรุณาแก่ข้าพเจ้ามาโดยตลอด

กราบขอบพระคุณคณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ รองศาสตราจารย์ตระกูล มีชัย ประธานกรรมการ และรองศาสตราจารย์ฉลอง สุนทราวาณิชย์ กรรมการภายนอก ที่กรุณาให้คำแนะนำที่เป็นประโยชน์ในการปรับปรุงงานวิทยานิพนธ์ นอกจากนี้ขอขอบพระคุณอาจารย์จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์ ที่กรุณาให้คำปรึกษาแนะนำในด้านต่างๆ

ขอบคุณเจ้าหน้าที่สาขาวิชาการเมืองและการจัดการปกครอง คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่ช่วยเหลือและประสานงานจนแล้วเสร็จสมบูรณ์

ขอบคุณเพื่อนๆ แกงค์ขานม บิว แอร์ ปุณ น้องตึก ที่คอยช่วยเหลือและเป็นกำลังใจให้กันเสมอมา

ขอบคุณพี่เกริก ที่คอยช่วยเหลือมาโดยตลอด พี่เดช พี่เทพ ดวง เดือน ปิน พี่ฝน พี่ๆ เพื่อนๆ นิสิตปริญญาโท ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สำหรับความช่วยเหลือและกำลังใจที่มีให้กันตลอดมา

สุดท้ายนี้ขอขอบพระคุณคุณพ่อ คุณแม่ ผู้อยู่เบื้องหลังความสำเร็จทุกอย่าง ทั้งในด้านการเงินและกำลังใจ ขอบพระคุณคุณยาย คุณป้า และน้า ขอบคุณน้องนิชที่คอยให้กำลังใจ และสนับสนุนกันเสมอมา

ขอบพระคุณคุณตาสำหรับกำลังใจจากบนฟ้าค่ะ ดาวเรียนจบโทแล้วนะคะ

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
บทที่ 1 บทนำ	1
ที่มาและความสำคัญ.....	1
นิยามศัพท์.....	2
ทบทวนวรรณกรรม.....	3
วัตถุประสงค์การวิจัย	5
ขอบเขตการวิจัย	5
สมมุติฐานการวิจัย	6
วิธีดำเนินการวิจัย	6
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	7
บทที่ 2 สถานการณ์ทางการเมืองในรัชกาลที่ 5	8
สถานการณ์ทางการเมืองในช่วงต้นรัชกาล (พ.ศ.2411 –พ.ศ.2428)	9
เหตุการณ์และความสัมพันธ์ระหว่าง “วังหลวง” และ “วังหน้า”	12
กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ.....	12
วิกฤตการณ์วังหน้า	13
ความรู้สึกรักของ “วังหลวง” ต่อ “วังหน้า”	16
“วังหน้า” ภายหลังสิ้นกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ.....	19
สถานการณ์ทางการเมืองในช่วงปลายรัชกาล (พ.ศ.2428 – พ.ศ.2553).....	21
สายราชสกุลรัชกาลที่ 3 ในสมัยรัชกาลที่ 5	22

บทที่ 3 ราชสำนักฝ่ายในช่วงต้นรัชกาล (พ.ศ.2411 – พ.ศ.2428)	25
ลำดับศักดิ์พระมเหสีเทวี พระภรรยา และพระราชโอรสธิดา	26
“ฝ่ายใน” ของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์	31
“ทูลกระหม่อมแก้ว” ผู้สำเร็จราชการราชสำนักฝ่ายในช่วงต้นรัชกาล	33
พระภรรยาเจ้าและพระภรรยาผู้มีบทบาทในรัชกาลที่ 5	36
เจ้าคุณจอมมารดาแพ รักแรกแห่งพระพุทธเจ้าหลวง สายสัมพันธ์สกุลขุนนาค	36
พระองค์เจ้าทักษิณชา นราธิราชบุตรี พระภรรยาเจ้าพระองค์แรก	46
พระอรรคชายา แห่งราชสกุล “ลดาวลัย” สายสัมพันธ์ต่อสายราชสกุลในรัชกาลที่ 3	51
พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาย์นาเรีรัตน์	51
พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าอุบลรัตน์นารีนาค	53
พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์	54
สี่พระนาง	55
สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี	56
สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี	57
สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ	59
พระนางเจ้าสุชุมาลัยมารศรี พระราชเทวี	61
ราชสำนักฝ่ายใน ในสมัยสี่พระนาง	62
สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ในช่วงก่อนการสถาปนาตำแหน่งสยามมกุฎราชกุมาร	68
บทที่ 4 ราชสำนักฝ่ายในช่วงปลายรัชกาล (พ.ศ.2428 – พ.ศ.2453)	72
สมเด็จพระบรมราชเทวี พระอัครมเหสีในช่วงปีพ.ศ.2428 – พ.ศ.2437	72
สยามมกุฎราชกุมารพระองค์แรกแห่งแผ่นดินสยาม	74
ความ “ลักลั่น” ของพระอิสริยยศแห่งพระภรรยาเจ้า ภายหลังการทิวงคตของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ	75

สมเด็จพระบรมราชินีนาถ พระอัครมเหสีในช่วงปีพ.ศ.2440 – พ.ศ.2453.....	80
พระราชวังสวนดุสิต ศูนย์กลางแห่งราชสำนักฝ่ายในช่วงปลายรัชกาล.....	83
ลำดับสองแห่งการสืบราชสันตติวงศ์ : พระพรพิเศษ มีจริงหรือเพียงรำลือ	85
สถานภาพและบทบาทพระภรรยาเจ้าและพระภรรยา ช่วงปีพ.ศ.2428 – พ.ศ.2453.....	90
สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ	90
สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี.....	93
พระนางเจ้าสุชมาลัยมารศรี พระราชเทวี.....	95
พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ	101
พระราชชายา เจ้าดารารัศมี.....	103
เจ้าคุณจอมมารดาแพ	106
เจ้าจอมก๊กอ้อ	109
เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ลดาวัลย์	110
สายสกุลที่ “ไม่ถูกเลือก”	111
ผู้ปฏิเสธตำแหน่ง “พระภรรยา”	113
ความสัมพันธ์กับครอบครัวเดิมของพระภรรยาเจ้าและพระภรรยา.....	115
“สำนัก” ในราชสำนักฝ่ายใน	118
ปฏิสัมพันธ์ในราชสำนักฝ่ายใน.....	124
สะใภ้ “ผู้ถูกเลือก”	133
บทที่ 5 สรุปและข้อเสนอแนะ	140
สรุปผลการวิจัย.....	140
ข้อเสนอแนะ.....	144
ภาคผนวก.....	145
รายการอ้างอิง	164

ญ

หน้า

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์ 170

บทที่ 1

บทนำ

ที่มาและความสำคัญ

ในสมัยรัชกาลที่ 5 นับเป็นสมัยที่ประเทศไทยได้มีการเปิดรับอารยธรรมตะวันตกเพิ่มมากขึ้น ทั้งในด้านความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี รวมทั้งการรับค่านิยมประเพณีต่างๆเข้ามา สตรีได้ก้าวเข้ามามีบทบาทในหน้าประวัติศาสตร์เพิ่มมากขึ้นกว่าสมัยอื่นๆ โดยเฉพาะสตรีระดับชนชั้น นำในราชสำนักฝ่ายใน ดังจะเห็นได้จากบทบาทของสตรีระดับชนชั้นนำในราชสำนักฝ่ายในในสมัย รัชกาลที่ 5 ในด้านต่างๆ เช่น เมื่อครั้งรัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 ในปีพ.ศ.2440 รัชกาลที่ 5 ได้ทรงสถาปนาสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี ให้ทรงดำรงพระอิสริยยศสมเด็จพระบรมราชินีนาถ และผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ นับเป็นครั้งแรกที่สตรีได้มีบทบาทในด้าน การเมืองการปกครองในรูปแบบที่เป็นทางการ อันไม่เคยปรากฏมาก่อนเลยในยุคสมัยก่อนหน้าี้ รวมทั้งการปฏิบัติพระกรณียกิจต่างๆของข้าราชการสำนักฝ่ายใน ในฐานะพระภรรยาเจ้าหรือพระราชธิดา อันก่อให้เกิดประโยชน์แก่ประเทศชาติและประชาชนโดยรวม ดังเช่นสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ และสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี ได้ทรงมีบทบาทสำคัญใน การก่อตั้งสภาอุณาโลมแดงเมื่อครั้งที่ไทยประสบวิกฤตการณ์ร.ศ. 112 เพื่อเป็นศูนย์กลางบรรเทาทุกข์ ทหารและประชาชน (อุทุมพร, 2552) เป็นต้น

แต่อย่างไรก็ตาม แม้ในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่สตรีในยุคสมัยนั้น โดยเฉพาะสตรีที่อยู่ในระดับชน ชั้นนำในราชสำนักฝ่ายในจะมีสิทธิเสรีภาพ และมีบทบาทในด้านต่างๆเพิ่มมากขึ้น แม้กระทั่งด้าน การเมืองการปกครอง แต่ก็เห็นได้ถึงบทบาทของสตรีตามขนบของสังคมจารีตเดิม ที่สตรีถูก นำมาใช้เป็นเครื่องมือในการสร้างความสัมพันธ์ทางอำนาจกับผู้ปกครองของกลุ่มชนชั้นนำในสังคม โดยการส่งสตรีในสายตระกูลเข้ารับราชการฝ่ายใน ในตำแหน่งพระภรรยาเจ้าและพระภรรยา ขณะที่ ผู้ปกครองก็รับสตรีเหล่านั้นเพื่อสร้างความสัมพันธ์กับกลุ่มชนชั้นนำในสังคม ขณะที่สตรีจะอยู่ในฐานะ ผู้เชื่อมโยงสายตระกูลและผู้ปกครองผู้เป็นพระราชสวามี แสดงให้เห็นถึงความเชื่อมโยงของราชสำนัก ฝ่ายหน้าและราชสำนักฝ่ายใน ดังเช่นในสมัยอยุธยา ในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน นาทหาร หัว เมือง ได้กำหนดไว้ว่า "สนมเอก" ทั้งสี่คนของกษัตริย์แห่งอยุธยา ได้แก่ อินทสุเรนทร ศรีสุดาจันทร์ อินทรเทวี และศรีจุฬาลักษณ์ สตรีทั้งหมดจะต้องสืบเชื้อสายมาจากเจ้านายที่ปกครองแคว้นที่ รวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอยุธยาแล้ว จึงเรียกว่า สนมเอกสี่ทิศ (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2557) เพื่อเป็นการ เชื่อมโยงกษัตริย์อยุธยากับแคว้นแคว้นต่างๆ ในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้ทรงสถาปนาพระราชันดดาในรัชกาล

ที่ 3 ให้ดำรงตำแหน่งพระภรรยาเจ้า ได้แก่ พระองค์เจ้าโสมนัส หม่อมเจ้ารำเพย และหม่อมเจ้าพรรณราย ซึ่งทั้ง 3 พระองค์ล้วนเป็นพระราชนัดดาที่รัชกาลที่ 3 ทรงพระเมตตาอย่างยิ่ง เพื่อเป็นการเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างสายราชสกุลในรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 ให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น (แสงเทียน ศรีธธา ไทย, 2550) เป็นต้น

งานวิจัยทางประวัติศาสตร์ที่ศึกษาถึงราชสำนักฝ่ายในมีอยู่เป็นจำนวนมากและเป็นการมุ่งศึกษาถึงบทบาทและสถานภาพของสตรีในราชสำนักฝ่ายในเป็นสำคัญ วิทยานิพนธ์ชิ้นนี้จึงต้องการศึกษาถึงการเมืองในราชสำนักฝ่ายใน ในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยจะมุ่งเน้นศึกษาว่าการเมืองในราชสำนักฝ่ายหน้ามีอิทธิพลและส่งผลกระทบต่อราชสำนักฝ่ายใน

นิยามศัพท์

คำว่า “ราชสำนัก” และ “ข้าราชการสำนัก” เป็นคำที่เกิดขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 6 ในสมัยรัชกาลที่ 5 จะใช้คำว่า “ข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายใน” และ “ข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายหน้า” ในความหมายว่า “ข้าราชการสำนัก” (จันทรัตน์ ประวาลปัทม์, 2521) แต่งานวิจัยชิ้นนี้จะขอใช้คำว่า “ราชสำนัก” และ “ราชสำนักฝ่ายใน” ซึ่งเป็นคำที่นิยมใช้ในงานวิจัย วิทยานิพนธ์ และเอกสารข้อมูลต่าง ๆ มากกว่า

มีผู้ให้คำนิยามความหมายของ “ราชสำนักฝ่ายใน” ดังนี้

ราชสำนักฝ่ายใน หมายถึง สถาบันอันเป็นองค์ประกอบส่วนหนึ่งของราชสำนักที่มีสมาชิกเป็นสตรีเพศ มีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระประมุข และมีการจัดการปกครองภายในเป็นของตนเอง ไม่เกี่ยวกับหน่วยงานกำกับดูแลของบ้านเมือง (สาระ มีผลกิจ, 2551)

ราชสำนักฝ่ายใน หมายถึง กลุ่มเจ้านายฝ่ายในและข้าราชการซึ่งเป็นผู้หญิงล้วน มีที่ประทับและพำนักอยู่ในเขตพระราชฐานชั้นในภายในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งเป็นที่ประทับและเป็นสถานที่เสด็จออกว่าราชการของพระมหากษัตริย์ ภายในพระบรมมหาราชวังนั้นมีการแบ่งแยกพื้นที่ระหว่างหญิงและชายอย่างชัดเจน มิให้มีการดำเนินชีวิตที่ปะปนกัน อาณาเขตของฝ่ายชาย หมายถึง ที่ประทับและออกว่าราชการของพระมหากษัตริย์ รวมทั้งเป็นสถานที่ปฏิบัติราชการของข้าราชการฝ่ายชายด้วย เขตนี้ถือเป็นฝ่ายหน้า เรียกกันว่าราชสำนักฝ่ายหน้า หรือฝ่ายหน้า ส่วนอาณาเขตที่เป็นที่ประทับและพำนักของเจ้านายสตรีและข้าราชการที่เป็นผู้หญิงล้วนถือเป็นเขตฝ่ายใน เรียกกันว่าราชสำนักฝ่ายใน หรือฝ่ายใน (วรรณพร บุญญาสถิต, 2552)

ราชสำนักฝ่ายใน หมายถึง บริเวณเขตพระราชฐานชั้นใน อันเป็นที่ประทับพักผ่อนทรงพระสำราญส่วนพระองค์ของพระมหากษัตริย์ และเป็นที่ประทับของพระมเหสีเทวี พระสนม เจ้าจอม พระราชธิดา พระบรมวงศานุวงศ์ที่เป็นสตรี ตลอดจนข้าราชการที่เป็นสตรี ซึ่งเรียกโดยรวมว่า ฝ่ายใน หรือ ราชสำนักฝ่ายใน เขตนี้ถือเป็นเขตโรฐาน เป็นที่หวงห้ามสำหรับบุคคลภายนอกโดยเฉพาะบุรุษเพศ ยกเว้นพระมหากษัตริย์ พระราชโอรสที่ยังมิได้โสกันต์ (ตัดจุก) หรือเด็กชายที่อายุไม่เกิน 10 ปี และผู้ที่ได้รับอนุญาตเป็นการเฉพาะ (ฉัตรภรณ์ จินดาเดช, 2542)

คำว่า “พระภรรยาเจ้า” และ “พระภรรยา” ใน “กฎหมายตราสามดวง” ได้ปรากฏคำว่า “สมเด็จพระภรรยาเจ้า” และ “พระภรรยาเจ้า” (ศิลปากร, กรม, 2521) แสดงถึงตำแหน่งพระมเหสีเทวี วิทยานิพนธ์เรื่อง “การบริหารราชสำนักฝ่ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” (ฉัตรภรณ์ จินดาเดช, 2542) ของฉัตรภรณ์ จินดาเดช ได้ให้ความหมายว่า “พระภรรยาเจ้า” แสดงถึงสตรีที่เป็นพระราชวงศ์ หรือได้รับการแต่งตั้งให้เป็นพระราชวงศ์ อันรับราชการในตำแหน่งพระมเหสีเทวี หรือสตรีที่เป็นพระราชวงศ์อันปรากฏว่าได้รับราชการในพระฐานะภรรยา และใช้คำว่า “พระภรรยา” แสดงถึงสตรีสามัญชนที่ได้รับราชการในตำแหน่งเจ้าคุณจอมมารดา เจ้าจอมมารดา และเจ้าจอม งานวิจัยชิ้นนี้จึงขอใช้คำว่า “พระภรรยาเจ้า” และ “พระภรรยา” ตามความหมายดังกล่าว ด้วยเป็นคำที่เข้าใจและนิยมใช้โดยทั่วไป

ทบทวนวรรณกรรม

การบริหารราชสำนักฝ่ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ฉัตรภรณ์ จินดาเดช, 2542) ศึกษาถึงการจัดระเบียบโครงสร้างเชิงกายภาพของราชสำนักฝ่ายในในรัชกาลที่ 5 การบริหารราชสำนักฝ่ายใน รวมทั้งการเลื่อนฐานะของสตรีโดยการเข้ารับราชการในราชสำนักฝ่ายใน โดยได้สรุปว่า การจัดการบริหารของราชสำนักฝ่ายในของไทยมีลักษณะที่สำคัญคือ บริหารราชการโดยสตรีที่มีบทบาทในการบริหารราชการในทุกสายงานตามความสามารถ ซึ่งลักษณะสำคัญของราชสำนักฝ่ายในดังกล่าว ได้เปิดโอกาสให้สตรีชั้นสูงลงไปถึงชั้นล่างหรือสามัญชนบางส่วนได้เลื่อนฐานะให้สูงขึ้นด้วยการเข้ารับราชการในราชสำนักฝ่ายใน และการที่ราชสำนักฝ่ายในสมัยรัชกาลที่ 5 มีจำนวนผู้พักอาศัยเพิ่มมากขึ้นกว่ารัชกาลก่อนๆ ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพตามมา ซึ่งการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ ได้ส่งผลต่อการปรับเปลี่ยนการบริหารราชสำนักฝ่ายในบางส่วน อันเอื้อให้สตรีที่มีความสามารถได้เข้ารับราชการเพิ่มขึ้น

นางใน : ชีวิตทางสังคมและบทบาทในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 5 (พรศิริ บุรณเขตต์, 2540) ได้สรุปว่าความสมบูรณ์ในชีวิตสมรสของนางในได้ส่งผลต่อความมั่นคงในชีวิตราชการของสมาชิกในตระกูล โดยที่นางในมีบทบาทถ่ายทอดความสัมพันธ์เชิงอำนาจซึ่งมีประสิทธิภาพจากฐานะภรรยา

จอมนางแห่งสยามในสมัยรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 6 กับกระแสวัฒนธรรมตะวันตก (วรรณพร บุญญาสกลิต, 2551) ศึกษาเรื่องราวของเจ้านายฝ่ายในในหัวข้อเรื่องการตอบสนองต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงแบบตะวันตกในสมัยรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 6 สรุปว่าการศึกษาและการรับรู้เกี่ยวกับตะวันตกที่เกิดขึ้นตามพระราชนิยมของกษัตริย์เป็นอิทธิพลสำคัญที่ทำให้เจ้านายฝ่ายในมีการปรับเปลี่ยนทัศนคติในการดำเนินชีวิต โดยรับเอาวัฒนธรรมตะวันตกเข้ามาปรับใช้ในด้านต่างๆ และการปรับเปลี่ยนบทบาททั้งในฐานะแม่บ้านแม่เรือน และบทบาทต่อสาธารณะ แต่อย่างไรก็ตาม การที่เจ้านายฝ่ายในยังคงต้องดำเนินชีวิตภายใต้จารีตประเพณี ทำให้เป็นข้อจำกัดประการหนึ่งที่ไม่สามารถควบคุมดูแลกิจกรรมทางสังคมได้อย่างใกล้ชิด ทำให้กิจกรรมบางอย่างที่ดำเนินการในระยะแรกไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร ดังนั้นกิจกรรมทางสังคมของเจ้านายฝ่ายในจึงมีส่วนเป็นไปในลักษณะของการเป็นผู้อุปถัมภ์ทางการเงินโดยมีผู้ดำเนินการแทน ต่อมาแนวคิดในการทำกิจกรรมช่วยเหลือสังคมได้ถูกปลูกฝังจนกลายเป็นหน้าที่สำคัญประการหนึ่งของเจ้านายฝ่ายใน และได้สืบทอดมาจนปัจจุบัน

การศึกษาเปรียบเทียบราชสำนักในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 (จันทร์รัตน์ ประมวลปัทม, 2521) ศึกษาเรื่องราวและลักษณะของราชสำนักไทยในเชิงเปรียบเทียบ ระหว่างราชสำนักของรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 ในด้านโครงสร้าง คือข้าราชการและราชการในพระราชสำนัก โดยนำทัศนคติความรู้สึก และสภาวะแวดล้อมของทั้ง 2 พระองค์เมื่อเสด็จเสวยราชย์แล้วมาร่วมพิจารณาหาสาเหตุความแตกต่างของราชสำนักทั้ง 2 รัชกาล

ราชสำนักฝ่ายในสมัยรัตนโกสินทร์ (สาระ มีผลกิจ, 2551) ศึกษาถึงพัฒนาการของราชสำนักฝ่ายในตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4-6 โดยมีพระบรมมหาราชวังเป็นศูนย์กลางของราชสำนักในยุคแรก และต่อมาได้เคลื่อนย้ายไปยังพระราชวังสราญดุสิต สวนสุนันทา และสวนนอก ตามลำดับ นอกจากนี้ยังได้อธิบายถึงราชสำนักฝ่ายในในด้านต่างๆ ivo อย่างครบถ้วนทุกมิติ อาทิ การคัดเลือกฝ่ายในซึ่งเกี่ยวข้องกับสายสัมพันธ์ในด้านต่างๆ ความสำคัญทางสกุลยศและอิสริยยศ วิถีชีวิตความเป็นอยู่ ลำดับสายการบังคับบัญชา รวมถึงพระที่นั่งซึ่งใช้เป็นที่ประทับ พระตำหนัก ตลอดจนเรือนพักของข้าราชการระดับล่าง ซึ่งทั้งหมดได้มีการเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย อันเกิดจากปัจจัยภายนอก โดยเฉพาะวัฒนธรรมตะวันตกและปัจจัยภายในอันเนื่องมาจากสภาพเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาถึงการเมืองในราชสำนักฝ่ายใน ในสมัยรัชกาลที่ 5
2. เพื่อให้เข้าใจประวัติศาสตร์และการเมืองในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้ครอบคลุมมากขึ้น

ขอบเขตการวิจัย

งานวิจัยชิ้นนี้จะมุ่งเน้นศึกษาถึงการเมืองในราชสำนักฝ่ายใน ในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยจะกำหนดช่วงเวลาของการศึกษาอยู่ในสมัยรัชกาลที่ 5 เท่านั้น การปรากฏพระอิสริยยศและพระนามของพระภรรยาเจ้าและพระภรรยา จะใช้พระอิสริยยศสูงสุดที่ดำรงในรัชกาลที่ 5 แต่สำหรับพระราชวงศ์พระองค์อื่นๆ จะใช้พระยศสูงสุดที่ได้รับ ด้วยเป็นที่คุ้นเคยและเข้าใจกันมากกว่าในปัจจุบัน

การศึกษาถึงราชสำนักฝ่ายใน ในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น นับว่ามีข้อจำกัดอยู่ไม่น้อย ด้วยการสืบค้นข้อมูลนั้นจำเป็นต้องใช้เพียงข้อมูลจากเอกสารเท่านั้น ไม่อาจศึกษาจากบุคคลร่วมสมัยได้ และจากประเพณีความเชื่อที่เรื่องราวของพระราชวงศ์เป็นสิ่งสูงค่า โดยเฉพาะเรื่องราวอันสำคัญ หรือเรื่องราวที่อาจก่อให้เกิดความเสียหาย จึงมีบงกครที่จะนำมาเปิดเผย ส่งผลให้ข้อมูลที่ได้มักจะเป็นไปในด้านเฉลิมพระเกียรติ เป็นข้อมูลที่เป็นทางการ และมักมาจากแหล่งข้อมูลที่เป็นทางการ ทำให้ข้อมูลที่ได้รับอาจขาดบางแง่มุมของประวัติศาสตร์ ส่วนข้อมูลที่อยู่ในบันทึกประเภทชีวประวัติส่วนบุคคลนั้นก็เป็นที่แน่นอนว่าข้อมูลมักจะแสดงในด้านดีของผู้บันทึกเป็นหลัก ด้วยบุคคลมักไม่เขียนข้อเสีย การกระทำสิ่งผิดหรือเหตุการณ์ร้ายแรงของตน การนำบันทึกส่วนบุคคลมาใช้ในงานวิจัย จึงต้องคำนึงถึงอคติทางข้อมูล เพื่อนำมาวิเคราะห์ได้อย่างรอบคอบและไม่เอนเอียงให้มากที่สุด สำหรับข้อมูลที่มีลักษณะของข่าวเล่าลือนั้น แม้จะมีอยู่เป็นจำนวนไม่น้อย แต่ก็ปราศจากหลักฐานอ้างอิงอันน่าเชื่อถือ ทำให้ไม่สามารถยืนยันถึงความถูกต้องของข้อมูล ยิ่งไปกว่านั้นจากค่านิยมเรื่อง “ไฟในไม่นำออก” ที่มีอยู่ในสังคมไทยโดยเฉพาะในยุคสมัยโบราณ ทำให้เรื่องราวที่เกิดขึ้นจำนวนไม่น้อยมีลักษณะ “ตายไปกับตัว” ของผู้เกี่ยวข้องหรือได้พบเห็น ด้วยพิจารณาว่าเรื่องราวดังกล่าวไม่สมควรให้คนรุ่นหลังได้รับรู้

อีกประการหนึ่งนั้น ค่านิยมเรื่องการจดบันทึกเหตุการณ์ในสังคมไทยสมัยนั้นยังเป็นที่นิยมนัก ความรู้และเรื่องราวต่างๆมักผ่านการถ่ายทอดแบบปากต่อปาก ทำให้มักเกิดการตกหล่นหรือสับสนของข้อมูล นอกจากนี้การถ่ายทอดข้อมูลนิยมถ่ายทอดเฉพาะแต่บุคคลใกล้ชิด ทำให้ข้อมูลจำนวนมากที่ตกทอดมาถึงปัจจุบันปรากฏอยู่ในวงแคบ มิได้เปิดเผยต่อสาธารณชน จึงทำให้ขาดหลักฐานอันเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาวิจัยไปอย่างน่าเสียดาย

จากข้อจำกัดดังกล่าว งานวิจัยชิ้นนี้จึงอาศัยเพียงหลักฐานเท่าที่ปรากฏ อันสามารถค้นคว้าได้เท่านั้น แต่อย่างไรก็ตาม มีความเป็นไปได้ที่ในอนาคตจะปรากฏข้อมูลต่างๆเพิ่มมากขึ้นจาก

แหล่งข้อมูลต่างๆ รวมทั้งการสืบค้นข้อมูลของผู้วิจัยยังอาจได้ทบทวนข้อมูลในบางเรื่องบางประการ จึงเป็นเรื่องที่จะศึกษาต่อไปในอนาคต

สมมุติฐานการวิจัย

1. การเมืองในราชสำนักฝ่ายหน้า ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีอิทธิพลและส่งผลกระทบต่อราชสำนักฝ่ายใน

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ซึ่งเน้นการวิจัยทางเอกสาร (Documentary Research) ใช้วิธีการวิเคราะห์ทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) โดยมีขั้นตอนการปฏิบัติ ดังนี้

1. ขั้นสำรวจข้อมูล
 - ศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับการเมืองในราชสำนักฝ่ายใน ในสมัยรัชกาลที่ 5
 - สำรวจเอกสารงานวิจัยที่มีผู้เขียนและศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการเมืองในราชสำนักฝ่ายใน ในสมัยรัชกาลที่ 5
2. ขั้นรวบรวมข้อมูล
 - รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) เช่น จดหมายเหตุ พระราชหัตถเลขา เป็นต้น
 - รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources) เช่น บันทึกความทรงจำ วิทยานิพนธ์และหนังสือต่างๆที่เกี่ยวข้อง เป็นต้น
3. ขั้นวิเคราะห์ข้อมูล
 - นำข้อมูลเกี่ยวกับการเมืองในราชสำนักฝ่ายใน ในสมัยรัชกาลที่ 5 มาศึกษาวิเคราะห์ตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้
4. ขั้นนำเสนอข้อมูล
 - การนำเสนอใช้การพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Approach)

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. เข้าใจถึงการเมืองในราชสำนักฝ่ายใน ในสมัยรัชกาลที่ 5
2. เข้าใจถึงประวัติศาสตร์และการเมืองในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้ครอบคลุมมากขึ้น

บทที่ 2

สถานการณ์ทางการเมืองในรัชกาลที่ 5

ในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นสมัยที่ประเทศไทยอยู่ในช่วงระยะเวลาของการเปลี่ยนแปลง ทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม ขณะที่อิทธิพลของชาติตะวันตกก็เข้ามามีบทบาทเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ แม้กระทั่งราชสำนักของไทย ในยุคสมัยนี้ก็มีการเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างมาก ทั้งราชสำนักฝ่ายหน้าและรวมถึงดินแดนที่เสมือนถูกปิดกั้นด้วยกฎระเบียบและกำแพงสูงตลอดระยะเวลาอันยาวนาน คือราชสำนักฝ่ายใน

ในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น นับเป็นเวลาที่ราชสำนักฝ่ายในปรากฏบทบาทมากที่สุดสมัยหนึ่ง ด้วยความเปลี่ยนแปลงทางการเมือง สังคม และวัฒนธรรม รวมทั้งอิทธิพลของชาติตะวันตก ได้ส่งผลต่อบทบาทของสตรีในราชสำนักฝ่ายในเพิ่มมากขึ้นอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน มีหลักฐานร่วมสมัยจำนวนไม่น้อยที่แสดงถึงการแสดงบทบาทของสตรีในราชสำนักฝ่ายใน ทั้งด้านสังคม วัฒนธรรม และแม้กระทั่งด้านการเมืองการปกครอง อันเป็นเขตหวงห้ามของสตรีเสมอมา สตรีในราชสำนักฝ่ายในได้ก้าวเข้ามาในหน้าประวัติศาสตร์ แสดงบทบาททั้งในฐานะ เมีย แม่ ผู้ปกครอง และผู้ได้ปกครอง นอกจากนี้จากการที่ในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นสมัยที่ราชสำนักฝ่ายในมีขนาดใหญ่ที่สุด ด้วยรัชกาลที่ 5 ทรงเป็นกษัตริย์ที่มีพระภรรยาเจ้าและพระภรรยามากที่สุด มีพระราชธิดาหลายพระองค์ และยังมีทั้งพระราชวงศ์และพระภรรยาจากรัชกาลก่อนๆที่ยังมีพระชนม์และมีชีวิตอยู่เป็นจำนวนมาก ซึ่งทุกๆ พระองค์ทุกๆ ท่านก็มีบริวารเป็นจำนวนมาก จากสาเหตุดังกล่าวได้ส่งผลให้ราชสำนักฝ่ายในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นช่วงเวลาที่มิสิสันเป็นอย่างมาก มีความเปลี่ยนแปลงต่างๆเกิดขึ้นในราชสำนักฝ่ายใน ทั้งด้านค่านิยม ประเพณี ความคิดความเชื่อ ทศนคติ กฎระเบียบ รวมทั้งการแสดงตัวตนต่อภายนอก

แต่อย่างไรก็ตาม ราชสำนักฝ่ายในนั้นแม้จะเป็นเสมือน “หลังบ้าน” ของกษัตริย์ แต่ก็มีมีความเกี่ยวพันกันเป็นอย่างมากยิ่งระหว่าง “บ้าน” และ “เมือง” การที่จะอธิบายถึงสถานการณ์ เหตุการณ์ ความเคลื่อนไหว การกระทำต่างๆของบุคคลในราชสำนักฝ่ายใน และการกระทำของบุคคลต่อราชสำนักฝ่ายในนั้น จำจะต้องเข้าใจถึงสถานการณ์ทางการเมืองในขณะนั้น โดยเฉพาะสถานการณ์ทางการเมืองและพระราชอำนาจของกษัตริย์ อันทรงเป็นประมุขของข้าราชการสำนักทั้งปวง และเป็นผู้ที่มีอำนาจเหนือราชสำนักฝ่ายในของพระองค์

ในบทนี้ผู้วิจัยได้อธิบายถึงพระราชอำนาจของรัชกาลที่ 5 และสถานการณ์ทางการเมืองของไทย โดยจะแบ่งออกเป็นสองช่วงเวลา คือ ช่วงต้นรัชกาล (พ.ศ.2411 – พ.ศ.2428) และช่วงปลายรัชกาล (พ.ศ.2428 – พ.ศ.2453) โดยใช้การทิวงคตของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญในปีพ.ศ. 2428

เป็นตัวแบ่ง ด้วยการทิวงคตของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ได้ส่งผลให้รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชอำนาจทั้งในการบริหารราชการแผ่นดิน และมีความมั่นคงในราชบัลลังก์อย่างแท้จริง

สถานการณ์ทางการเมืองในช่วงต้นรัชกาล (พ.ศ.2411 –พ.ศ.2428)

ในช่วงแรกที่รัชกาลที่ 5 ขึ้นครองราชย์สมบัตินั้น ด้วยทรงมีพระชนมายุเพียง 15 พรรษา ต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ ส่งผลให้อำนาจทางการเมืองการปกครองล้วนตกอยู่ในมืออิทธิพลของขุนนาง คือ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาตอบความเห็นของผู้ที่ต้องการให้เปลี่ยนแปลงการปกครองในพ.ศ. 2427 ความว่า

“การแต่เดิมนั้น การเอกเสกคิวิตีฟ (executive) กับลียิสเลตีฟ (legislative) รวมอยู่ในเจ้าแผ่นดินกับเสนาบดีโดยมาก แต่ครั้งมาเมื่อริเณซี (regency) ในตอนต้นอำนาจนั้นก็อยู่แกริเเนต์ (regent) และเสนาบดีทั้งสองอย่าง”

ในช่วงเวลานั้นพระราชวงศ์ล้วนปราศจากอำนาจ ดังปรากฏใน “พระประวัติตรัสเล่า” ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส มีเนื้อความว่า

“บัดนั้นซึ่งเป็นคราวที่พวกเจ้านายตกต่ำนี้กระไร” (วชิรญาณวโรรส, 2544)

เมื่อรัชกาลที่ 5 พระชนมายุครบ 20 พรรษา ได้ทรงผนวชในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2416 ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วเสด็จไปประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหารเป็นเวลา 15 วัน หลังจากทรงลาสิกขาแล้ว ได้จัดพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่สองขึ้น เมื่อวันที่ 16 พฤศจิกายน พ.ศ. 2416 โดยได้รับการเฉลิมพระปรมาภิไธยในครั้งนั้นว่า “พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”

ในการจัดพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่สองนี้ ได้ทรงอ้างเหตุผลว่าการเสด็จออกผนวชนั้น เป็นการสละราชสมบัติตามหลักของพระพุทธศาสนา ฉะนั้นเมื่อทรงลาผนวชมาแล้ว จึงจำเป็นต้องราชาภิเษกอีกครั้งจึงจะเป็นการถูกต้อง และชอบด้วยประเพณี และความรู้สึกของคนทั่วไปที่นับถือพระพุทธศาสนา แต่การบรมราชาภิเษกครั้งที่สองนี้ ยังแฝงไปด้วยกุศโลบายทางการเมือง คือเป็นการแสดงให้เห็นทั้งปวงทั้งในและนอกประเทศเห็นว่าพระองค์ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินโดยสมบูรณ์ทุกประการแล้ว และเป็นพระบรมราชาภิเษกที่จะแสดงให้เห็นประจักษ์แก่คนทั้งปวงว่าสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ มิได้เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินอีกต่อไป (ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2516) ด้วยบัดนี้พระองค์มีพระชนมายุครบ 20 พรรษา สามารถที่จะบริหารราชการแผ่นดินได้อย่างสมบูรณ์ ตำแหน่ง

ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ รวมทั้งอำนาจทั้งหมดที่มีฐานะผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน จะต้องสิ้นสุดลง

แต่ในความเป็นจริงแล้ว แม้หลังจากพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่สอง และสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์พ้นจากตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแล้วนั้น คนทั่วไปก็ยังเรียกท่านว่าผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน เป็นหัวหน้าคณะเสนาบดีที่ได้รับการยอมรับจากรัชกาลที่ 5 ให้ทำหน้าที่ที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน ช่วยทำนุบำรุงบ้านเมืองและมีอำนาจสิทธิ์ขาดที่จะสั่งประหารชีวิตนักโทษชั้นอุกฤษฏ์ได้ และยังคงมีบทบาทเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์สำคัญในบ้านเมืองอยู่ตลอดมา เช่น วิกฤตการณ์วังหน้า คดีพระปรีชาภักการ เป็นต้น (ปิยนารถ บุนนาค, 2523)

เมื่อพิจารณาจากพระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ 5 พบว่าในช่วงปี พ.ศ.2417 – พ.ศ.2425 เรื่องที่ทรงเอยถึงมากที่สุดคือเรื่องเกี่ยวกับพระราชอำนาจ ทั้งการพยายามสร้างพระราชอำนาจจากการที่ทรงรู้สึกว่าจะไม่ทรงมีพระราชอำนาจ และความรู้สึกกังวลไม่มั่นพระราชหฤทัยว่าจะทรงสามารถรักษาหรือดำรงฐานะเป็นกษัตริย์ไปได้นานเพียงไร ความหวั่นวิตกนี้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้มากมายในลายพระหัตถ์ถวายสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ และเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ทั้วม บุนนาค)

นอกจากนี้ การกล่าวถึงการปราศจากพระราชอำนาจหรือความรู้สึกหวั่นไหวในฐานะของพระองค์เอง ยังปรากฏอีกครั้งในลายพระหัตถ์ถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ (ดวงดาว ยังสามารถ, 2537) พระราชหัตถเลขาฉบับนี้รัชกาลที่ 5 ทรงพระราชทานแก่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศขณะทรงมีพระชนมายุ 15 ชันษา เสมอด้วยพระองค์เองตอนขึ้นครองราชย์ โดยเป็นการเล่าย้อนไปถึงความรู้สึกของพระองค์ในระยะแรกของการขึ้นครองราชย์แก่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ มีเนื้อความว่า

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

ที่ ๒/๖๑๓๔

วันที่ ๘ กรกฎาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๒

ถึงลูกชายใหญ่ เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ

...ในเวลานั้น อายุพ่อเพียง ๑๕ ปี กับ ๑๐ วัน ไม่มีมารดา มีญาติฝ่ายมารดาที่ล้วนแต่โลเลเหลวไหลหรือไม่โลเลเหลวไหลก็ได้ตั้งอยู่ในตำแหน่งราชการอันใดเป็นหลักฐาน ฝ่ายญาติข้างพ่อคือเจ้านายทั้งปวงก็ตกอยู่ในอำนาจสมเด็จพระเจ้าพระยา และต้องรักษาตัวรักษาชีวิตด้วยกันทั่วทุกองค์ ที่ไม่เอื้อเพื่อต่อการอันใดเสียก็มีโดยมาก ฝ่ายข้าราชการถึงว่ามีผู้ที่ได้รักใคร่สนิทสนมอยู่บ้างก็เป็นแต่ผู้น้อยโดยมาก ที่เป็นผู้ใหญ่ก็ไม่มีกำลังสามารถอาจจะอุดหนุน

อันใด ฝ่ายพี่น้องซึ่งร่วมบิดาหรือที่ร่วมทั้งมารดาก็เป็นเด็ก ส่วนตัวพ่อเองยังเป็นเด็กอายุเพียงเท่านั้น ไม่มีความสามารถรอบรู้ในราชการอันใดที่จะทำการตามหน้าที่ แม้แต่เพียงเสมอเท่าที่ทูลกระหม่อมทรงประพุดติมาแล้วได้ ยังซ้ำเจ็บเกือบจะถึงแก่ความตาย อันไม่มีผู้ใดสักคนเดียวซึ่งจะเชื่อว่าจะรอด ซ้ำยังถูกอันตรายอันใหญ่ คือทูลกระหม่อมเสด็จสวรรคตในขณะนั้น เปรียบเหมือนคนที่ศีรษะขาดแล้ว จับเอาแต่ร่างกายขึ้นตั้งไว้ในที่สมมติกษัตริย์ เหลือที่จะพรรณาถึงความอันต้องเป็นกำพว้าในอายุเพียงเท่านั้น และความหนักของมงกุฎอันเหลือที่คอ จะทานไว้ได้ ทั้งมีศัตรูซึ่งมุ่งหมายอยู่โดยเปิดเผยรอบข้าง ทั้งภายในภายนอก หมายถึงทั้งในกรุงเองและต่างประเทศ ทั้งโรคภัยในกายเบียดเบียนแสนสาหัส...

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์ (ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2516)

อำนาจของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ในช่วงที่ท่านดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ถือเป็นอาณัติประหารชีวิตคนได้นั้น ท่านได้สั่งประหารชีวิตหม่อมเจ้าหญิงพระธิดาในกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ 2 พระองค์ คือหม่อมเจ้าแหและหม่อมเจ้ามะเดื่อ ด้วยสาเหตุกระทำความผิดฉ้อฉลและหลอกลวงเจ้านาย ตลอดจนเจ้าจอมในวัง โดยวิธีใส่กระสอบทุบด้วยท่อนจันทร์ตามราชประเพณี อันเป็นการประหารชีวิตเจ้านายตามราชประเพณีแบบนี้เป็นครั้งสุดท้ายในกรุงรัตนโกสินทร์

จุลลดา ภักดีภูมินทร์ ได้เขียนไว้ใน “เวียงวัง” ว่าอันที่จริงแล้ว ความผิดไม่น่าจะถึงขั้นถูกประหาร แต่ต่างกันว่าเป็นเพราะสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ต้องการแสดงอำนาจให้พระราชวงศ์เกรงกลัว แม้จะเป็นพระธิดาของพระราชวงศ์ที่เคยมีความสำคัญมาก่อน และเป็นทั้งญาติ ก็สั่งประหารชีวิตได้ (จุลลดา ภักดีภูมินทร์, 2551a)

จากเหตุการณ์ดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงอำนาจของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ว่ามีอำนาจในการปกครองแผ่นดินอย่างมั่นคง และยังมีอำนาจเหนือพระราชวงศ์อย่างชัดเจน เพราะแม้ผู้กระทำความผิดจะเป็นเจ้านายในราชวงศ์ ซ้ำยังมีความผิดไม่ถึงชีวิต แต่ท่านก็สามารถตัดสินประหารชีวิตได้ โดยไม่จำเป็นต้องเกรงใจพระราชวงศ์ หรือเกรงว่าการสั่งประหารจะก่อให้เกิดความไม่พอใจในหมู่พระราชวงศ์ จนอาจกระทบกับความมั่นคงทางอำนาจของท่าน

ด้วยสาเหตุของการปราศจากอำนาจทางการเมืองการปกครองในช่วงต้นรัชกาล ประกอบกับการคุกคามของมหาอำนาจตะวันตก ส่งผลให้รัชกาลที่ 5 มีพระราชดำริที่จะปฏิรูปประเทศเพื่อรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง และพัฒนาประเทศให้มีความเจริญอย่างอารยประเทศ เพื่อรักษาไว้ซึ่งอธิปไตยและความมั่นคงของประเทศ โดยเป็นความพยายามที่จะสร้างสถาบันทางการเมืองเพื่อเป็นฐานอำนาจสนับสนุนในการต่อสู้กับอำนาจของขุนนาง เพื่อตั้งอำนาจในการบริหารราชการแผ่นดินกลับสู่สถาบัน

กษัตริย์ ซึ่งในที่สุดแล้วทรงสามารถดึงอำนาจการบริหารราชการแผ่นดินกลับมาได้สำเร็จ (อานนท์ จิตรประภาส, 2554)

เหตุการณ์และความสัมพันธ์ระหว่าง “วังหลวง” และ “วังหน้า”

กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ

ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่าในช่วงต้นรัชกาลนั้น รัชกาลที่ 5 มิได้ทรงมีพระราชอำนาจอย่างแท้จริง อำนาจทางการเมืองล้วนตกอยู่กับสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ นอกจากนี้ในช่วงเวลานั้นประเทศไทยยังมีตำแหน่ง “กรมพระราชวังบวรสถานมงคล” (วังหน้า) อันเป็นตำแหน่งเสมือนพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ที่สอง ซึ่งเป็นตำแหน่งที่มีมาในทุกรัชกาลของรัตนโกสินทร์ โดยในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ คือผู้ที่ทรงดำรงตำแหน่งดังกล่าว

กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ พระนามเดิมพระองค์เจ้ายอด้ยงยศ เป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติแต่เจ้าคุณจอมมารดาเอม เมื่อวันที่ 6 กันยายน พ.ศ. 2381 เมื่อแรกประสูติทรงดำรงพระยศหม่อมเจ้า ต่อมาเมื่อพระราชบิดาทรงรับบวรราชาภิเษกขึ้นเป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ 4 พระองค์จึงได้ขึ้นดำรงพระยศพระองค์เจ้า โดยรัชกาลที่ 4 ได้สถาปนาเป็น กรมหมื่นบวรวิไชยชาญ เมื่อ พ.ศ. 2404 และเมื่อรัชกาลที่ 5 เสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติ กรมหมื่นบวรวิไชยชาญจึงได้ทรงรับอุปราชาภิเษกขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ

กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญทรงให้ความเชื่อถือและสนิทสนมกับสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์นับตั้งแต่ในแผ่นดินรัชกาลที่ 4 ภายหลังพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต กรมหมื่นบวรวิไชยชาญทรงรักษากิจวัตรมั่นคง 2 ประการคือ เวลาเช้าเสด็จข้ามไปหาสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ที่บ้านเพื่อศึกษาราชการ และช่วยทำการงานให้ เช่น ตกแต่งบ้านเรือน เป็นต้น ครั้นถึงเวลาค่ำเสด็จเข้าเฝ้ารัชกาลที่ 4 ที่ในพระบรมมหาราชวัง ทรงรักษาพระกิจวัตรเช่นนี้ตลอดรัชกาล (ดำรงราชานุภาพ, 2555)

การขึ้นดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญนั้น นับว่าเป็นการขึ้นดำรงตำแหน่งที่ผิดแปลกไปจากประเพณีในสมัยก่อนๆ ด้วยในรัชกาลก่อนๆนั้น กษัตริย์จะเป็นผู้แต่งตั้งด้วยพระองค์เอง และผู้ดำรงตำแหน่งก็มักจะได้แก่พระราชอนุชาหรือพระราชบิดาพระราชมารดา แต่กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญนั้น รัชกาลที่ 5 กลับมิได้เป็นผู้ทรงแต่งตั้งด้วยพระองค์เอง ด้วยภายหลังการสวรรคตของรัชกาลที่ 4 นั้น ที่ประชุมพระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดี

อันมีสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เป็นประธาน ได้มีมติเป็นเอกฉันท์ให้อัญเชิญสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน พร้อมกันนั้นที่ประชุมยังได้ยกกรมหมื่นบวรวิไชยชาญขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ซึ่งเรื่องนี้ไม่เป็นมติเอกฉันท์ของที่ประชุม มีเสียงคัดค้านจากกรมขุนวรจักรธรานุภาพ พระเจ้าน้องยาเธอในรัชกาลที่ 4 ว่า “ผู้ที่จะเป็นตำแหน่งพระราชโองการมีอยู่แล้ว ตำแหน่งพระมหากษัตริย์แล้วแต่พระราชโองการจะทรงตั้ง เห็นมิใช่กิจของที่ประชุมที่จะเลือกพระมหากษัตริย์” ได้มีการโต้แย้งระหว่างกรมขุนวรจักรฯ และสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ จนในที่สุดสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ได้ทูลถามว่า “ที่ไม่ยอมนั้นอยากจะเป็นเองหรือ” ทำให้กรมขุนวรจักรฯ ต้องทรงตอบว่า “ถ้าจะให้ยอมก็ต้องยอม” การก็เป็นอันตกลง เป็นอันที่ประชุมเห็นสมควรที่กรมหมื่นบวรวิไชยชาญจะเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล (ดำรงราชานุภาพ, 2555)

วิกฤตการณ์วังหน้า

ความสัมพันธ์ระหว่างฝ่าย “วังหลวง” และ “วังหน้า” ในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น กล่าวได้ว่าเต็มไปด้วยความขัดแย้งแบ่งฝักฝ่าย และความรู้สึกไม่พอใจจนไปถึงเกลียดชัง ถึงแม้กับองค์พระประมุขของแต่ละฝ่ายนั้นจะมีได้มีหลักฐานที่แสดงถึงความเกลียดชังกันอย่างชัดเจน แต่อย่างไรก็ตาม จากหลักฐานที่ปรากฏก็แสดงถึงความขัดแย้งที่เกิดขึ้นระหว่างทั้งสองพระองค์

ความขัดแย้งระหว่างวังหลวงกับวังหน้านั้นสืบเนื่องมาจากความรู้สึกแบ่งพรรคแบ่งพวกเป็นสำคัญ ด้วยตามธรรมเนียมโบราณ ตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลนั้น กษัตริย์จะเป็นผู้ทรงพิจารณาแต่งตั้ง แต่สำหรับกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญนั้น กลับเป็นสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งเป็นผู้มีอำนาจทางการเมืองเป็นอย่างสูงในขณะนั้นให้การสนับสนุน จนอาจกล่าวได้ว่าเป็นผู้แต่งตั้งกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญด้วยตนเอง ซ้ำยังจัดการให้เข้าพระราชพิธีรับอุปราชาภิเษกเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลก่อนงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกของรัชกาลที่ 5 ซึ่งเป็นการทำนอกธรรมเนียมราชประเพณี มิได้เคยปรากฏมาก่อนเลยในรัชกาลก่อนๆ รวมทั้งจากการที่กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญมิได้เป็นพระราชโอรสของกษัตริย์เช่นวังหน้าในรัชกาลก่อนๆ สาเหตุเหล่านี้อาจเป็นสาเหตุให้พระราชวงศ์และข้าราชการฝ่ายวังหลวงเกิดความไม่พอใจ

ในส่วนของการข้าราชการฝ่ายวังหน้านั้น ก็เป็นการรับพระราชมรดกผู้คนจากเพราะพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้ด้วยปัญหาความขัดแย้งที่เกิดขึ้นระหว่างวังหลวงและวังหน้าในรัชกาลก่อนๆ ซึ่งก็มักมีสาเหตุจากการแบ่งพรรคแบ่งพวกของข้าราชการทั้ง 2 ฝ่ายเป็นสำคัญ ทำให้ต่อมาจึงมีธรรมเนียมปฏิบัติว่าครอบครัวข้าราชการจะส่งบุตรกระจายไปรับราชการทั้งฝ่ายวังหลวงและวังหน้า ทำให้ความขัดแย้งแบ่งฝ่ายของเหล่าข้าราชการลดลง ด้วยเป็นครอบครัวเดียวกัน

และภายหลังจากที่กรมพระราชวังบวรสถานมงคลทิวังคตแล้ว ก็สามารถรวมกันรับราชการในวังหลวงได้อย่างไม่เกิดปัญหา แต่ด้วยสาเหตุที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ทรงอยู่ในตำแหน่งวังหน้าถึง 15 ปี ทำให้ข้าราชการในพระองค์มีความผูกพันและความรู้สึกเป็นพวกเดียวกันสูง รวมทั้งด้วยความยาวนานของระยะเวลา ทำให้วังหน้ามีข้าราชการใหม่ๆ ที่เข้ามารับราชการอยู่มาก แม้ภายหลังจากพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ สวรรคต ข้าราชการเหล่านั้นจะต้องไปรวมกับข้าราชการวังหลวง ภายหลังรัชกาลที่ 4 เสด็จสวรรคต รัชกาลที่ 5 เสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติ พระองค์เจ้ายออดยิ่งยศ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ขึ้นดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เหล่าข้าราชการวังหน้าทั้งหมดก็กลับมารับราชการในวังหน้าตามเดิม ด้วยระยะเวลาห่างจากการสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ สวรรคตเพียง 3 ปี ทำให้เหล่าข้าราชการวังหน้าที่เคยรับราชการในสมัยพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ยังคงมีชีวิตอยู่จำนวนมากและยังรวมตัวกันเป็นปึกแผ่น รวมทั้งด้วยการที่กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญทรงเป็นพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ทำให้ทรงรู้จักคุ้นเคย และได้รับความจงรักภักดีจากข้าราชการวังหน้าเหล่านั้น

อีกประการหนึ่งนั้น ด้วยในสมัยรัชกาลที่ 4 พระองค์ได้โปรดฯ ให้เพิ่มเครื่องราชูปโภค และตำแหน่งข้าราชการวังหน้าพระราชนัดดาพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ จนเทียบกับพระเจ้าแผ่นดิน ข้อสำคัญคือให้มีทหารบกทหารเรือขึ้นทางฝ่ายวังหน้า แต่เมื่อมาถึงสมัยกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ เครื่องยศและบริวารฝ่ายวังหน้าก็ได้ถูกลดลงให้เทียบเท่ากับกรมพระราชวังบวรพระองค์อื่นๆ จึงทำให้กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญมีเครื่องยศและบริวาร ตลอดจนทหารบกทหารเรือเสมือนการรับพระราชมรดกของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ (ดำรงราชานุภาพ, 2555)

จากเหตุผลที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ทำให้ข้าราชการวังหลวงและข้าราชการวังหน้าเกิดความรู้สึกแบ่งพรรคแบ่งพวกกันโดยนัยตลอดมา เจ้านายวังหลวงตลอดจนคนวังหลวงมักจะดูถูกเจ้านายและขุนนางวังหน้าว่าต่ำต้อย เรือร่า รุ่มร่าม ถึงกับมีคำกลอนที่ชาววังหลวงล้อเลียนชาววังหน้าว่า “เจ้านายวังหน้าหลนปลา ร้าใส่ไข่ เจ้านายวังหลวงเหมือนเจ้าพวงมาลัย” (พิมาน แจ่มจรัส, 2554)

นอกจากนี้ยังมีสาเหตุภายนอกมาสนับสนุน คือการที่เซอร์โทมัส จอร์จ น็อกซ์ (Thomas George Knox) กงสุลอังกฤษประจำประเทศไทยเคยเป็นครูฝึกทหารในวังหน้าสมัยพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชทานคุณปราง ข้าหลวงให้เป็นภรรยา (พิมาน แจ่มจรัส, 2554) ต่อมาเมื่อรัฐบาลอังกฤษตั้งกงสุลในกรุงเทพฯ ด้วยความรู้ด้านการเมืองและภาษาไทย จึงได้ทำงานเป็นผู้ช่วยกงสุล แล้วได้เลื่อนตำแหน่งจนได้เป็นกงสุล มีบรรดาศักดิ์เป็นเซอร์ (วิกิพีเดีย สารานุกรมเสรี, 2558) เซอร์โทมัส น็อกซ์ และครอบครัวจึงรู้จักคุ้นเคยกับฝ่ายวังหน้า

ภายหลังพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 กลุ่มสยามหนุ่มของรัชกาลที่ 5 ได้วางแผนตั้งอำนาจกลับคืนจากสถาบันกษัตริย์ โดยการออกพระราชบัญญัติสำคัญจำนวน 4 ฉบับในพ.ศ.2417 คือ พระราชบัญญัติแต่งตั้งเคาน์ซิล ออฟ สเตท และปริวี เคาน์ซิล (Council of Satae and Privy Council) พระราชบัญญัติว่าด้วยการจัดการพระคลังทั้งปวง พระราชบัญญัติว่าด้วยตุลาการศาลรับสั่ง และพระราชบัญญัติพิทักษ์เกษียณอายุลูกทาสลูกไท เท่ากับเป็นการเริ่มนโยบายปฏิรูปแผ่นดินทั้งด้านการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม นอกจากนี้กลุ่มดังกล่าวยังได้ประกาศแสดงความจงรักภักดีต่อรัชกาลที่ 5 และผู้สืบทอดรัชทายาทซึ่งจะต้องเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอในรัชกาลที่ 5 เท่านั้น

กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญไม่พอพระทัยในพระราชบัญญัติใหม่ ซึ่งลิดรอนสิทธิของวังหน้าที่มีมาแต่เดิม ขณะเดียวกันก็มีข่าวลือว่าวังหน้าจะถูกกลบปลงพระชนม์ ดังนั้นเพื่อป้องกันพระองค์จึงทรงเรียกระดมพลและสะสมยุทโธปกรณ์ พอดีเกิดเหตุเพลิงไหม้ในพระบรมมหาราชวังด้วยความเข้าใจผิดทั้งฝ่ายวังหลวงและวังหน้าถึงกับระดมพลเตรียมการเผชิญหน้ากัน รัชกาลที่ 5 ทรงมีรับสั่งให้สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งลาออกจากราชการไปพำนักที่ราชบุรีให้มาเกลี้ยกล่อมกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญแต่ไม่ทันการเพราะกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญเกรงราชภัย จึงเสด็จไปประทับในสถานกงสุลอังกฤษ สถานการณ์ยิ่งตึงเครียดมากขึ้นเพราะรัชกาลที่ 5 ทรงระแวงอยู่แล้วว่ากรมพระราชวังบวรวิไชยชาญได้คบคิดแผนการร้ายกับอังกฤษ เนื่องจากได้เกิดคำเล่าลือว่าเซอร์โทมัส น็อกซ์จะสนับสนุนให้กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินสยามแทน เพื่อป้องกันการฉวยโอกาสของอังกฤษ รัชกาลที่ 5 มีพระราชสาส์นชี้แจงให้ข้าหลวงใหญ่ของอังกฤษที่สิงคโปร์เข้าใจว่าเรื่องนี้เป็นกิจการภายในของสยาม ทำให้อังกฤษไม่สามารถเข้าแทรกแซงอันจะทำให้สถานการณ์เลวร้ายลงไป ขณะเดียวกันสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ก็สามารถเกลี้ยกล่อมให้กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญเสด็จออกจากสถานกงสุลอังกฤษและกลับมาประทับที่วังหน้า ยอมลดเบี้ยหวัดและกำลังพลในสังกัด แลกเปลี่ยนกับการไม่ต้องโทษในฐานะกบฏ วิกฤตการณ์วังหน้าจึงยุติลงด้วยดี หลังเหตุการณ์นี้กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญได้ยุติบทบาทนอกวังลงโดยสิ้นเชิงตราบจนทิวงคตใน พ.ศ. 2428 (วงเดือน นาราัจจ์, ชมพูนุท นาศิริรักษ์และสุวรรณ สัจจวีรวรรณ, 2553)

จากเหตุการณ์วิกฤตการณ์วังหน้า แสดงให้เห็นว่าความขัดแย้งระหว่างฝ่ายวังหลวงและฝ่ายวังหน้าได้เกิดขึ้นตั้งแต่ก่อนวิกฤตการณ์แล้ว เป็นความขัดแย้งที่คุกรุ่นอยู่ในทั้งสองฝ่าย เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นเสมือนฟางเส้นสุดท้ายที่ทำให้ความขัดแย้งทั้งหมดปะทุขึ้น พิจารณาได้จากสาเหตุเพลิงไหม้พระราชวัง ก็นำไปสู่ความขัดแย้งถึงขั้นมีการระดมพลเตรียมการเผชิญหน้ากันได้ แสดงให้เห็นถึงความตึงเครียดของสถานการณ์และความไม่ไว้วางใจกันของทั้งสองฝ่าย และการที่รัชกาลที่ 5 ได้มีรับสั่งให้สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ให้มาเกลี้ยกล่อมกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ได้แสดง

ให้เห็นว่าความขัดแย้งระหว่างทั้งสองฝ่ายนั้นน่าที่จะรุนแรงจนไม่สามารถที่จะตกลงประสานความเข้าใจระหว่างกันได้แล้ว จำเป็นต้องอาศัย “คนกลาง” มาทำหน้าที่ดังกล่าว

ส่วนสาเหตุที่รัชกาลที่ 5 ทรงพิจารณาให้สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เป็นผู้เกลี้ยกล่อมกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญนั้น เนื่องมาจากกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญมีความสนิทสนมคุ้นเคยกับสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ตั้งแต่ก่อนอุปราชากิเชก รวมทั้งยังเป็นการแสดงให้เห็นให้กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญเห็นว่าสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ นั้นมิได้เห็นพ้องกับการกระทำดังกล่าว แต่เลือกที่จะมาเป็นผู้ไกล่เกลี่ย เป็นการทำให้กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญทรงไม่มีผู้สนับสนุนภายใน และการที่ทรงมีพระราชสาส์นชี้แจงกับฝ่ายอังกฤษ จนสามารถตัดอังกฤษมิให้เข้ามาเกี่ยวข้องได้ เป็นการป้องกันเพื่อมิให้เกิดการแทรกแซงจากอังกฤษ และยังเป็นการตัดมิให้กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญได้รับการสนับสนุนจากภายนอกด้วย จนสามารถยุติเหตุการณ์ได้สำเร็จ

การที่รัชกาลที่ 5 ทรงตัดการสนับสนุนที่อาจเกิดขึ้นทั้งจากภายในและภายนอกของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญได้สำเร็จ ส่งผลให้ภายหลังจากวิกฤตการณ์วังหน้า รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชอำนาจที่เหนือกว่ากรมพระราชวังบวรวิไชยชาญอย่างชัดเจน พิจารณาได้จากข้อตกลงของทั้งสองฝ่ายที่รัชกาลที่ 5 ทรงได้เปรียบอย่างเห็นได้ชัด จนสามารถตัดอำนาจทางการเมืองของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญได้ ตราบจนทิววงศ์

ความรู้สึกของ “วังหลวง” ต่อ “วังหน้า”

เหตุการณ์วิกฤตการณ์วังหน้านั้นก่อให้เกิดความรู้สึกไม่ไว้วางใจ และความรู้สึกไม่พอใจฝ่ายวังหน้าในหมู่เจ้านายฝ่ายวังหลวงเป็นอย่างมาก นับตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ 5 ลงไปจนถึงพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งหลาย ความรู้สึกดังกล่าวคงอยู่ในหมู่เจ้านายฝ่ายวังหลวงแม้ความขัดแย้งนั้นจะผ่านไปหลายปีก็ตาม ดังจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ 5 ทั้งในช่วงระยะเวลาที่เกิดเหตุการณ์วิกฤตการณ์วังหน้าและหลังจากเหตุการณ์วิกฤตการณ์วังหน้า

ในช่วงที่เกิดเหตุการณ์วิกฤตการณ์วังหน้า รัชกาลที่ 5 ได้มีพระราชหัตถเลขาไปถึงเจ้าพระยารัตนธิเบศร์ (พุ่ม ศรีไชยยันต์) เมื่อยังดำรงตำแหน่งพระนรินทรราชเสนี ข้าหลวงเมืองลาวเฉียง มีเนื้อความว่า

“แต่วังหน้าทำการณ์ครั้งนี้ช้วนัก เหมือนเอากระดูกบิดามารดาปูย่าตายายไปขาย เสียเหมือนกัน คงไม่เป็นชื่อกับวังหน้าต่อไป” (ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2551)

เมื่อเหตุการณ์วิกฤตการณ์วังหน้าสงบลง รัชกาลที่ 5 ได้มีพระราชหัตถเลขาไปถึงอีกครั้ง มีเนื้อความว่า

“ครั้นภายหลังส่งความประสงค์มา 10 ข้อ ในความประสงค์นั้นจู้จี้เต็มที เป็นการชั่วที่สุด แต่ท่านเสนาบดีแทบจะบังคับให้รับตามหมดทุกข้อ เหลือกำลังทีเดียว” (ณัฐฉิม สุทธิสงคราม, 2551)

พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ที่ทรงมีไปถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช พระราชอนุชา ภายหลังจากเหตุการณ์วิกฤตการณ์วังหน้า มีเนื้อความว่า

ด้วยฉันจะต้องขอภัยยังสยามว่าวังหน้าที่ทำการครั้งนี้ ก็แลเห็นชัดว่าเป็นการไม่สมควรกับที่เป็นคนชาติสยาม เพราะไม่มีความรักบ้านเมือง แลรักวงศ์ตระกูลเลย จะหาผู้มีอำนาจชาติอื่นมาช่วยบริหารจัดการในบ้านเมือง แต่อาศัยสิ่งซึ่งเป็นใหญ่เป็นประธานในโลก บันดาลให้การตกลงไปตามทางที่ดีได้สิ้นความวิตกที่อันตรายจะมีกับบ้านเมืองเรา (ดวงดาว ยังสามารถ, 2537)

ภายหลังกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญทิวงคต 7 วัน รัชกาลที่ 5 มีประกาศพระบรมราชโองการเรียกว่า “ประกาศในการพระราชวังบวรสถานมงคลทิวงคต” มีเนื้อความว่า

“ในครั้งนี้ได้ทรงปรึกษาพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ และท่านเสนาบดี ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยเห็นพร้อมกันว่า ตำแหน่งพระมหากษัตริย์ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลนั้น การเปลี่ยนแปลงมาหลายชั้น จนถึงกรุงสยามได้ผูกพันทางพระราชไมตรีกับนานาประเทศ ซึ่งมีธรรมเนียมบ้านเมืองติดกันกับกรุงสยาม ก็ก่อให้เกิดเป็นที่เข้าใจผิดไปต่างๆ ด้วยตำแหน่งข้างในกรุงสยามนั้น ก็เคลื่อนคลายมาทีละน้อยๆ ไม่ยืนอยู่เหมือนอย่างแบบเมื่อแรกตั้ง ฝ่ายผู้ที่อยู่ต่างประเทศก็ไม่อาจจะเข้าใจตำแหน่งนั้นได้ชัดเจน จึงให้เกิดเป็นที่ฉงนสงสัยต่างๆ การบ้านการเมืองซึ่งจะเป็นการเรียบริ้อย เป็นคุณแก่แผ่นดินอย่างไร ก็เป็นที่ขัดข้องไปหาสะดวกไม่ เป็นตำแหน่งลอยอยู่ มิได้มีคุณสมบัติอย่างหนึ่งอย่างใด เป็นแต่ต้องใช้เงินแผ่นดิน ซึ่งจะต้องใช้รักษาตำแหน่งยศพระมหากษัตริย์อยู่เปล่าๆโดยมาก จึงได้เห็นชอบพร้อมกันว่า ควรจะยกตำแหน่งที่พระมหากษัตริย์ไว้ ไม่ตั้งพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ใดขึ้นนั้นชอบแล้ว” (ณัฐฉิม สุทธิสงคราม, 2516)

จากพระบรมราชโองการนี้ สังเกตได้ว่ารัชกาลที่ 5 ได้ทรงใช้ถ้อยคำที่ค่อนข้างรุนแรงในการกล่าวถึงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล อีกทั้งจากข้อความที่ทรงระบุว่าการยกเลิกตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลนี้เป็นความเห็นพ้องต้องกันของทุกฝ่าย ทั้งพระบรมวงศานุวงศ์ และ

ขุนนางข้าราชการทั้งปวง ซึ่งอาจเป็นเพราะต้องการแสดงให้เห็นว่าการยกเลิกตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลนั้นมิได้เป็นพระราชประสงค์ของพระองค์เพียงอย่างเดียว

ในงานพระเมรุพระราชทานเพลิงพระศพของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ได้ปรากฏความรู้สึกไม่พอพระทัยของรัชกาลที่ 5 ที่มีต่อกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ดังปรากฏข้อมูลจากพระราชหัตถเลขาพระราชทานต่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา เรื่องงานพระเมรุกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ดังมีเนื้อความว่า

“ได้ตรวจดูแล้ว เห็นว่าการซึ่งทรงกะครั้งนี้สมควรดีหมดแล้ว ยังมีที่รังเกียจอยู่ถึงเดียวแต่เรื่องรถ หม่อมฉันไม่ใคร่จะเต็มใจจะให้เลย รถก็อยู่ที่หน้าวัดพระเชตุพน จะต้องลากถอยหลังขึ้นไปอยู่ท้ายสะพานเสี้ยว ทางที่จะแห่ลงมาที่อยู่สัก ๘ เส้น ๙ เส้นเท่านั้น จะต้องยกขึ้นยกลงลำบากลำบาก ประการหนึ่งตัวแกไม่ได้ทำคุณทำค่าอะไรให้เป็นประโยชน์แก่แผ่นดิน... ขเจ้อคอยแข่งหม่อมฉันอยู่ แข่งแต่ในใจไม่พอ จนถึงพูดออกมานอกปากก็ยังไม่พอยังต้องคิดช่วยแรงแข่งกันอีก หากเทพยดาป้องกันรักษาจึงไม่สมความคิด ตายลงจะทำไมไม่รู้ไม่เห็นเสียฤ หนังสือนั้นก็ปรากฏชัดเจนอยู่ คนทั้งปวงก็รู้โดยมาก การที่ทำศพให้เป็นการใหญ่โตเท่านี้ ก็เพื่อจะสมานมิให้คนทั้งปวงโด่งดังว่าเป็นการพยาบาลทาดเวร

ยังมีความหวังใจอย่างหนึ่ง หวาดใจอย่างหนึ่ง ก็ถ้าเขาเห็นการศพวังหน้าเป็นที่บริบูรณ์ เพราะตาเขาไม่เคยเห็นการมาแต่ก่อน ไม่รู้ว่าลตล็กเท่าใดเพียงนี้ พอปรารถนาเขาแล้ว เขาจะนึกว่าถึงจะทำอย่างไรตายไปก็ต้องทำให้เข้าเต็มที เหมือนผู้ไม่มีความผิด... ทั้งสองอย่างชวนให้คนนั่งแข่งว่าหม่อมฉันมากขึ้นดอกกระมัง การซึ่งทูลมานี้ ฟังดูก็เหมือนหนึ่งหม่อมฉันมีความอาฆาพองแวงแรงกล้า ตายแล้วไม่เลิก แต่เป็นความลัษณ์ความจริง หม่อมฉันไม่ได้อาฆาพองแวงอะไรกับตัวคนตายฤถูกหลานญาติพี่น้องว่าไพร่คนตายเลย... กลัวคนเปนๆที่อยู่ต่อไปภายหน้าจะหาทางพูดหาทางคิดไปต่างๆเท่านั้น” (เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, 2555)

แม้แต่ในหมู่พระราชวงศ์ทางฝ่ายวังหลวง ก็พบความรู้สึกขัดแย้งไม่พอใจฝ่ายวังหน้าปรากฏอยู่ ดังจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ 5 ต่อกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ที่ได้ทรงหารือเรื่องการออกพระนามสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี เพื่อสถาปนาเป็นองค์ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ดังมีเนื้อความว่า

พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

วันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ ร.ศ.๑๑๕

ทูล กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส

ด้วยประทานหนังสือมาวันนี้ ได้ทราบแล้ว ตามซึ่งทรงกำหนดจะใช้นั้นดีแล้ว แต่คำ
วร นั้น ข้างฝ่ายคฤหัสถ์เขาพากันรังเกียจไปหมด เพราะใกล้กันกับ บวร ก็ด้วยแรงเกลียดวัง
งำนั้นแหละ อีกประการหนึ่งก็เป็นกาลินินาม ถ้าจะใช้ มหา ฤ อัคร ก็ดี...

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

สยามินทร์ (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2472)

พระราชหัตถเลขาฉบับนี้ทรงพระราชนิพนธ์ในปี.ศ. 115 (พ.ศ. 2440) หลังจากการทิวคต
ของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญถึง 12 ปี แสดงให้เห็นว่าแม้ระยะเวลาจะผ่านมานาน ความเกลียด
ชังฝ่ายวังหน้ายังคงอยู่ในพระราชวงศ์ฝ่ายวังหลวงโดยทั่วไป จนกระทั่งแม้แต่คำว่า “บวร” ซึ่งเป็นคำ
ที่ใช้กับกรมพระราชวังบวรก็เป็นที่รังเกียจ จึงอาจวิเคราะห์ได้ว่าความเกลียดชังที่ฝ่ายวังหลวงมีต่อฝ่าย
วังหน้านั้นน่าที่จะรุนแรงและปรากฏอยู่เป็นระยะเวลานาน

“วังหน้า” ภายหลังก่อกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ

ภายหลังก่อกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญทิวคต รัชกาลที่ 5 ได้ทรงยกเลิกตำแหน่งกรม
พระราชวังบวรสถานมงคล และสถาปนาตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมารขึ้น
ทำให้พระราชวังบวรจะไม่มีกรมพระราชวังบวรสถานมงคลมาประทับเป็นประมุขอีกต่อไป รัชกาลที่ 5
ทรงมีพระราชดำริที่จะมิให้พระราชวังบวรเป็นที่รกร้าง จึงโปรดให้จัดที่ดินเขตวังชั้นนอกเป็นโรงทหาร
รักษาพระองค์ รวมทั้งทหารบกวังหน้ามาสบทบอยู่ในกรมนั้น วังชั้นกลางโปรดให้จัดเป็นพิพิธภัณฑ์ และ
เมื่อระยะเวลาผ่านไปป้อมปราการสถานที่ในพระราชวังบวรก็ทรุดโทรมลง ด้วยตั้งแต่ก่อสร้างซ่อมแซม
สมัยพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ก็ไม่ได้บูรณปฏิสังขรณ์อีก รัชกาลที่ 5 มีพระราชดำริ
ว่าสถานที่ต่างๆในวังหน้าที่ไม่เป็นที่สำคัญ จะลงทุนบูรณปฏิสังขรณ์ก็ไม่เป็นประโยชน์ จึงโปรดให้รื้อ
ลง คงไว้แต่อุโบสถวัดบวรสถานสุทธาวาส เปลี่ยนพื้นที่พระราชวังบวรเป็นสนามหลวง และสร้าง
สถานที่ราชการต่าง เช่น ที่ว่าการกระทรวงธรรมการ โรงเก็บพระมหาพิไชยราชรถ คลังเครื่องสรรพ
ยุทธ เป็นต้น

ส่วนพระราชวังบวรชั้นในยังมีเจ้านาย ทั้งพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า
เจ้าอยู่หัว และพระธิดากรมพระราชวังบวรวิไชยชาญเสด็จอยู่ด้วยกันมาก จึงโปรดให้คงจัดรักษาเป็น
พระราชวัง ให้มีเจ้าพนักงานรักษาหน้าที่อยู่อย่างเดิม ทรงมอบหมายการปกครองให้พระองค์เจ้าดวง
ประภา พระราชธิดาพระองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสำเร็จราชการฝ่าย

ในทั่วไป และโปรดให้เสด็จขึ้นมาประทับอยู่ที่พระที่นั่งสารโรรสต้นประพาส เมื่อพระองค์เจ้าดวงประภา
สิ้นพระชนม์โปรดให้พระองค์เจ้าสุดาสวรรค์ พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
พระองค์รองลงมา ทรงสำเร็จราชการฝ่ายในวังหน้าต่อมา และโปรดให้พระองค์เจ้าวงจันทร์พระเจ้า
น้องนางร่วมพระมารดาภิเษกพระราชมารดาพระราชวังบวรวิไชยชาญเสด็จขึ้นมาประทับที่พระที่นั่งบวรบริวัติ มา
จนตลอดรัชกาลที่ 5 (ดำรงราชานุภาพ, 2553)

ในช่วงปี พ.ศ.2428 ซึ่งเป็นปีที่กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญทิวงคตนั้น ยังมีเจ้านายเชื้อพระ
วงศ์ทางฝ่ายวังหน้าซึ่งสืบเชื้อสายจากสายตระกูลพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวและสาย
ตระกูลกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญอยู่อีกหลายสิบพระองค์ จากข้อมูลในหนังสือ “ตำนานวังหน้า”
พระนิพนธ์ในสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ พบว่ายังมีพระโอรสในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า
เจ้าอยู่หัวที่ยังมีพระชนม์อยู่แน่ชัด 12 พระองค์ และมีพระโอรสในกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญอยู่ที่ยัง
มีพระชนม์อยู่แน่ชัด 11 พระองค์ รวม 23 พระองค์ แต่มีเพียง 8 พระองค์เท่านั้นที่ได้รับราชการจน
ได้รับพระราชทานให้ทรงกรม แบ่งเป็นพระโอรสในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว 5 พระองค์
โดยได้ทรงกรมในระยะเวลาที่กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญดำรงพระชนม์อยู่ 3 พระองค์ และหลังจาก
ที่ทรงทิวงคตไปแล้ว 2 พระองค์ ซึ่งทุกพระองค์ล้วนทรงกรมในตำแหน่งกรมหมื่น และมักจะได้รับ
ราชการในตำแหน่งที่ไม่เกี่ยวข้องกับการปกครองบ้านเมือง เช่น กรมหมื่นสถิตย์ธำรงสวัสดิ์ พระอนุชา
ร่วมพระมารดาภิเษกพระราชมารดาพระราชวังบวรวิไชยชาญ ดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการพระราชพิธีของวังหน้า
กรมหมื่นจรัสพรปฏิภาณ เป็นผู้ปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นต้น ขณะที่พระโอรสในกรม
พระราชวังบวรวิไชยชาญที่ได้รับราชการจนได้รับพระราชทานให้ทรงกรมนั้นมี 3 พระองค์ ล้วนแต่ได้
ทรงกรมภายหลังกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญทิวงคตไปแล้ว โดยพระองค์หนึ่งได้ทรงกรมในสมัย
รัชกาลที่ 5 อีก และอีก 2 พระองค์ได้ทรงกรมสมัยรัชกาลที่ 6 ทุกพระองค์ล้วนทรงกรมในตำแหน่ง
กรมหมื่นเช่นกัน เช่น กรมหมื่นกวีพจน์สุปรีชา ในสมัยรัชกาลที่ 5 ดำรงตำแหน่งเจ้ากรมมหาดไทยฝ่าย
เหนือและข้าหลวงตรวจการกรมสรรพากรนอก กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ดำรงตำแหน่งรองเสนาบดี
กระทรวงพาณิชย์ เป็นต้น

จากการที่เจ้านายในฝ่ายวังหน้า ทั้งพระโอรสของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และ
พระโอรสของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ได้ทรงกรมเพียงในตำแหน่งกรมหมื่น ซึ่งเป็นลำดับขั้นแรก
ของตำแหน่งกรมเจ้านายนั้น อาจเป็นเพราะทุกพระองค์ทรงดำรงพระยศเป็นพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ
พระองค์เจ้า เพราะล้วนประสูติแต่เจ้าจอมมารดาทั้งสิ้น ทำให้การสถาปนากรมจึงเริ่มต้นเพียงระดับ
กรมหมื่นเท่านั้น และการสถาปนาให้ทรงกรมสูงขึ้นก็เป็นไปได้ยาก ทั้งจากสาเหตุของพระยศเริ่มแรก
และการที่ไม่ได้ดำรงตำแหน่งทางราชการในตำแหน่งที่สำคัญมากนัก ทำให้ยากที่จะมีโอกาสสร้าง
ผลงานให้เป็นที่ประจักษ์ได้ ส่วนสาเหตุที่พระโอรสในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้รับ

ราชการในตำแหน่งสำคัญ อาจเป็นเพราะในช่วงต้นรัชกาลพระโอรสของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระเยาว์ รวมทั้งอำนาจในการปกครองบ้านเมืองก็อยู่กับสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ และต่อมาในช่วงที่รัชกาลที่ 5 ทรงมีอำนาจทางการปกครองอย่างสมบูรณ์แล้วนั้น พระราชวงศ์ที่ทรงมีบทบาทในราชการก็ล้วนแล้วแต่เป็นพระราชอนุชาในพระองค์ทั้งสิ้น อาจด้วยสาเหตุของความเชื่อมั่นในความสามารถและไว้วางพระทัย แตกต่างจากพระราชวงศ์ทางฝ่ายวังหน้าที่ไม่ทรงสนิทสนมคุ้นเคย ซ้ำยังมีความขัดแย้งกันอย่างเด่นชัดในช่วงเหตุการณ์ “วิกฤตการณ์วังหน้า” ทำให้ไม่ทรงเลือกที่จะแต่งตั้งพระโอรสในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวให้รับราชการในตำแหน่งสำคัญเลย รวมทั้งบางพระองค์ก็สิ้นพระชนม์ด้วยพระชันษาไม่มาก ทำให้ไม่มีโอกาสได้รับราชการจนกระทั่งได้เลื่อนตำแหน่งสูงขึ้น

ขณะที่พระโอรสในกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญนั้น แม้จะทรงได้รับตำแหน่งในทางราชการที่สำคัญ และเกี่ยวข้องกับการบริหารราชการแผ่นดินมากกว่าพระโอรสในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ก็เป็นที่ไปในช่วงกลางต่อปลายรัชกาลแล้ว ซึ่งอาจมีสาเหตุมาจากในเวลานั้นความรู้สึกขัดแย้งแบ่งฝ่ายระหว่างฝ่ายวังหลวงและวังหน้าเริ่มคลี่คลายลง และพระโอรสในกรมพระราชวังบวรก็เจริญพระชนม์พรรษาแล้ว ขณะที่พระราชโอรสของรัชกาลที่ 5 ส่วนใหญ่ยังทรงพระเยาว์และยังศึกษาอยู่ต่างประเทศ

ในส่วนของการบริหารจัดการฝ่ายในของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวและของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญนั้น รัชกาลที่ 5 มอบหมายการปกครองให้กับพระธิดาในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวและกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญให้ทรงสำเร็จราชการฝ่ายในวังหน้า มิได้จัดเจ้านายจากฝ่ายวังหลวงให้ไปควบคุมปกครอง โดยในบางครั้งพระองค์ได้เสด็จขึ้นไปเยี่ยมเยียนเป็นหลักชัยให้กับเจ้านายฝ่ายในวังหน้าทั้งปวง

สถานการณ์ทางการเมืองในช่วงปลายรัชกาล (พ.ศ.2428 – พ.ศ.2553)

ภายหลังจากการทิวคตของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ รัชกาลที่ 5 ได้ทรงตั้งตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมารแล้ว พระองค์ทรงมีความมั่นพระทัยในพระราชอำนาจและเสถียรภาพทางการเมืองของพระองค์ ว่าจะทรงอยู่ในราชบัลลังก์ได้ตลอดรัชกาลเพิ่มมากกว่าช่วงเวลาก่อนที่จะทรงตั้งตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชอย่างเห็นได้ชัด ดังจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาของพระองค์ หลังจากปี พ.ศ.2429 ซึ่งเป็นปีที่ทรงตั้งตำแหน่งพระบรมโอรสาธิราชว่าไม่เคยปรากฏพระราชหัตถเลขาที่ทรงแสดงความไม่มั่นพระราชหฤทัย ว่าอาจจะไม่สามารถรักษาราชบัลลังก์ไว้ได้โดยตลอด ดังเช่นที่เคยปรากฏในพระราชหัตถเลขาในช่วงปี พ.ศ.2417 – พ.ศ.2428

ที่พระราชทานสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศริยาลงกรณ์ และสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา (ดวงดาว ยังสามารถ, 2537)

มีการเปลี่ยนแปลงคำลงท้ายพระปรมาภิไธยในพระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ 5 จากเดิมที่ทรงใช้พระปรมาภิไธยว่า “Chulalongkon R.S.” กับ “จุฬาลงกรณ์ พร.” มาเป็น “สยามินทร์” ซึ่งแปลว่าผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดิน โดยทรงเปลี่ยนตั้งแต่ปี พ.ศ. 2422 เป็นต้นมา นับเป็นการใช้ “สยามินทร์” ครั้งแรกในกรุงรัตนโกสินทร์ โดยทรงใช้คำนี้ในระยะเวลาที่ทรงเข้ามามีบทบาทในการบริหารราชการแผ่นดิน อย่างไรก็ตามหลังจากที่ทรงใช้พระปรมาภิไธยว่า “สยามินทร์” แล้ว จะพบว่ายังทรงใช้พระปรมาภิไธย “จุฬาลงกรณ์ พร.” อยู่ในพระราชหัตถเลขาบางฉบับ ซึ่งมักเป็นพระราชหัตถเลขาที่เป็นส่วนพระองค์มากกว่าเป็นการวินิจฉัยกิจการ และถ้าเสด็จประพาสต่างประเทศก็จะทรงใช้ “จุฬาลงกรณ์ พร.” เช่นกัน (ดวงดาว ยังสามารถ, 2537)

สถานการณ์ทางการเมืองในช่วงเวลานี้ กล่าวได้ว่ารัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชอำนาจเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ เหล่าขุนนางข้าราชการอาวุโสที่เคยมีอำนาจในสมัยสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ นั้นอายุมากขึ้นและเริ่มเกษียณจากราชการหรือเสียชีวิตไป พระองค์จึงได้ทรงแต่งตั้งพระราชอนุชาและขุนนาง “หัวใหม่” ที่มีทัศนคติและแนวคิดไปในทิศทางเดียวกันกับพระองค์ และเป็นกลุ่มที่สนับสนุนพระองค์ในการสร้างพระราชอำนาจตั้งแต่ต้นรัชกาลขึ้นมาดำรงตำแหน่ง ซึ่งนับเป็นกลุ่มสำคัญที่ช่วยสร้างเสถียรภาพและความมั่นคงทางพระราชอำนาจและราชบัลลังก์ให้กับพระองค์มากยิ่งขึ้น ยิ่งภายหลังจากทรงปฏิรูปการปกครองทั้งส่วนกลางและส่วนภูมิภาคสำเร็จ เป็นการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง รัชกาลที่ 5 ได้เป็นผู้ที่ทรงพระราชอำนาจมากที่สุดในแผ่นดินอย่างแท้จริง

CHULALONGKORN UNIVERSITY

สายราชสกุลรัชกาลที่ 3 ในสมัยรัชกาลที่ 5

นับตั้งแต่รัชกาลที่ 3 เสด็จสวรรคต สายสกุลของพระองค์นั้นนับว่ามีบทบาททางด้านการเมืองการปกครองไม่มากนัก อาจเป็นเพราะการขึ้นครองราชย์ของรัชกาลที่ 4 นับเป็นการเปลี่ยนสายหัวอำนาจทางการเมือง ด้วยเป็นการสืบราชสมบัติจากพี่ไปสู่น้อง มิใช่จากพ่อไปสู่ลูกดังเช่นในรัชกาลก่อนๆ ทำให้พระราชโอรสในรัชกาลที่ 3 เป็นเพียงพระญาติยะ (หลาน) กับรัชกาลที่ 4 มิใช่พระราชอนุชา แม้จะมีพระราชโอรสของรัชกาลที่ 3 รับราชการอยู่ในสมัยรัชกาลที่ 4 หลายพระองค์ แต่ก็มักจะทรงรับราชการในส่วนที่ไม่เกี่ยวข้องกับการปกครองและการทหาร เช่น กรมหมื่นอมเรนทรพดินท์ กำกับกรมช่างมุก กรมขุนราชสีหวิกรม กำกับกรมช่างศิลาและกรมช่างสิบหมู่ เป็นต้น

ในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น มีพระราชโอรสของรัชกาลที่ 3 ที่ยังดำรงพระชนม์อยู่ 7 พระองค์ ในช่วงเวลานี้ สายสกุลของรัชกาลที่ 3 ก็มีได้ปรากฏบทบาทในด้านการเมืองการปกครองแต่ประการใด ด้วยในช่วงต้นรัชกาลนั้น อำนาจการปกครองล้วนตกอยู่กับสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน และในเวลาต่อมาที่รัชกาลที่ 5 ทรงรวมอำนาจการเมืองการปกครองได้ พระราชโอรสของรัชกาลที่ 3 ก็สิ้นพระชนม์ไปเกือบทุกพระองค์แล้ว พระราชโอรสของรัชกาลที่ 3 ที่รับราชการอยู่ในสมัยรัชกาลที่ 5 นี้ ก็ยังคงรับราชการในส่วนที่ไม่เกี่ยวข้องกับการปกครองและการทหารเช่นเดิม

จะพิจารณาได้ว่า พระราชโอรสของรัชกาลที่ 3 มักทรงกรมในระดับชั้นเริ่มแรก คือกรมหมื่นแทบทั้งสิ้น ได้ทรงกรมในระดับกรมหลวงเพียง 1 พระองค์ คือ กรมหลวงบดินทรไพศาลโสภณ และทรงกรมในระดับกรมขุนอีก 3 พระองค์เท่านั้น ซึ่งอาจเป็นเพราะพระราชโอรสทั้งหมดของรัชกาลที่ 3 มีพระยศเป็นเพียงพระองค์เจ้า ทำให้การสถาปนากรมจะเริ่มที่กรมหมื่น และด้วยมักทรงรับราชการในด้านที่ไม่เกี่ยวข้องกับการเมืองการปกครอง จึงอาจเป็นเหตุให้การพิจารณาเฉลิมพระยศมิได้รวดเร็วนัก

สำหรับราชสำนักฝ่ายในนั้น ในสมัยรัชกาลที่ 5 พระราชธิดาของรัชกาลที่ 3 ยังมีพระชนม์อยู่ถึง 13 พระองค์ โดยพระองค์ที่มีบทบาทสำคัญที่สุดคือกรมสมเด็จพระสุทนต์ราชประยูร ผู้สำเร็จราชการฝ่ายใน โดยได้ทรงพยายามพลิกฟื้นกฎระเบียบและขนบธรรมเนียมของราชสำนักฝ่ายในให้เหมือนครั้งสมัยรัชกาลที่ 3 แต่ในช่วงต่อมาที่พระภรรยาเจ้าสายพระราชธิดาในรัชกาลที่ 4 มีบทบาทมากขึ้น ประกอบกับกรมสมเด็จพระสุทนต์ราชประยูรสิ้นพระชนม์ บทบาทของพระราชวงศ์สายรัชกาลที่ 3 ในราชสำนักฝ่ายในจึงลดลง ในช่วงปลายรัชกาล พระราชวงศ์สายรัชกาลที่ 3 ที่ทรงมีบทบาทมากที่สุดคือพระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ ซึ่งได้ทรงอุปถัมภ์หม่อมเจ้าหญิงในสายสกุลรัชกาลที่ 3 เช่น ราชสกุลลดาวัลย์ ราชสกุลสิงหราช เป็นต้น ไว้หลายพระองค์

เนื้อหาในบทที่สองนี้ได้แสดงถึงสถานการณ์ทางการเมืองและพระราชอำนาจของรัชกาลที่ 5 โดยในช่วงต้นรัชกาล (พ.ศ.2411 – พ.ศ.2428) พบว่าเป็นเวลาที่รัชกาลที่ 5 ยังมีได้ทรงมีพระราชอำนาจอย่างแท้จริง นอกจากนี้ยังปรากฏความไม่แน่นอนพระทัยในเสถียรภาพของราชบัลลังก์ของพระองค์ ด้วยอำนาจทางการเมืองยังอยู่กับสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน และยังมีความขัดแย้งกับกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญจนเกิดเป็นวิกฤตการณ์วังหน้า แสดงถึงพระราชอำนาจที่ยังไม่มั่นคงของพระองค์ ซึ่งได้ทรงแก้ปัญหาคาการปราศจากพระราชอำนาจด้วยการสร้างฐานอำนาจทางการเมือง รวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง การปฏิรูปประเทศที่สำเร็จผล ประกอบกับการพิรลัยของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ได้ส่งผลให้พระราชอำนาจเพิ่มพูนขึ้นตามลำดับ จน

เมื่อกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญทิวงคต นับตั้งแต่ปีพ.ศ.2428 เป็นต้นมา รัชกาลที่ 5 ได้ทรงรวมอำนาจทางการเมืองการปกครอง พระองค์ทรงมีพระราชอำนาจและมีความมั่นคงทางเสถียรภาพของราชบัลลังก์อย่างสมบูรณ์

บทที่ 3

ราชสำนักฝ่ายในช่วงต้นรัชกาล (พ.ศ.2411 – พ.ศ.2428)

ในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น ไทยยังปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ที่กษัตริย์เป็นทั้งเจ้าแผ่นดินและเจ้าชีวิต เป็นองค์สมมติเทวราช อันจะนำความสุขสมบูรณ์มาสู่ผู้อยู่ใต้พระบารมี ดังนั้นจึงปรากฏว่าผู้ใดที่ปรารถนาจะได้ใกล้ชิด ใครมีของวิเศษสูงค่า หรือแม้แต่บุตรธิดาก็ต้องการถวายเป็นข้าทูลละอองธุลีพระบาท เพื่อรับสนองราชการตามความเหมาะสมและหวังเอาพระบารมีเป็นที่พึ่ง (อุทุมพร, 2552)

สตรีที่เข้ามารับราชการในราชสำนักฝ่ายในมีสถานภาพที่แตกต่างกันไป โดยขึ้นกับชาติวุฒิ และคุณวุฒิอันส่งผลถึงตำแหน่ง ยศ หน้าที่ บทบาท และสภาพการดำรงชีวิตและความใกล้ชิดกับกษัตริย์ สตรีในราชสำนักประกอบด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ พระภรรยาเจ้า พระภรรยา ข้าราชการฝ่ายใน (พนักงานฝ่ายใน) ข้าราชการบริพารฝ่ายใน ข้าหลวงส่วนพระองค์ สำหรับ 2 กลุ่มแรกจะมีการจัดลำดับชั้นตามสกุลยศ คือพระยศที่ได้มาแต่กำเนิดในราชตระกูล และอิสริยยศ เป็นพระยศที่กษัตริย์โปรดเกล้าฯ สถาปนาขึ้นภายหลัง

พระภรรยาเจ้าและพระภรรยาเป็นกลุ่มที่มีความสำคัญยิ่งในราชสำนัก เพราะเป็นผู้ให้กำเนิดองค์รัชทายาทผู้สืบสันตติวงศ์และสืบเชื้อสายพระราชวงศ์ ดังนั้นการเลือกสรรสตรีที่จะมาทำหน้าที่นี้จึงต้องดำเนินการอย่างรัดกุม ตามธรรมเนียมที่ปฏิบัติมาแต่โบราณ และเป็นธรรมเนียมของรัฐในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่รับสืบทอดมาจากอินเดียสมัยพราหมณ์-ฮินดู คือพิจารณาจากชาติตระกูล เป็นเกณฑ์สำคัญ โดยเฉพาะพระราชวงศ์ที่ใกล้ชิด เพื่อคงความบริสุทธิ์ศักดิ์สิทธิ์แห่งสายพระโลหิตในราชตระกูล นอกจากนี้ ก็อาจคัดเลือกด้วยเหตุผลทางการเมือง หรือจากความพึงพอใจส่วนตัวของพระองค์ (วงเดือน นาราสัจจ์ et al., 2553) ดังนั้นสตรีที่เข้ามาดำรงตำแหน่งพระภรรยาเจ้าและพระภรรยานั้น มักมาจากตระกูลของกลุ่มอำนาจต่างๆในสังคม เช่น พระราชวงศ์ ขุนนางข้าราชการ พ่อค้า หรือ เจ้าประเทศราช เป็นต้น

การเข้ารับราชการของพระภรรยาเจ้าและพระภรรยานั้น มิได้เกิดจากสาเหตุด้านความพึงพอใจส่วนตัวของพระองค์เพียงอย่างเดียว แต่ยังประกอบด้วยเหตุผลอื่นๆ เช่น การประสานผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและการเมือง การสร้างเครือข่ายอำนาจ สร้างเสถียรภาพและความมั่นคงในพระราชอำนาจ ราชบัลลังก์ และราชอาณาจักร ซึ่งเหตุผลเหล่านี้ บางครั้งมีความสำคัญยิ่งไปกว่าความพอใจส่วนตัวของพระองค์

การเข้ารับราชการของพระภรรยาเจ้าและพระภรรยานั้นมีลักษณะของการได้ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย กษัตริย์จะได้สตรีที่ทำหน้าที่เป็นตัวเชื่อมโยงระหว่างพระองค์กับครอบครัวเดิม เป็นการสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติผ่านสตรี และหากมีพระราชโอรสพระราชธิดาก็จะยิ่งช่วยเพิ่มความสัมพันธ์ดังกล่าวยิ่งขึ้น อันจะนำมาซึ่งเสถียรภาพและความมั่นคงทางพระราชอำนาจและราชบัลลังก์ของกษัตริย์ นอกจากนี้สตรียังเป็นเสมือนตัวประกันความจงรักภักดีของครอบครัวเดิมด้วย

สำหรับครอบครัวเดิมของสตรีนั้น ผลประโยชน์ที่จะได้รับมาจากพระราชอำนาจของกษัตริย์ผ่านการเกี่ยวข้องเป็นเครือญาติ ศันสนีย์ วีระศิลป์ชัยได้แสดงเหตุผลไว้ว่าราชสำนักไทยในสมัยนั้นยังเป็นแหล่งกำเนิดแห่งคุณสมบัติและยศถาบรรดาศักดิ์ต่างๆ อันจะนำมาซึ่งความสุขความเจริญแก่ตนเองและครอบครัว เพราะเมื่อธิดาของตระกูลใด ครอบครัวใด ได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ ให้เข้ารับราชการตำแหน่งต่างๆในราชสำนักฝ่ายใน โดยเฉพาะในตำแหน่งพระภรรยาเจ้าและพระภรรยา จะถือว่าธิดาผู้นั้นเป็นผู้นำเกียรติยศและทำให้ฐานะทางสังคมของญาติวงศ์ดีขึ้น และหากได้เป็นเจ้าจอมมารดา บิดามารดาก็จะอยู่ในฐานะขรัวตาขรัวยาย ได้มีส่วนเกี่ยวข้องเป็นพระญาติกับกษัตริย์ และยังเป็นเครื่องหมายแสดงความจงรักภักดีอีกด้วย

ด้วยเหตุนี้ ไม่ว่าจะเป็นผู้ที่มีศักดิ์สูงหรือสามัญชน ต่างก็พยายามที่จะไขว่คว้าหาโอกาสให้ธิดาของตนได้พบความสำเร็จสูงสุดในชีวิตดังกล่าว ด้วยการส่งเข้าไปศึกษาหาความรู้ต่างๆสำหรับกุลสตรี เพื่อจะได้มีโอกาสถวายตัวเข้ารับราชการในพระราชสำนักฝ่ายใน (ศันสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2550)

รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาถึง 9 พระองค์ 144 ท่าน มีพระราชโอรสและพระราชธิดาทั้งหมด 97 พระองค์ (เป็นพระราชโอรส 32 พระองค์ พระราชธิดา 44 พระองค์ ไม่ปรากฏว่าเป็นพระราชโอรสหรือพระราชธิดา 1 พระองค์ และตกอีก 20 พระองค์) (บรรเจ็ด อินทุจันทร์ยง, 2539) พระภรรยาเจ้าและพระภรรยามีทั้งพระชนิษฐาต่างพระราชมารดา พระราชวงศ์บุตรีขุนนางข้าราชการ และธิดาเจ้าประเทศราช

ลำดับศักดิ์พระมเหสีเทวี พระภรรยา และพระราชโอรสธิดา

ลำดับชั้นยศของพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาของกษัตริย์นั้น นับตั้งแต่โบราณมาไม่ปรากฏหลักฐานการสถาปนาพระอิสริยยศสำหรับพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาอย่างเป็นทางการ ดังเนื้อหาในพระราชนิพนธ์เรื่องธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม ของรัชกาลที่ 5 มีเนื้อความว่า

“ในเรื่องผู้หญิงนี้ยากที่จะว่าให้เป็นแน่ลงได้ ด้วยในเมืองเราไม่มีใครจะได้นับยศผู้หญิงตามสามี มักจะนับแต่ยศตามบิดาจึงจะกำหนดยากนัก โดยที่สุดท้ายจนเมียในหลวงมีชื่อเรียก

ต่างๆจะกำหนดว่าอย่างไรเพียงใด ก็ไม่มีกำหนด ด้วยตั้งแต่กรุงเก่ามาจนถึงบัดนี้ห้าร้อยปีเศษ ยังไม่ได้ยินว่ามีการอภิเษกพระมหาลีอย่างไรสักครั้งหนึ่งเลย เป็นแต่มีอยู่ในหนังสือออกชื่อพระมหาลี แต่พระมหาลีนั้นจะเป็นขึ้นเมื่อไรก็ไม่รู้ เป็นแต่จะเรียกเมื่อไรก็เรียกไม่เห็นมีการแต่งตั้งกันจนสักครั้งเดียว คำที่เรียกนั้นก็มียหลายอย่างในกฎหมายเทียรบาล ที่เป็นของเก่าเห็นเรียกอยู่สามอย่างเป็นสามชั้น

๑. ชั้น ๑ เรียกว่าพระมหาลี
๒. ชั้น ๒ เรียกว่าอัครชทายา ก็มีศคล้ายกันกับพระมหาลี
๓. ชั้น ๓ เรียกว่าแม่ยั่วเจ้าเมือง มียศต่ำลงมาหน่อยหนึ่ง ลางที่แม่ยั่วเจ้าเมืองขึ้นไปเป็นที่ ๒ ก็มี

แต่มีลูกเป็นสมเด็จลูกเธอทั้งสามชั้น มาภายหลังเป็นอัครมเทลีใหญ่ ราชมหาลีชวาพระมหาลีซ้ายพระราชเทวีก็มี แต่บางทีคนคนเดียวนั้น ลางที่เรียกว่าเป็นพระมหาลี ลางที่เรียกว่าพระอัครชทายา ลางที่เรียกว่าพระราชเทวี ไม่รู้ว่าจะอย่างไรจะเป็นยศสูงกว่ากัน อย่งไรจะเป็นยศแน่ เพราะไม่ได้จากฤกษ์พรหมบัญชี ตั้งพระอัครมเทลีสักครั้งหนึ่ง จะเทียบว่าเหมือนอย่างกวีเมืองต่างประเทศ ให้ชัดเจนทีเดียวนั้นไม่ได้ แต่จะไปเทียบว่าเป็นอื่น ๆ นอกจากเป็นกวีนั้น ก็เห็นจะไปเทียบไม่ได้ เพราะความมกย่องของไทยนั้น ก็เข้าใจอย่างไรรู้ว่าเป็นเมียหลวงของนายหลวง แต่ไม่มีกำหนดว่ามีเท่าใด

ถ้าจะหากวีเมืองไทยนี้ ที่ได้คราวครอบครอง¹ แล้วเห็นจะหาไม่ได้เลย เพราะธรรมเนียมแต่งงานเจ้านายในเมืองไทยนี้ไม่มี เมื่อว่ากันตามเห็นตรงๆ อย่งว่าแต่เจ้าแผ่นดินเลย ถึงเจ้าฟ้าพระองค์เจ้าก็ได้แต่งงานสักครั้งหนึ่งเลย

ตามลัทธิข้างฝ่ายเรา พวกมีเมียมากที่ถือลูกเมียหลวงเมียน้อย ถือว่าถ้าเจ้านายองค์ใดมีพระราชโอรสพระราชธิดาด้วยพระเจ้าแผ่นดินเป็นเจ้าฟ้า ก็ถือว่าเจ้าฟ้านั้นเป็นลูกเมียหลวง พระองค์เจ้าเป็นลูกเมียน้อย แม่ของลูกเมียหลวงก็ต้องเป็นเมียหลวงอยู่เอง ขุนนางก็เหมือนกันมีเมียหลวงก็คน ลูกก็เป็นลูกเมียหลวง เมียก็เป็นเมียหลวง จะมีก็คนๆก็ได้ไม่มีกำหนด

แต่ตำแหน่งศักดิ์ดินา สมเด็จพระบรมราชชนนี พระอัครมเทลี พระราชมหาลี พระมหาลี พระราชเทวี พระอัครชทายา ฤจะใดๆ บรรดาที่เรียกเป็นเมียหลวงใหญ่ของพระเจ้าแผ่นดินนี้ ไม่มีในกฎหมายเหมือนเจ้านายข้างหน้าข้างใน แลพระสนมทั้งปวง

¹ ได้เข้าพิธีอภิเษกสมรส

เวลานั้นพระชนม์แล้ว ทำพระเมรุกลางเมืองเท่ายศเจ้าแผ่นดินบ้าง เจ้าฟ้าบ้างทั้งนั้น เรื่องพระมเหสีนี้ อธิบายได้แต่อย่างนี้ซึ่งจะว่าให้ชัดเจนให้ตรงไปกับกวีต่างประเทศนั้น อธิบายไม่ได้ด้วยธรรมเนียมผิดกัน เหมือนกับวังหน้าในประเทศตะวันตกไม่มีเหมือน

ถัดนี้ลงมาอีก ในหมู่พระสนมฤเจ้าจอม คือเป็นบุตรข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ตั้งแต่เสนาบดี จนถึงพระหลวง ซึ่งมีเจียนตียอมยกถวายพระเจ้าแผ่นดิน ให้รับราชการฝ่ายในนั้น ธรรมเนียมโบราณยกขึ้นเป็นท้าวพระสนมเอก ๔ คน มีชื่อต่าง ๆ กันเหมือนชื่อขุนนาง แต่ที่กรุงเทพฯ ไม่เคยตั้ง เป็นแต่เจ้าจอมมารดาใหญ่ที่โปรดปรานมาก ได้พระราชทานเครื่องยศ เป็นอย่างหนึ่ง ก็นับว่าเป็นพระสนมเอก ถ้าได้รับพระราชทานเครื่องยศอย่างอื่น ๒ ก็เป็นพระสนมโท ถ้าเจ้าจอมคนใดมีพระองค์เจ้า ก็เรียกว่าเจ้าจอมมารดา ที่ไม่มีพระองค์เจ้าก็เรียกว่าเจ้าจอมอยู่งาน มีอยู่ ๒ อย่างเท่านั้น” (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2515)

มาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ยังคงยึดธรรมเนียมตามอย่างสมัยอยุธยา โดยจะพบว่าในช่วง 3 รัชกาลแรกไม่มีการสถาปนาหรือแต่งตั้งพระมเหสีเทวีแต่อย่างใด ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 นับเป็นครั้งแรกที่มีการกำหนดค่านำหน้าพระนาม และพระอิสริยยศสำหรับพระมเหสีเทวี คือ ปราบัญพระนามสมเด็จพระนางนาฏ โสมนัสวัฒนาวดี บรมอรรคราชเทวี และสมเด็จพระนางเธอ พระองค์เจ้า โสมนัสวัฒนาวดี สำหรับพระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนาวดี และพระนามสมเด็จพระนางนาถราชเทวี และสมเด็จพระนางเธอ พระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์ สำหรับพระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์ (รอยไบลาน , 2553)

ในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นสมัยที่มีการกำหนดค่านำหน้าพระนาม และลำดับพระอิสริยยศแห่งพระมเหสีเทวีอย่างเป็นทางการและมีแบบแผนค่อนข้างแน่นอนกว่าในรัชกาลก่อนๆ (รอยไบลาน, 2553) ด้วยในช่วงเวลานั้นประเทศไทยประสบกับปัญหาความมั่นคง ทั้งจากปัญหาภายใน และการคุกคามจากชาติตะวันตก จึงมีความจำเป็นต้องสถาปนาลำดับพระอิสริยยศแห่งพระมเหสีเทวีให้ชัดเจน ด้วยลำดับพระมเหสีเทวีมีความสำคัญต่อการกำหนดพระราชโอรสผู้จะสืบทอดราชสมบัติต่อไป

ในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้ปรากฏตำแหน่งพระมเหสีเทวี และพระภรรยาสามัญชน ดังนี้

ในช่วงต้นรัชกาล ก่อนทรงมีพระภรรยาเจ้า รัชกาลที่ 5 ได้ทรงมีเพียงพระภรรยาสามัญชน ดังนั้นยศตำแหน่งของพระภรรยาที่ปรากฏในเวลาจึงมีเพียงตำแหน่ง “เจ้าจอมมารดา” สำหรับพระภรรยาที่มีพระราชโอรสพระราชธิดา และตำแหน่ง “เจ้าจอม” สำหรับพระภรรยาที่ไม่มีพระราชโอรสพระราชธิดา

เมื่อทรงรับหม่อมเจ้าบัวและหม่อมเจ้าบัว พระราชนัดดาในรัชกาลที่ 3 ขึ้นเป็นพระภรรยาเจ้าชั้นหลานหลวง ภายหลังเมื่อทั้งสองพระองค์มีพระราชธิดา จึงได้สถาปนาให้ดำรงตำแหน่ง “พระอรรคชายาเธอ” อันเป็นตำแหน่งพระมเหสีเทวีตำแหน่งแรกที่ปรากฏในรัชกาล

ต่อมาเมื่อทรงรับพระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระองค์เจ้าสว่างวัฒนา พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี และพระองค์เจ้าสุขุมลย์มหารศรี ขึ้นเป็นพระภรรยาเจ้าชั้นลูกหลวง ภายหลังแต่ละพระองค์ทรงมีพระประสูติกาล ด้วยพระองค์เจ้าสว่างวัฒนามีพระราชโอรส เป็นพระราชโอรสขึ้นสมเด็จพระเจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่ จึงได้รับสถาปนาให้ดำรงตำแหน่ง “พระนางเจ้า พระราชเทวี” ขณะที่พระองค์ได้รับสถาปนาให้ดำรงตำแหน่ง “พระนางเธอ” ลำดับตำแหน่งพระมเหสีเทวีในช่วงเวลานี้จึงเป็นตำแหน่ง “พระนางเจ้า พระราชเทวี” อยู่ในลำดับสูงสุด รองมาคือตำแหน่ง “พระนางเธอ” และ “พระอรรคชายา” ตามลำดับ

เมื่อพระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์สิ้นพระชนม์ ได้ทรงสถาปนาให้ดำรงตำแหน่ง “สมเด็จพระนางเธอ พระราชเทวี” “สมเด็จพระนางเจ้า พระราชเทวี” และ “สมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชเทวี” ตามลำดับ สถาปนาพระองค์เจ้าสว่างวัฒนาให้ดำรงตำแหน่ง “สมเด็จพระนางเจ้า พระราชเทวี” และ “สมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชเทวี” ตามลำดับ สถาปนาพระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรีให้ดำรงตำแหน่ง “พระนางเธอ พระวรราชเทวี” และ “พระนางเจ้า พระวรราชเทวี” ตามลำดับ สถาปนาพระองค์เจ้าสุขุมลย์มหารศรีให้ดำรงตำแหน่ง “พระนางเจ้า พระราชเทวี” ลำดับตำแหน่งพระมเหสีเทวีในช่วงเวลานี้จึงเป็นตำแหน่ง “สมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชเทวี” เป็นตำแหน่งพระอัครมเหสีอยู่ในตำแหน่งสูงสุด รองลงมาคือตำแหน่ง “พระนางเจ้า พระวรราชเทวี” “พระนางเจ้า พระราชเทวี” และ “พระอรรคชายา”

ภายหลังการทิวคตของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรมนิต ส่งผลให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธขึ้นดำรงตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ส่งผลให้ลำดับพระมเหสีเทวีของราชสำนักฝ่ายในมีการเปลี่ยนแปลง พระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี ในฐานะพระราชมารดาของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชได้รับสถาปนาให้ดำรงตำแหน่ง “สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระอัครราชเทวี” ลำดับตำแหน่งพระมเหสีเทวีในช่วงเวลานี้จึงเป็น “สมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชเทวี” อยู่ในลำดับสูงสุด รองลงมาคือตำแหน่ง “สมเด็จพระนางเจ้า พระอัครราชเทวี” “พระนางเจ้า พระราชเทวี” และ “พระอรรคชายา”

ต่อมาเมื่อรัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 ได้ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะสถาปนาสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีให้ดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ จึงได้ทรงสถาปนาสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีขึ้นดำรงตำแหน่ง “สมเด็จพระเจ้า พระบรมราชินีนาถ” ซึ่งเป็น

ตำแหน่งพระอัครมเหสีที่ตั้งขึ้นใหม่ โดยให้เป็นตำแหน่ง “สมเด็จพระบรมราชินีนาถ” นี้เป็นตำแหน่งพระอัครมเหสีที่สูงที่สุดในตำแหน่งพระมเหสีเทวีทั้งปวง ลำดับตำแหน่งพระมเหสีเทวีในช่วงเวลานี้จึงเป็น “สมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชินีนาถ” อยู่ในลำดับสูงสุด รองลงมาคือตำแหน่ง “สมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชเทวี” “พระนางเจ้า พระราชเทวี” และ “พระอรรคชายา”

เมื่อทรงสถาปนาเจ้าจอมมารดาธารารัศมีขึ้นดำรงตำแหน่ง “พระราชชายา” ลำดับตำแหน่งพระมเหสีเทวีในช่วงเวลานี้จึงเป็น “สมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชินีนาถ” อยู่ในลำดับสูงสุด รองลงมาคือตำแหน่ง “สมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชเทวี” “พระนางเจ้า พระราชเทวี” “พระอรรคชายา” และ “พระราชชายา”

สำหรับคำว่า “พระสนม” ซึ่งเป็นคำใช้เรียกขานสตรีสามัญชนที่อยู่ในฐานะพระภรรยา นั้นเป็นคำที่ไม่นิยมเรียกในสมัยรัชกาลที่ 5 หากเรียกกันแต่ว่า “เจ้าจอม เจ้าจอมอยู่งาน และเจ้าจอมมารดา” แทน (นริศรานูวัตติวงศ์ & ดำรงราชานุภาพ, 2505)

ลำดับชั้นยศของพระราชโอรสของกษัตริย์นั้น ในพระราชกำหนดกฎมณเฑียรบาล ซึ่งได้ตราขึ้นตั้งแต่สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว) ผู้ตั้งกรุงศรีอยุธยา ได้แบ่งลำดับชั้นยศเป็น 4 ชั้น ดังเนื้อหาในพระราชบัญญัติเรื่องธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม ของรัชกาลที่ 5 มีเนื้อความว่า

“ในตำแหน่งยศเจ้านาย ที่จะให้ได้พยานว่าเป็นแบบโบราณนั้น เห็นมีอยู่ในพระราชกำหนดกฎมณเฑียรบาล ซึ่งได้ตั้งขึ้นแต่ครั้งสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ผู้สร้างกรุง ในจุลศักราช ๗๒๐ หลังสร้างกรุงแล้ว ๘ ปี ชื่อกฎมณเฑียรบาลนี้ แปลว่าสำหรับรักษาเรือนเจ้าแผ่นดิน ในกฎหมายนั้นได้พรรณากำหนดพระเกียรติยศของพระเจ้าแผ่นดิน แลพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ซึ่งอยู่ในตำแหน่งราชการ แลข้อบังคับสำหรับข้าราชการที่จะประพฤติให้ถูกต้อง ไม่มีความผิดในพระเจ้าแผ่นดิน แต่กฎหมายนั้นถ้อยคำเป็นคำโบราณ คนไทยเองถ้าไม่ได้เป็นคนเรียน แลเป็นคนคิดอยู่บ้าง จะอ่านไม่ใคร่จะเข้าใจเลย เพราะอย่างนั้นคนไทยทุกคนรู้จักกฎหมายนี้ แต่ไม่ใคร่จะทราบว่าเป็นความในกฎหมายนั้นเป็นอย่างไร เพราะชี้แจงอ่านชี้แจงคิด ในกฎหมายนั้น ได้แบ่งเจ้าออกเป็น ๔ ชั้น

๑. ชั้นที่ ๑ พระเจ้าลูกเธอเกิดด้วยพระอัครมเหสี เรียกว่าสมเด็จพระอนุพุทธเจ้า มียศใหญ่กว่าเจ้านายทั้งปวง ต้องอยู่ในเมืองหลวง
๒. อีกชั้น ๑ เรียกว่าลูกหลวงเอก เป็นพระราชโอรสของพระเจ้าแผ่นดิน แต่มารดานั้นต้องเป็นพระราชธิดาของพระเจ้าแผ่นดินเหมือนกัน จึงเรียกว่าเป็นลูกหลวงเอก พระ

เจ้าลูกเธอชั้นนี้ มียศได้กินเมืองเอก คือ เมืองพิษณุโลก เมืองสุโขทัย เมืองนครราชสีมา เป็นต้น เรียกว่าลูกเธอกินเมืองเอกก็เรียก

๓. รองลงมาอีกชั้น ๑ พระราชโอรสของพระเจ้าแผ่นดิน แต่พระมารดาเป็นหลานหลวง คือ หลานของพระเจ้าแผ่นดินตรงๆ ที่ภาษาอังกฤษเรียกว่า แครนด็อดเตอ เจ้าที่เกิดด้วยหลานหลวงดังนี้ ก็นับว่าเป็นลูกหลวงเหมือนกัน แต่มียศกินเมืองโท เหมือนเมืองสวรรคโลก เมืองสุพรรณ เป็นต้น (เพราะหลานหลวงที่เป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ ก็มีตำแหน่งกินเมืองเหมือนกัน คือ เมืองอินทรมืองพรหม)
๔. ยังก่อนชั้น ๑ ที่เกิดด้วยพระสนม เรียกว่า พระเยาวราช คือเจ้าผู้น้อย ไม่ได้กินเมือง” (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2515)

ในสมัยรัชกาลที่ 5 พระยศของพระราชโอรสและพระราชธิดาของรัชกาลที่ 5 แบ่งได้เป็น 3 ลำดับชั้นยศ โดยจะขึ้นอยู่กับพระยศของพระราชมารดา ดังนี้

1. สมเด็จพระเจ้าฟ้าชั้นเอก คือพระราชโอรสและพระราชธิดาที่ประสูติจากพระมเหสีชั้นลูกหลวง เรียกล้าลองว่า “ทูลกระหม่อม”
2. สมเด็จพระเจ้าฟ้าชั้นโท คือพระราชโอรสและพระราชธิดาที่ประสูติจากพระมเหสีชั้นหลานหลวง เรียกล้าลองว่า “สมเด็จพระเจ้า”
3. พระองค์เจ้า คือพระราชโอรสและพระราชธิดาที่ประสูติจากเจ้าจอมมารดา เรียกล้าลองว่า “เสด็จ”

“ฝ่ายใน” ของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์

ในช่วงเวลาที่รัชกาลที่ 5 ดำรงพระยศสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 4 นั้น ด้วยทรงขึ้นครองราชย์สมบัติด้วยพระชนม์เพียง 15 ชันษาเศษ ทำให้พระองค์ทรงมีพระภรรยาก่อนขึ้นครองราชย์สมบัติเพียง 3 ท่าน และมีพระราชธิดา 2 พระองค์ ซึ่งต่อมามีเพียงเจ้าคุณจอมมารดาแพเท่านั้นที่จะมีบทบาทต่อไปในรัชสมัย พระภรรยาทั้ง 3 ท่าน มีรายละเอียดดังนี้

เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์แพ เกิดในปี พ.ศ.2390 เป็นธิดาหม่อมนก ราชสกุล “พื้งบุญ” ซึ่งสืบเชื้อสายจากกรมหลวงรักษัรณเรศ (พระองค์เจ้าไกรสร) พระราชโอรสในรัชกาลที่ 1 ทรงประพฤติผิตรีร้ายแรงต้องพระราชอาญา ถูกถอดพระยศและถูกสำเร็จโทษในสมัยรัชกาลที่ 3 เชื้อสายของกรมหลวง

รักษัรณเรศเฉพาะชั้นหม่อมเจ้าถูกถอดยศตามพระบิดา ส่วนหม่อมราชวงศ์ หม่อมหลวง ไม่ถือว่าเป็นเจ้า จึงยังคงเดิม

แม้รัชกาลที่ 4 จะทรงเคยได้รับการปฏิบัติตนเป็นปฏิบัติกษัตริย์จากรวมหลวงรักษัรณเรศร้ายแรงเพียงใด ก็มีได้ทรงถือโทษและอาฆาตจองเวรต่อบุตรหลานของกรมหมื่นรักษัรณเรศ กลับเอามาชูปเลี้ยงใช้สอยสนิสนมจนถึงชั้นหลาน ดังเช่น หม่อมราชวงศ์แชน โดยโปรดให้ทำหน้าที่พระพี่เลี้ยงและเพื่อนเล่นสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ จนในที่สุดหม่อมราชวงศ์แชนได้ตั้งครุฑ และประสูติพระธิดาคือ หม่อมเจ้าผ่องประไพ (ภายหลังเมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ขึ้นครองราชสมบัติ ได้เลื่อนพระยศเป็น พระองค์เจ้าผ่องประไพ) หม่อมราชวงศ์แชนเป็นพระภรรยาท่านแรกและหม่อมเจ้าหญิงผ่องเป็นพระธิดาพระองค์แรกของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์

เล่ากันว่าเมื่อหม่อมราชวงศ์แชนตั้งครุฑนั้น รัชกาลที่ 4 ไม่ทรงทราบ จนเมื่อประสูติเป็นพระธิดา เจ้าจอมมารดาเที่ยง ซึ่งเป็นเจ้าจอมที่ทรงโปรดปราน ได้อุ้มพระธิดาขึ้นให้ทอดพระเนตรเป็นการกราบทูลให้ทรงทราบ เมื่อตรัสถามว่าเป็นพระธิดาของผู้ใด เจ้าจอมมารดาเที่ยงมิได้ทูลตอบทันที กลับกราบทูลเลี้ยวๆ ให้ทอดพระเนตรเองว่าพระพักตร์เหมือนผู้ใด จึงตรัสว่า “เหมือนแม่เพย” คือสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี พระราชมารดาของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ สมเด็จพระบรมราชินีนาถได้ทรงพระนิพนธ์ถึงเหตุการณ์ครั้งนี้ว่า เมื่อทรงทราบความจริง ทรงมีพระราชดำรัสว่า “ลูกข้าหลานแม่เพย” อันเป็นการทรงยอมรับพระกำเนิดของพระธิดา และพระราชทานพระราชทรัพย์ทำขวัญเท่ากับพระเจ้าลูกเธอ (คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2550)

ความสัมพันธ์ระหว่างสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์กับหม่อมราชวงศ์แชนทำให้รัชกาลที่ 4 กริ้วด้วยในเวลานั้นยังทรงพระเยาว์ โดยรัชกาลที่ 5 ได้ทรงยอมรับในเวลาต่อมาว่าเป็นการกระทำที่ผิดพลาดของพระองค์ ดังพิจารณาได้จากพระบรมราโชวาทฉบับที่ 2 ที่ทรงพระราชทานให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ โดยมีเนื้อหาดังนี้

“พ่อไม่ปฏิเสธว่าในเวลาหนุ่มคนองเช่นนั้นจะมีได้ชุกชอนอันเป็นเหตุให้พลาดไปหลายครั้ง แต่อาศัยเหตุโอบอ้อมที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น และความรู้เห็นในผู้ซึ่งควรจะไวใจได้แก้ไขให้รอดจากความเสีย ถ้าไม่ได้ประพฤติดังเบื้องต้นแล้ว ไหนเลยจะรอดอยู่ได้ คงล้มเสียนานแล้ว” (ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2516)

เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์แชนนั้น แม้จะเป็นพระภรรยาท่านแรก และให้กำเนิดพระราชธิดาพระองค์แรก แต่ทั้งท่านและพระราชธิดาก็ไม่ปรากฏว่าได้รับความโปรดปรานหรือยกย่องเป็นพิเศษแต่ประการใด ซึ่งอาจเป็นท่านเป็นสมาชิกในราชสกุล “พึงบุญ” ซึ่งองค์ต้นราชสกุลได้กระทำความผิดจนถูกสำเร็จโทษและถอดยศทั้งสายตระกูล ทำให้ท่านไม่มีอำนาจทางสายตระกูลมาเกื้อหนุน รวมทั้ง

จากอุบนิสัยส่วนตัวที่ค่อนข้างแข็งกร้าว มีเรื่องเล่าว่าครั้งหนึ่งพระองค์เจ้าผ่องประไพ ขณะทรงพระเยาว์ประชวรหวัด รัชกาลที่ 5 เสด็จเยี่ยมพระราชธิดา ตรัสถามเจ้าจอมหม่อมราชวงศ์แชถึงพระอาการประชวรของพระราชธิดาถึง 3 ครั้ง ท่านก็ได้ทูลตอบ จึงทรงพิโรธมิได้ตรัสด้วยอีกต่อไป และโปรดมอบพระองค์เจ้าผ่องประไพให้กรมสมเด็จพระสุदारัตนราชประยูรเป็นผู้อภิบาลพระราชธิดา (คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2550)

เจ้าคุณจอมมารดาแพ เป็นพระภรรยาท่านที่ 2 ของรัชกาลที่ 5 และเป็นพระภรรยาสามัญชนที่มีบทบาทอย่างยิ่งต่อราชสำนักฝ่ายใน โดยเฉพาะในช่วงต้นรัชกาล ผู้วิจัยจึงจะขออธิบายถึงประวัติและบทบาทของท่านในหัวข้อ “เจ้าคุณจอมมารดาแพ รักแรกแห่งพระพุทธเจ้าหลวง สายสัมพันธ์สกุลขุนนาคนาค”

เจ้าจอมเขียน เป็นธิดาของนายเสถียรรักษา (เที่ยง) ปลัดวังซ้าย เชื้อสายรามัญที่อพยพมาจากหงสาวดี กับพระนมปรีก (ธิดาของพระยาอิศรานุภาพ (ขุนเณรน้อย)) พระนมเอกผู้ใหญ่ของรัชกาลที่ 5 ผู้ได้ถวายพระกษีรธาราแก่รัชกาลที่ 5 และพระราชอนุชาพระชนิษฐาร่วมพระครรโภทร (เล็ก พงษ์สมัครไทย, 2556) การที่เจ้าจอมเขียนได้ถวายตัวตั้งแต่รัชกาลที่ 5 ยังมีได้ขึ้นครองราชย์นี้สาเหตุสำคัญอาจเป็นเพราะพระนมปรีกผู้เป็นมารดาเป็นพระนมของรัชกาลที่ 5 ซึ่งทรงให้ความยกย่องนับถือว่าเป็นพระนมเอกผู้ใหญ่ ทำให้เป็นโอกาสที่ธิดาจะได้ถวายตัว ภายหลังเจ้าจอมเขียนได้กราบถวายบังคมลาถือเพศเป็นชีจนถึงแก่อนิจกรรม

“ทูลกระหม่อมแก้ว” ผู้สำเร็จราชการราชสำนักฝ่ายใน ช่วงต้นรัชกาล

ในช่วงแรกของการขึ้นครองราชย์ รัชกาลที่ 5 ได้ทรงมอบหมายให้กรมสมเด็จพระสุदारัตนราชประยูรเป็นผู้สำเร็จราชการฝ่ายใน ดูแลการทั้งปวงในพระราชฐาน ด้วยในช่วงต้นรัชกาล รัชกาลที่ 5 ยังมีได้มีพระอักรมเหสี รวมทั้งจากการที่กรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินีสวรรคตไปแล้วนั้น กรมสมเด็จพระฯ จึงทรงเป็นประหนึ่งประมุขของฝ่ายในทั้งปวง แม้ต่อมารัชกาลที่ 5 จะทรงมีพระภรรยาเจ้าหลายพระองค์ แต่พระฐานะของกรมสมเด็จพระฯ ก็ยังคงดำรงอยู่เช่นเดิม ดังจะเห็นได้จากเมื่อรัชกาลที่ 5 เสด็จแปรพระราชฐาน หากมีข้าราชการสำนักฝ่ายในตามเสด็จด้วย จะทรงโปรดเกล้าฯ ให้กรมสมเด็จพระฯ ทรงเป็นประธานเสมอ แม้ในเวลานั้นจะทรงมีพระภรรยาเจ้าหลายพระองค์แล้วก็ตาม

กรมสมเด็จพระสุदारัตนราชประยูร พระนามเดิมพระองค์เจ้าละม่อม เป็นพระราชธิดาในรัชกาลที่ 4 กับเจ้าจอมมารดาทรัพย์ ประสูติเมื่อวันที่ 6 ธันวาคม พ.ศ.2361 เป็นพระชนิษฐาร่วมพระ

มารดาเดียวกับพระองค์เจ้าศิริวงศ์ กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ ซึ่งเป็นพระบิดาของสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี (พระนามเดิมหม่อมเจ้ารำเพย) พระองค์เจ้าละม่อมจึงทรงมีศักดิ์เป็นเสด็จอาของสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี

เมื่อกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์สิ้นพระชนม์ในปีพ.ศ.2382 นั้น พระราชโอรสพระราชธิดายังทรงพระเยาว์มาก พระองค์เจ้าละม่อมจึงทรงรับเอาพระภคิตะทั้งหมดอภิบาล แม้เมื่อหม่อมเจ้ารำเพยได้ทรงขึ้นดำรงตำแหน่งพระนางเธอ พระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์ในรัชกาลที่ 4 แล้ว แต่ความสัมพันธ์ผูกพันที่ทรงมีต่อกันก็ยังคงดำรงเช่นเดิม ความผูกพันนี้ได้สืบทอดมาจนถึงพระราชโอรสพระราชธิดาของพระนางเธอ

ภายหลังพระนางเธอสิ้นพระชนม์ในปีพ.ศ.2404 สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์มีพระชนม์เพียง 8 ชันษา พระองค์เจ้าละม่อมได้ทรงอภิบาลพระราชโอรสพระราชธิดาของพระนางเธอต่อมา จนกระทั่งสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ได้ขึ้นครองราชย์ ทรงรักและเคารพยกย่องเสมอพระราชชนนี ทรงเรียก “เสด็จยาย” และโปรดให้พระราชโอรสพระราชธิดาเรียกว่า “ทูลหม่อมย่า” ส่วนชาววังนอกนั้นเฝ้าพระนาม “ทูลกระหม่อมแก้ว” ถึง พ.ศ.2411 ทรงสถาปนาเป็นพระเจ้าบรมมหารัชมังคลาธิเบศร์ กรมพระสุดารัตนราชประยูร และพ.ศ.2416 ทรงเลื่อนเป็นพระเจ้าบรมมหารัชมังคลาธิเบศร์ กรมสมเด็จพระสุดารัตนราชประยูร ต่อมารัชกาลที่ 6 ให้ออกพระนามเป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาสุดารัตนราชประยูร เสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ 17 สิงหาคม พ.ศ.2439 รัชกาลที่ 5 โปรดให้ใช้คำว่า “สวรรคต” เสมอตั้งพระบรมราชชนนี พระบรมราชินี และพระบรมราชเทวี (จิรวัดน์ อุตตมะกุล, 2552)

ในช่วงต้นรัชกาลที่ 5 ด้วยผลจากการเปลี่ยนรัชกาล ทำให้ราชสำนักฝ่ายในมีกฎระเบียบที่เปลี่ยนแปลงไป ด้วยกรมสมเด็จพระฯ ทรงใช้รูปแบบการปกครองข้าราชการสำนักฝ่ายในแบบสมัยรัชกาลที่ 3 ขณะที่เจ้าจอมมารดาและเจ้าจอมของรัชกาลที่ 4 คำนึงกับรูปแบบการปกครองในแบบรัชกาลที่ 4 มีการตรวจสอบทรัพย์สินที่รัชกาลที่ 4 พระราชทานแก่พระราชธิดา และจากภาวะที่พระราชวงศ์ในขณะนั้นอยู่ในภาวะสิ้นไร้อำนาจ ส่งผลให้ข้าราชการสำนักฝ่ายในทุกพระองค์ทุกท่านต้องประสบกับการเปลี่ยนแปลงฐานะความเป็นอยู่ เช่น สำหรับเจ้าจอมมารดาและเจ้าจอมจากที่เคยได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดปีละ 5 – 10 ชั่ง เหลือเพียงปีละ 2 ชั่งเท่ากันทุกท่าน ทำให้พระภรรยาที่มีได้มีฐานะมั่งคั่งมาแต่เดิมต้องตกอยู่ในฐานะยากลำบาก ดังเช่นที่เจ้าจอมมารดาวาด เจ้าจอมท่านหนึ่งในรัชกาลที่ 4 ได้เคยกล่าวว่าท่านอยู่ในภาวะ “ตีนถีบ ปากกัด” ยิ่งหากมีพระราชโอรสพระราชธิดาที่จำเป็นต้องถวายเป็นการอภิบาลอย่างสมพระเกียรติยศก็ยิ่งประสบปัญหามากขึ้น (คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2550)

การเปลี่ยนแปลงของกฎระเบียบในราชสำนักฝ่ายใน การต้องถูกตรวจสอบทรัพย์สิน ล้วนแต่ทำให้เกิดความรู้สึกคับแค้นในบรรดาข้าราชการสำนักฝ่ายในทั้งหลาย และยังขาดเงินพระราชทานเบี้ย

หวัดพิเศษที่เคยได้รับพระราชทานจากรัชกาลที่ 4 นอกเหนือจากเบี้ยหวัดเงินปี ความรู้สึกคับแค้นก็ยิ่งรุนแรงขึ้นเพราะขาดแคลน (สมภพ จันทระประภา, 2555) เจ้าจอมมารดาและเจ้าจอมต่างเก็บตัวอยู่กับเรือน ส่วนพระราชโอรสพระราชธิดาที่ยังทรงพระเยาว์ เจ้าจอมมารดาก็ไม่ยอมให้เสด็จออกไปนอกตำหนัก (พระประวัติพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๔ พระองค์เจ้าภาณุประดิษฐาภิรมย์ กรมหลวงทิพยรัตน์กิริฎกุลินี, 2501) เจ้าจอมมารดาท่านใดที่มีพระราชโอรสที่มีวังอยู่ภายนอก ก็มักจะพาพระราชโอรสพระราชธิดาไปประทับอยู่ที่วังของพระราชโอรส เช่น เจ้าจอมมารดาเปี่ยมพาพระราชโอรสและพระราชธิดาเสด็จไปประทับ ณ วังริมแม่น้ำเจ้าพระยา บริเวณปากคลองตลาด ของพระองค์เจ้าอนุการณอนันตนครไชย พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ เป็นต้น (ศันสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2540)

ในส่วนของพระราชวงศ์ฝ่ายในมักประสบปัญหาด้านทรัพย์สิน ด้วยถูกเจ้าภานายาการโก่งภาษีกันมาก ผลประโยชน์ที่ได้รับพระราชทานโดยให้เก็บจากเจ้าภานายาการนั้นๆ ไม่ได้ครบถ้วน บางพระองค์แทบจะไม่ได้เลย (สมภพ จันทระประภา, 2555) ดังจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ 5 ถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ดังมีเนื้อความว่า

“ในเวลานี้เงินขึ้นเจ้านายทุกๆคนถูกตัดอากรสุรา ถูกเฉลี่ยร้องขาดเงินแผ่นดิน ตกถูกต้องไปทวงเอง พ่อตาย เจ๊กมันไม่ยำเกรง มันก็ให้บ้างไม่ให้บ้าง ตัวอย่างของผู้ที่ได้น้อยอย่างที่สุด คือ ศรีพัฒนา² แลเสมอ³ เงินที่สมควรจะได้รับมีอยู่ปีละ ๒ ชั่ง แต่ความจริงนั้นไม่ได้รับเลย เพราะไปทวงไม่ได้ คงได้แต่เบี้ยหวัดปีละสองชั่ง เป็นที่น่าสังเวชถึงเพียงนี้ ผู้ที่ได้เงินขึ้นมากนอกจากพระคลังข้างที่ก็มีอยู่น้อยคน พวกนั้นจนบ่นไปเช่นนี้ จึงต้องลงมือทำการให้เกิดขัดเคืองกันขึ้น เมื่อได้เงินมาจึงเปลี่ยนธรรมเนียมเสียใหม่ ไม่ให้เจ้านายต้องไปทวงแก่เจ๊กแจกออกจากคลังทีเดียว (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2472)

เหตุการณ์ดังกล่าวนอกจากจะแสดงให้เห็นว่าในช่วงเวลานั้นพระราชวงศ์ประสบกับปัญหาทางการเงินแล้ว ยังแสดงให้เห็นว่าพระราชวงศ์ขาดอำนาจ จนแม้แต่เจ้าภานายาการก็ยกกล้าที่จะคดโกงโดยไม่เกรงพระราชอาญา

² พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าศรีพัฒนา

³ พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าเสมอสมัยพรรษา

พระภรรยาเจ้าและพระภรรยาผู้มีบทบาทในรัชกาลที่ 5

ในช่วงต้นรัชกาล รัชกาลที่ 5 ได้ทรงมีพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาเป็นจำนวนหลายพระองค์หลายท่าน ซึ่งในงานวิจัยชิ้นนี้จะขออธิบายเฉพาะพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาที่มีบทบาทสำคัญในรัชกาลที่ 5 โดยจะเรียงลำดับตามระยะเวลาการเข้ารับราชการ

เจ้าคุณจอมมารดาแพ รักแรกแห่งพระพุทธเจ้าหลวง สายสัมพันธ์สกุลบุรณาค

เจ้าคุณจอมมารดาแพ ชื่อคุณแพ เพราะเกิดที่แพริมคลองโอบ่าง ตรงเวียงนครเขมม (ลาวัญ โขตามระ, 2506) เกิดเมื่อวันที่ 5 พฤศจิกายน พ.ศ.2397 เป็นธิดาเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) และท่านผู้หญิงอิม

เมื่อคุณแพอายุได้ 13 ปี สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาสุริยวงศ์ซึ่งเป็นปู่ของท่าน ได้ตกลงกับเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์จะให้ท่านทำราชการฝ่ายใน จึงได้นำท่านเข้าไปฝากไว้กับเจ้าจอมมารดาเที่ยง ในรัชกาลที่ 4 เจ้าจอมมารดาเที่ยงได้ให้ท่านไปอยู่กับพระองค์เจ้าโสมมาดี พระราชธิดาของเจ้าจอมมารดาเที่ยง (ส. พลายน้อย, 2553) การที่คุณแพได้เข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ทำให้ได้เข้าเฝ้ารัชกาลที่ 5 ครั้งดำรงพระยศสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ จนเกิดเป็นเรื่องราวความรักขึ้น เจ้าจอมมารดาเที่ยงได้ไปกราบทูลรัชกาลที่ 4 ให้ทรงทราบ และรัชกาลที่ 4 ได้ทรงตรัสขอคุณแพจากสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาสุริยวงศ์ เพื่อพระราชทานให้แก่สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ คุณแพจึงกลายเป็นหม่อมแพ ในสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์

ต่อมา หม่อมแพได้ตั้งครุฑ เมื่อจะคลอดพระหน่อ นั้น รัชกาลที่ 4 ได้พระราชทานพระตำหนักนั้นทอหยาน ริมคลองมอญ ฝั่งธนบุรี ให้เป็นสถานที่คลอดพระหน่อ ณ พระตำหนักแห่งนี้ สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์และหม่อมแพได้มีชีวิตในแบบครอบครัวที่เป็นสุข ยิ่งเมื่อพระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์ พระราชธิดาประสูติแล้ว ชีวิตครอบครัวยิ่งสมบูรณ์ (ศันสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2540)

เมื่อรัชกาลที่ 5 ขึ้นครองราชย์สมบัติ หม่อมแพได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าจอมมารดาแพ ในตำแหน่งพระสนมเอก ในพ.ศ.2447 ได้สถาปนาขึ้นเป็นเจ้าคุณจอมมารดาแพ นับเป็นเจ้าคุณจอมมารดาท่านเดียวในรัชกาลที่ 5 ดำรงยศสูงสุดในกลุ่มพระภรรยาสามัญชน

ในรัชกาลที่ 6 ได้สถาปนาขึ้นเป็นเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ ท่านได้ดำรงยศนี้ในรัชกาลที่ 7 และรัชกาลที่ 8 จนถึงแก่อนิจกรรม

เจ้าคุณจอมมารดาแพถึงแก่อนิจกรรมเมื่อวันที่ 22 มีนาคม พ.ศ.2486 สิริอายุได้ 89 ปี

เจ้าคุณจอมมารดาแพ มีพระราชธิดา 3 พระองค์ ดังนี้

1. พระองค์เจ้าศรีวิไลยลักษณ์ กรมขุนสุพรรณภาควดี

ประสูติ 24 กรกฎาคม พ.ศ.2411

สิ้นพระชนม์ 26 ตุลาคม พ.ศ.2447

2. พระองค์เจ้าสุวพักตร์วิไลยพรรณ

ประสูติ 2 พฤษภาคม พ.ศ.2416

สิ้นพระชนม์ 30 กรกฎาคม พ.ศ.2473

3. พระองค์เจ้าบัณฑูรวรรณโรภาษ

ประสูติ 25 พฤษภาคม พ.ศ.2418

สิ้นพระชนม์ 15 พฤษภาคม พ.ศ.2434

เจ้าคุณจอมมารดาแพ เป็นสตรีที่เป็น “รักแรก” ของรัชกาลที่ 5 นับตั้งแต่ก่อนขึ้นครองราชย์สมบัติ และยังเป็นพระภรรยาเพียงท่านเดียวที่เป็น “ภรรยาพระราชทาน” จากรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 4 ได้แต่งตั้งให้มีฐานะ “พระสะใภ้หลวง” มีการสู่ขอคุณแพจากผู้ปกครอง โดยเมื่อรัชกาลที่ 4 ทรงทราบเรื่องราวความรักระหว่างสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์และคุณแพแล้ว ได้ทรงตรัสขอคุณแพจากเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ผู้เป็นปู่ของคุณแพในทิวโถฐาน และเมื่อเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ยินยอมถวายแล้ว ได้ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ บิดาของคุณแพ ซึ่งขณะนั้นได้เป็นราชทูตเดินทางไปยังประเทศฝรั่งเศส มีเนื้อความว่า

“ลูกชายจุฬาลงกรณ์นั้น ข้าได้เขียนหนังสือไว้ที่ ๆ ผนฯ สมุหพระกลาโหม ฝากแก่ ๆ ผนฯ แลพระยาสุรวงศ์ การที่ผิดๆ มาแต่หลังได้ขอโทษเสีย ข้าดีใจนักเพื่อจะยืนยันให้ทราบ ว่า ๆ ผนฯ ท่านยินดีรับแล้ว ข้าไว้ใจว่าพระยาสุรวงศ์ก็คงจะยอมรับตาม ๆ ผนฯ ท่าน”
(ลาวัญญ์ โชตามระ, 2506)

นอกจากนี้ ยังต้องรองจนกระทั่งพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์กลับจากฝรั่งเศส จึงมีการจัดหาฤกษ์และจัดพิธีส่งตัว (วิบูล วิจิตรวาทการ, 2542)

การที่รัชกาลที่ 4 ได้ตรัสขอคุณแพจากเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ รวมทั้งยังต้องรองจนกระทั่งพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์กลับจากฝรั่งเศสนั้น แสดงถึงความสำคัญและการให้เกียรติสกุลขุนนางของรัชกาลที่ 4 รวมทั้งยังแสดงให้เห็นว่าการอภิเษกครั้งนี้เป็นเสมือนการเชื่อมสัมพันธ์ระหว่างราชวงศ์กับสกุลขุนนางอีกด้วย

เจ้าคุณจอมมารดาแพเป็นพระภรรยาที่ได้รับความโปรดปรานและการยกย่องให้เกียรติจากรัชกาลที่ 5 ตลอดมา แม้ในขณะที่จะทรงมีพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาพระองค์อื่นๆมากมายเพียงใด หรือได้สถาปนาพระองค์ใดขึ้นดำรงตำแหน่งสูงสุดแห่งฝ่ายในก็ตาม ในกลุ่มพระภรรยาสามัญชน เจ้าคุณจอมมารดาแพเป็นผู้ที่มีลำดับยศสูงสุด และได้รับการปฏิบัติจากรัชกาลที่ 5 แตกต่างไปจากพระภรรยาท่านอื่นๆ มีหลากหลายเหตุการณ์ตลอดรัชสมัยที่แสดงถึงความเป็น “คนโปรด” ของเจ้าคุณจอมมารดาแพ เช่น การใช้คำเรียกขานนั้น รัชกาลที่ 5 จะทรงเรียกเจ้าคุณจอมมารดาแพ แตกต่างจากเจ้าจอมท่านอื่นๆ ที่จะทรงตรัสเรียกตามอย่างรัชกาลที่ 4 โดยใช้คำว่า “นาง” นำหน้าชื่อ แต่พระองค์จะเรียกเจ้าคุณจอมมารดาแพว่า “แม่แพ” และหากตรัสถึงเจ้าคุณจอมมารดาแพกับผู้อื่นจะตรัสเรียกว่า “คุณแพ” (ส. พลายน้อย, 2553)

กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงบันทึกไว้ว่า

“ผู้ที่อยู่กับเจ้าคุณเมื่อพระองค์เจ้าบัวพรรณวโรภาส พระราชธิดาพระองค์เล็กของเจ้าคุณพระประยูรวงศ์สิ้นพระชนม์ สร้างความเสียใจให้กับท่านเป็นอย่างยิ่ง เมื่อรัชกาลที่ 5 เสด็จลงไปเยี่ยมได้ทอดพระเนตรเห็น ถึงตักพระทัย เสด็จเข้าไปพยาบาลพระราชทานยาด้วยพระหัตถ์จนอาการค่อยคลายจึงเสด็จขึ้น” (วิบูล วิจิตรวาทการ, 2535)

ข้อความดังกล่าวแสดงถึงความเป็นห่วงเป็นใยเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ของรัชกาลที่ 5 เป็นอย่างยิ่ง

รัชกาลที่ 5 ได้พระราชทานเกียรติยศในวาระต่างๆกับเจ้าคุณจอมมารดาแพโดยตลอด เช่น เมื่อทรงมีพระภรรยาดำรงตำแหน่งพระสนมเอก ที่ได้รับพระราชทานเครื่องยศตามตำแหน่งหลายท่าน ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนเครื่องในพานทองเครื่องยศของเจ้าคุณจอมมารดาแพเป็นทองคำลงยาราชาวดี เทียบเท่าระดับพระภรรยาเจ้า เพื่อเป็นการยกย่องให้เหนือกว่าพระสนมเอกท่านอื่นๆ เครื่องยศและเครื่องอิสริยาภรณ์ใดที่นางในพึงได้รับ เจ้าคุณจอมมารดาแพจะได้รับพระราชทานหมดทุกอย่าง (ดำรงราชานุภาพ, 2525) ท่านได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าชั้นปฐมจุลจอมเกล้า ซึ่งเครื่องราชอิสริยาภรณ์ในชั้นนี้นั้น ผู้ที่อยู่ในตำแหน่งพระภรรยาที่ได้รับพระราชทานตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 มีเพียงเจ้าคุณจอมมารดาแพและเจ้าจอมมารดาโหมด ซึ่งเป็นน้องสาวร่วมบิดามารดาเดียวกับท่านเท่านั้น เกียรติยศที่ทรงพระราชทานเฉพาะอีกประการ คือโปรดเกล้าฯ ให้ใช้คำราชาศัพท์กับเจ้าคุณจอมมารดาแพ เช่นคำว่า สรง บรรมม เสด็จ เป็นต้น (ลดา รุธิร กนก, 2553)

นอกจากนี้ รัชกาลที่ 5 ยังพระราชทานเกียรติให้เจ้าคุณจอมมารดาแพ โดยให้เป็นผู้กระทำหน้าที่สำคัญภายในราชวงศ์ เช่น เป็นผู้เบิกพระโอษฐ์ถวายพระราชโอรสพระราชธิดาของรัชกาลที่ 5

(วงเดือน นาราสะจ์ et al., 2553) และเมื่อครั้งที่ทรงพระราชทานพระองค์เจ้าเฉลิมเขตกรมงคล พระธิดาในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ให้สมรสกับสมเด็จพระเจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าคุณจอมมารดาแพเป็นผู้นำพระองค์เจ้าเฉลิมเขตกรมงคลไปพระราชทานกับสมเด็จพระเจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร (คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2550) ซึ่งเป็นการแสดงถึงความสำคัญของเจ้าคุณจอมมารดาแพที่มีในราชสำนักฝ่ายใน เป็นต้น

รัชกาลที่ 5 ยังทรงทราบอุปนิสัยของเจ้าคุณจอมมารดาแพเป็นอย่างดี ว่าท่านเป็นผู้ที่มีความเชื่อมั่นในตนเอง และทรงอนุโลมตามความต้องการของเจ้าคุณจอมมารดาแพเสมอ ดังเช่นสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพได้ทรงบันทึกไว้ว่า เมื่อครั้งที่รัชกาลที่ 5 เสด็จขึ้นครองราชย์สมบัตินั้น ได้ทรงรับพระสนมกำนัลตามประเพณีมากมาย ทำให้ชีวิตคู่ที่มีเพียงสองสิ้นสุดลงทันที นอกจากนี้ยังมีท้าว นางบังคับบัญชาฝึกหัดให้เข้าแบบแผนนางในในรัชกาลที่ 3 เจ้าคุณจอมมารดาแพเคยฝึกหัดอบรมมา แต่ตามแบบแผนรัชกาลที่ 4 และไม่เคยอยู่ในบังคับท้าว นางเหล่านั้นมาก่อน คงเกิดความลำบากใจ เป็นธรรมดา เจ้าคุณจอมมารดาแพมีแต่รัชกาลที่ 5 เป็นที่พึ่ง จึงได้กราบทูลปรับทุกข์ร้อน ดังนี้

“เชื่อว่าท่านกราบทูลพระเจ้าอยู่หัวว่าพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ จะมีพระสนมกำนัลมากสักเท่าใด ท่านก็ไม่เคียดซึ่งหึงหวง และไม่ปรารถนาจะมีอำนาจว่ากล่าวบังคับบัญชาผู้หนึ่งผู้ใด ขอแต่ให้ได้สนองพระเดชพระคุณเหมือนอย่างเมื่อเสด็จอยู่พระตำหนักสวนกุหลาบเท่านั้นท่านก็พอใจ” (วิบูล วิจิตรวาทการ, 2535)

ซึ่งรัชกาลที่ 5 ก็ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานพร และตรัสห้ามมิให้ท้าว นางไปว่ากล่าวรบกวนเจ้าคุณจอมมารดาแพ

รัชกาลที่ 5 ยังทรงสร้างพระที่นั่งเย็น เป็นที่สำราญพระราชอิริยาบถขึ้นอีกหลังหนึ่งทางด้านตะวันออกพระมหารามณเฑียร ให้เจ้าคุณจอมมารดาแพท่านเดียวเป็นผู้ปฏิบัติ เมื่อเสด็จอยู่พระที่นั่งเย็นนั้น เจ้าคุณจอมมารดาแพเป็นเพียงผู้เดียวที่นุ่งโจงกระเบนขึ้นเฝ้าได้เสมอ ไม่ต้องเปลี่ยนเป็นนุ่งจีบตามแบบรัชกาลที่ 3 แต่อย่างใด

นอกจากนี้จากกฎเกณฑ์การออกนอกพระบรมมหาราชวังของพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาที่จะต้องปฏิบัติตามข้อบังคับอย่างเคร่งครัด คือ เมื่อต้องการออกจากพระบรมมหาราชวังจะต้องแจ้งเหตุผลเพื่อขออนุญาตจากอธิบดีฝ่ายใน ซึ่งการพิจารณาอนุญาตจะขึ้นอยู่กับปัจจัยหลายอย่าง เช่น ความประพฤติ เรื่องราวส่วนตัว อายุและตำแหน่งของผู้ขออนุญาต เมื่อได้รับอนุญาตและจะต้องแจ้งท้าววรจันทร์ เพื่อจัดการนัดหมายยานพาหนะขบวนตามเสด็จตามฐานันดรศักดิ์ของแต่ละพระองค์แต่ละท่าน กฎเกณฑ์นี้มีขึ้นเพื่อป้องกันความประพฤติของเหล่าพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาให้ต่างพร้อม อันจะนำมาซึ่งการเสื่อมเสียพระเกียรติยศและพระบรมเดชานุภาพ อีกทั้งยังเป็นการถวายพระ

เกียรติและให้เกียรติกับพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาด้วย แต่เจ้าคุณจอมมารดาแพได้ทูลขอที่จะไม่ปฏิบัติตามกฎเกณฑ์นี้ ซึ่งรัชกาลที่ 5 ก็ทรงพระราชทานพระบรมราชานุญาตตามคำขอเป็นกรณีพิเศษเช่นกัน ดังปรากฏเนื้อความดังนี้

“เมื่อท่านยังเป็นหม่อมอยู่ที่พระตำหนักสวนกุหลาบ ถ้าจะไปเยี่ยมท่านผู้ใหญ่ทั้งสองแห่งนั้น ท่านทูลลาพระเจ้าอยู่หัวแล้วให้ไปบอกท่านผู้ใหญ่ ก็ให้เรือสำปั้นแกมมารับ ท่านไปมาแต่กับบ่าวไพร่โดยลำพังตัวเสมอ ครั้นเข้ามาอยู่ในพระบรมมหาราชวัง เมื่อจะไปหาท่านผู้ใหญ่ครั้งแรก ท่านทูลลาแล้วบอกท้าวนางที่ในวัง ท้าวนางไปบอกกรมวัง กรมวังหมายสั่งให้จัดเรือพระประเทียบ มีสนมกรมวังจำโคลนหอมล้อมไปเป็นหมู่ใหญ่จนรำคาญ ท่านกลับมาทูลถามพระเจ้าอยู่หัว ว่าเมื่อยังเป็นหม่อมเคยทรงไว้วางพระราชหฤทัยให้ไปบ้านได้โดยลำพังเดี๋ยวนี้เป็นเจ้าจอมไม่ไว้พระราชหฤทัยเหมือนแต่ก่อนหรืออย่างไร จึงต้องมีคนควบคุมไปเป็นกอง พระเจ้าอยู่หัวได้ทรงฟังก็ทรงพระสรวล ดำรัสสั่งท้าวนาง ว่าต่อไปท่านจะไปบ้าน ให้ไปได้โดยลำพังเหมือนอย่างเดิม อย่าให้มีพนักงานควบคุมตามแบบทางราชการ” (คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2549)

เมื่อครั้งที่สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์สิ้นพระชนม์ รัชกาลที่ 5 ทรงเสียพระทัยเป็นอย่างมาก เล่ากันมาว่าในบางครั้งได้เสด็จไปทรงเปิดพระโกศทอดพระเนตรพระศพของสมเด็จพระนางเจ้าฯ และแสดงพระอาการโศกสลดร่ำดทพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง จะเป็นด้วยเจ้าคุณจอมมารดาแพจะทราบพระอาการอันนี้หรือมีความรู้สึกอย่างไร ท่านจึงจัดให้เล่นละครเรื่องลักษณวงศ์ เลือกเอาตอนลักษณวงศ์หลบเข้าไปในฉากม่านเปิดพระโกศนางทิพเกษร โดยนำเอาบทร้องตอนนี้มาร้องละครเมื่อรัชกาลที่ 5 ได้ทรงฟังบทละครร้องก็ทรงกริ้วเจ้าคุณจอมมารดาแพมาก ว่าล้อพระองค์ท่าน ทรงสั่งห้ามมิให้ร้องต่อไปอีก (ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2551)

ในงานพระราชพิธีหรืองานต่างๆที่เจ้าคุณจอมมารดาแพต้องเข้าร่วม เล่ากันว่า เวลาท่านยืนอยู่ก่อน ถ้าสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีหรือสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาเสด็จมา ท่านจะหันมาบังคมไหว้ ยิ้มแย้มกับทั้งสองพระองค์ สมเด็จพระนางเจ้าฯ จะทรงหยุดทักทายรับสั่งพูดกับท่านด้วย ทรงยิ้มแย้มเช่นเดียวกัน แต่เมื่อรัชกาลที่ 5 เสด็จมาจนจะใกล้ ท่านก็หันหน้าไปเสียที่ไม่ใช่ทางผ่าน ท่านทำเป็นไม่รู้ไม่เห็นเสด็จ รัชกาลที่ 5 ก็เข้าพระทัยว่าท่านทำเป็นไม่เห็น ก็ทรงยิ้มแล้วเสด็จเข้าไปทักทายก่อนทุกครั้ง ท่านก็ไม่ยอมหันหน้ามาราบทูล ท่านถือพัดและพัดตลอดเวลา ยิ่งเสด็จมารับสั่งด้วยท่านยิ่งพัดเร็วผิดปกติ ไม่เอาใจใส่ว่าจะรับสั่งว่าอะไร รัชกาลที่ 5 รับสั่งพลางสรวลพลาง พอเสด็จเลยไปแล้ว ท่านจึงจะหันหน้ามาที่เก่า ท่านทำอย่างนี้ทุกครั้งที่เวลารัชกาลที่ 5 เสด็จมา (คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2540)

จากเหตุการณ์ดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงอุปนิสัยของเจ้าคุณจอมมารดาแพ ว่าแม่ท่านจะเป็นคนเชื่อมั่นในตนเอง แต่ก็ยังมีอุปนิสัยแบบผู้หญิงทั่วไปที่อดจะแสดงความหึงหวงต่อสามีไม่ได้ และจากเหตุการณ์เหล่านี้ยังแสดงให้เห็นถึงน้ำพระทัยของรัชกาลที่ 5 ที่มีต่อเจ้าคุณจอมมารดาแพ ว่าเป็นผู้ที่ทรงพระเมตตาและโปรดปราน เพราะแม่ท่านจะกระทำในสิ่งที่สะท้อนพระทัยเป็นอย่างดี หรือกระทำในสิ่งที่ผิดต่อกฎเกณฑ์จนเสมือนขาดความยำเกรงพระบารมี แต่ก็ไม่ปรากฏว่ามีการตำหนิหรือลงโทษประการใด

เจ้าคุณจอมมารดาแพนับเป็นฝ่ายในที่มีบทบาทต่อการเมืองในราชสำนักฝ่ายหน้าท่านหนึ่ง และเป็นบทบาทที่มีลักษณะของ “ตัวแสดง” คือมีการแสดงบทบาทของท่านเองในฐานะที่เป็นผู้ส่งข่าวสารระหว่างรัชกาลที่ 5 กับขุนนางสกุลขุนาค ดังจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ 5 ที่มีไปยังเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) บิดาของเจ้าคุณจอมมารดาแพ ดังนี้

ถึงคุณสุรวงศ์ไวยวัฒน์

ด้วยฉันสั่งให้คุณแพไปให้เชิญคุณมาเวลาบ่ายวันนี้ ก็การแผ่นดินนั้น ทูลหม่อมก็ได้ ผากเธอด้วย ถ้าวันนี้เธอมาด้วยกับเจ้าคุณได้ก็จะดี (ดวงดาว ยังสามารถ, 2537)

ในพระราชหัตถเลขาอีกฉบับก็พบข้อความในลักษณะนี้เช่นกัน ดังนี้

ด้วยได้ข่าวว่า ประชุมปรึกษากันสามคน แล้วส่งคุณแพให้มาบอกว่ามาแล้วจะให้หาเมื่อไร (ดวงดาว ยังสามารถ, 2537)

จากพระราชหัตถเลขาดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงบทบาทของเจ้าคุณจอมมารดาแพ ที่อยู่ในฐานะผู้ส่งสารเชื่อมโยงระหว่างรัชกาลที่ 5 และครอบครัวเดิมของท่าน เป็นบทบาทของข้าราชการสำนักฝ่ายในที่เชื่อมโยงกับการเมืองในราชสำนักฝ่ายหน้า

พระราชธิดาอันประสูติจากเจ้าคุณจอมมารดาแพ เป็นที่โปรดปรานและพระเมตตาเป็นอย่างดี โดยเฉพาะพระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์ พระราชธิดาพระองค์แรกในเจ้าคุณจอมมารดาแพ ถึงกับทรงออกพระโอษฐ์ว่าเป็น “ลูกคู่ทุกข์คู่ยาก” และยังทรงพระเมตตายกย่องให้เกียรติเหนือกว่าพระเจ้าลูกเธอพระองค์อื่นๆ ซึ่งสาเหตุอาจเป็นเพราะแม้พระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์จะมีใช้พระราชธิดาพระองค์ใหญ่ แต่ก็ยังเป็นพระราชธิดาที่ประสูติตั้งแต่ยังทรงดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ และจากเจ้าคุณจอมมารดาแพที่กล่าวได้ว่าเป็นรักแรกของพระองค์ (ศันสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2540)

พระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์ เป็นพระราชธิดาที่รัชกาลที่ 5 ทรงให้ความสำคัญถึงขนาดที่ทรงมีพระราชดำริในช่วงก่อนที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรมหิตจะประสูติว่าจะยกให้สืบราชสมบัติต่อไป ดังปรากฏหลักฐานในบันทึกส่วนตัวของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต) โดยมีเนื้อความดังนี้

“เหตุที่ได้กระทำล้นครั้งนี้ เพราะกรมพระราชวังบวรฯ มิคเตอร์น้องกงสุล อังกฤษคิดจะเอาพระโอรสองค์ใหญ่มีพระนามว่า พระองค์เจ้าวิไล⁴ ส่งไปประเทศอังกฤษ เพื่อมิคเตอร์น้องจะเปิดเผยที่เมืองอังกฤษว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่มีพระบรมราชโอรส มีแต่พระราชธิดาองค์ใหญ่คือกรมขุนสุพรรณฯ ส่วนกรมพระราชวังบวรฯ มีพระโอรส พระโอรสนี้จะเป็นรัชทายาทต่อไป เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบดังนี้แล้ว จึงทรงพระวิตกคิดให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหาวชิรมหิต ออกไปเรียนวิชาณะประเทศ อังกฤษ ความที่ทรงหวังในเวลานั้น จะโปรดเกล้าฯ ให้กรมขุนสุพรรณฯ เสนอขึ้นทูลขอเรียก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหาวชิรมหิต ได้จัดผู้ที่จะตามเสด็จไปประเทศยุโรปไว้พร้อม ถึงกับได้กำหนดวันที่จะเสด็จออกจากกรุงเทพฯ เวลานี้ข้าราชการทั่วไปพากันตื่นตื่นเข้าไปเฝ้าอยู่ทั่วทุกชั้น เวลานั้นจะมีอุปสรรคอันใดเกิดขึ้นจึงได้รับเหตุดังกล่าวนี้ ในไม่กี่เดือนก็ได้ทราบเกล้าฯ ว่า สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าทรงพระครรภ์ ในไม่ช้าก็ประสูติ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรมหิต พระราชดำริดังที่กล่าวนี้จึงเป็นอันระงับไป ในสมัยนั้นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสมภพขึ้นดังนี้แล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระวิตกในกาลข้างหน้า จึงโปรดเกล้าฯ เลือกรวมวงศานุวงศ์และข้าราชการที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัย ให้ร่วมเข้ากระทำล้น ถือน้ำพิพัฒน์สัตยา ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น ดำเนินมาดังนี้” (วินัย พงศ์ศรีเพียร, 2547)

จากข้อความข้างต้น มีข้อพิจารณาว่าเหตุใดรัชกาลที่ 5 จึงทรงมีพระราชดำริให้พระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์สืบราชสมบัติต่อจากพระองค์ ด้วยถึงแม้ในขณะนั้นจะไม่มีทรงมีพระราชโอรสขึ้น สมเด็จพระเจ้าฟ้าอันประสูติแต่พระภรรยาเจ้า แต่ในช่วงระยะเวลาก่อนปีพ.ศ.2421 อันเป็นปีประสูติของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรมหิตนั้น ก็ทรงมีพระราชโอรสขึ้นพระองค์เจ้าอันประสูติด้วยเจ้าจอมมารดาถึง 4 พระองค์ คือ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ์ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ พระองค์เจ้าประวิตรวัฒโนดม และพระองค์เจ้าจิรประวิตรเดช และยังมีพระราชอนุชาร่วมพระราชมารดาที่ดำรงพระยศสมเด็จพระเจ้าฟ้าอยู่ 2 พระองค์ คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้าจาดุรนต์รัศมี และสมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ แต่กลับทรงมีพระราชดำริเลือกพระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์ให้สืบราชสมบัติต่อจากพระองค์ ซึ่งอาจมีสาเหตุจากใน

⁴ พระองค์เจ้าวิไลวรวิลาส พระโอรสพระองค์ใหญ่ในกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ

ช่วงเวลานั้นพระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์มีพระชนมายุได้ 10 ชันษาแล้ว ขณะที่พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ (ที่ยังดำรงพระชนม์อยู่ในขณะนั้น) คือ พระองค์เจ้ากิตติยากรวรลักษณ์มีพระชนมายุเพียง 4 ชันษา ซึ่งยังเด็กเกินกว่าที่จะส่งไปศึกษาต่อยังต่างประเทศ และด้วยทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้การสืบราชสมบัติเป็นไปจากพ่อสู่ลูกดังอารยประเทศ จึงไม่ทรงเลือกพระราชอนุชาพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง

สาเหตุอีกประการหนึ่งนั้นอาจเป็นเพราะพระองค์เจ้าวิไลวรวิลาส พระราชโอรสที่กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญและเซอร์โทมัส น็อกซ์ตั้งใจจะเป็นองค์รัชทายาทนั้น ก็เป็นเพียงพระราชโอรสชั้นพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ ซ้ำยังมีได้ประสูติจากพระชายาเอก การที่รัชกาลที่ 5 ทรงเลือกพระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์ ซึ่งเป็นพระองค์เจ้าลูกหลวงชั้นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ก็ยังนับว่ามีพระยศเหนือกว่า “คู่แข่ง” อยู่แน่นอน

อีกประการหนึ่งพระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์เป็นพระราชธิดาอันประสูติแต่เจ้าคุณจอมมารดาแพ ธิดาของเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ ผู้เป็นบุตรชายของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งเป็นขุนนางที่มีอำนาจมากที่สุดในแผ่นดินในเวลานั้น และตระกูลขุนนางของท่าน ก็เป็นตระกูลอันทรงอำนาจยิ่ง มีคนในตระกูลรับราชการอยู่ในตำแหน่งสำคัญทั้งราชสำนักฝ่ายหน้าและราชสำนักฝ่ายในมากมาย การที่รัชกาลที่ 5 ทรงเลือกพระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์นั้น อาจด้วยพระประสงค์ที่ต้องการการสนับสนุนทางการเมืองจากสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์และตระกูลขุนนาง

พระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์ เป็นพระราชธิดาที่รัชกาลที่ 5 ทรงยกย่องและพระราชทานเกียรติยศให้เป็นพิเศษตลอดมา ดังเช่น ทรงมีทรงมีสร้อยพระนาม คือ "สุนทรศักดิ์กัลยาวัตติ" ซึ่งตามปกติแล้วสร้อยพระนามมักจะมีแต่ในพระนามของสมเด็จพระเจ้าฟ้า ทรงได้รับสถาปนาให้ทรงกรมเป็นกรมขุนสุพรรณภาควดี ทรงเป็นพระราชธิดาพระองค์แรกและเป็นพระราชธิดาในระดับชั้นพระองค์เจ้าเพียงพระองค์เดียวที่ได้รับสถาปนาให้ทรงกรม การที่พระองค์ได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมในระดับกรมขุนนั้น แสดงถึงพระกรุณาเป็นพิเศษของรัชกาลที่ 5 ด้วยตามธรรมเนียมการทรงกรมของพระเจ้าลูกเธอ ชั้นพระองค์เจ้านั้น จะเริ่มทรงกรมที่กรมหมื่น ขณะที่ถ้าเป็นระดับเจ้าฟ้าจึงจะเริ่มที่กรมขุน

เมื่อครั้งพระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์เข้าพิธีโสกันต์ รัชกาลที่ 5 ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างเขาไกรลาสประกอบพระราชพิธีโสกันต์เหมือนชั้นสมเด็จพระเจ้าฟ้า ทั้งนี้ทรงชี้แจงเหตุผลต่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขา พ.ศ.2421 ดังนี้

“ด้วยปีนี้ ศรีวิไลจะโสกันต์ หม่อมฉันเห็นว่าเปนลูกเพื่อนทุกข์เพื่อนยากและเปนที่รัก เปนหลานสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งเปนผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ได้ช่วย

ทำนุบำรุงแผ่นดินมาเปอนันมาก อยากจะขอให้มิเขาไกรลาสสักคราวหนึ่ง ด้วยเห็นแต่ลูกวังหน้า ยศก็เพียงพระองค์เจ้ายังทำเขาไกรลาสแห่มยุธมิตรได้ แลพระองค์โสมนัสเปอนแต่เจ้าหลานเธอ ก็ยังแห่ใหญ่สมโภชสามวันได้” (วงเดือน นาราสัจจ์ et al., 2553)

เมื่อพิจารณาจากเนื้อความข้างต้น แสดงให้เห็นว่านอกจากความโปรดปรานส่วนพระองค์แล้ว สายตระกูลทางมารดา ก็มีผลต่อการยกย่องพระราชทานเกียรติเช่นกัน

ตามพระราชประเพณีนั้น พิธีโสกันต์ของพระราชวงศ์ที่จะสร้างเขาไกรลาสเป็นเครื่องประกอบพระเกียรติยศ มักจะมีเฉพาะพิธีโสกันต์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้าเท่านั้น จะไม่สร้างในพิธีของพระองค์เจ้า ในรัชกาลที่ 5 มีเขาไกรลาสประกอบพิธีโสกันต์เพียง 5 ครั้งเท่านั้น คือ

1. โสกันต์พระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์
2. โสกันต์สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ พ.ศ.2433
3. โสกันต์สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ พ.ศ.2435 หลังงานแล้ว 7 วัน ก็ได้โสกันต์พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ และได้ใช้เขาไกรลาสนี้ด้วย
4. โสกันต์สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ และสมเด็จพระเจ้าฟ้ามุติวงศ์วโรทัย
5. โสกันต์สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ และสมเด็จพระเจ้าฟ้ามุติวงศ์วโรทัย

ในครั้งที่ 4 และครั้งที่ 5 ใช้เขาไกรลาสเดียวกันเพราะไม่ได้รื้อ และระยะเวลาที่ห่างกันเพียงเล็กน้อย (จงจิตรถนอม ดิศกุล, 2550)

จากข้อมูลข้างต้นจะพิจารณาได้ว่าพระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์เป็นพระราชธิดาเพียงพระองค์เดียวที่มีการสร้างเขาไกรลาสในพิธีโสกันต์ แม้แต่พระราชธิดาชั้นสมเด็จพระเจ้าฟ้าก็ไม่มีเขาไกรลาส หรือแม้แต่พระราชโอรสชั้นสมเด็จพระเจ้าฟ้าที่เป็นพระราชโอรสรุ่นเล็กก็มิได้มีเช่นกัน ซึ่งอาจเป็นเพราะการสร้างเขาไกรลาสแต่ละครั้งมีราคาแพงมาก ดังจะเห็นได้จากพระราชดำรัสของรัชกาลที่ 5 ต่อสมเด็จพระเจ้าฟ้าอัมภากรเกียรติวงศ์ เมื่อครั้งพิธีโสกันต์ว่า

“อย่าเอาเลยนะ เขาไกรลาสมันแพงนัก แต่พ่อจะทำขวัญเงิน ๑,๐๐๐ ชั่ง” (จงจิตรถนอม ดิศกุล, 2550)

นอกจากนี้ ยังจะพิจารณาได้ว่ามีเพียงพระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ ซึ่งเป็นพระราชโอรสชั้นพระองค์เจ้าเพียงพระองค์เดียวที่ได้ใช้เขาไกรลาสในพิธีโสกันต์ด้วย แม้จะเป็นเพียงการใช้เขาไกรลาสที่ถูกสร้างขึ้นในพิธีของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธก็ตาม แต่ในงานพิธีโสกันต์ครั้งอื่นๆก็มิได้มีพระราชโอรสชั้นพระองค์เจ้าเข้ามาร่วมใช้เขาไกรลาสแต่ประการใด ทั้งที่มีพระราชโอรสชั้นพระองค์

เจ้าซึ่งมีพระชันษาใกล้เคียงกับพระราชโอรสชั้นสมเด็จพระเจ้าฟ้าที่เข้าพิธีโสกันต์อยู่ด้วย ซึ่งอาจเป็นเพราะพระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์เป็นพระราชโอรสอันประสูติจากเจ้าจอมมารดาโหมด น้องสาวร่วมบิดามารดาเดียวกับเจ้าคุณจอมมารดาแพ ทำให้ได้รับพระราชทานเกียรติเป็นพิเศษ

ครั้งใดที่พระประมุขต่างประเทศถวายของขวัญเครื่องเพชรสำหรับพระราชธิดาพระองค์ใหญ่ พระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์ก็จะทรงได้รับพระราชทานทุกครั้ง (ศันสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2540)

เมื่อรัชกาลที่ 5 ทรงพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ พระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์ทรงเป็นพระราชธิดาที่ทรงดำรงพระยศพระองค์เจ้าเพียงพระองค์เดียวที่ทรงได้รับพระราชทานเครื่องขัตติยราชอิสริยาภรณ์อันมีเกียรติคุณรุ่งเรืองยิ่งมหาจักรีบรมราชวงศ์ เมื่อปีพ.ศ.2425

ถึงแม้พระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์จะเป็นพระราชธิดาพระองค์ที่ 2 แต่ทรงได้รับพระราชทานเกียรติจากพระราชบิดาให้ทำหน้าที่เป็นผู้ปกครองพระชนิษฐาเสมือนเป็นพระราชธิดาพระองค์ใหญ่ ดังเช่นในบันทึกของเจ้าศรีพรหมา ได้บันทึกไว้ว่า

“พอพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกขุนนางแล้ว ราวบ่าย ๔ โมง เจ้านายพระเจ้าลูกเธอที่ทรงสะพักแล้ว มีกรมขุนสุพรรณฯ เวลานั้นยังเป็นพระองค์เจ้าศรีวิไลฯ ทรงนำ เพราะพระชันษาอาวุโสกว่า แล้วจะเสด็จทรงดำเนินตามลำดับพระชันษาลงมาราวลัศ ๙ - ๑๐ พระองค์ จะทรงสะพักแพรจีบ ทรงผ้าลายขจัดมันหมดรากับนัดกันไว้ ผ่านห้องหม่อมเจ้าไปเป็นชุดแรก” (ศันสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2549)

ความเป็นผู้ปกครองพระชนิษฐาของพระองค์ปรากฏชัดอีกครั้งเมื่อรัชกาลที่ 5 ทรงพระราชทานเกียรติให้พระองค์เป็นผู้ตรัสสั่งให้พระชนิษฐาที่ทรงโสกันต์แล้ว แต่ยังทรงเสื้อคอกกระเข้ าริบปิ่นร้อยรอบพระศอให้ “เป็นสาว” โดยมีรับสั่งว่า

“เจ้าหนูเมื่อไหร่จะมีพระบรมราชโองการให้น้องๆ เป็นสาวเสียที เป้งเล้งเป็นเมียฝรั่งไปตามๆกัน”

การเป็นสาวของชาววังนั้นคือการเปลี่ยนเครื่องนุ่งห่มใหม่ทั้งหมด เพราะเมื่อยังเป็นเด็กจะนุ่งผ้าโจงกระเบนพื้นสีหรือผ้าลายสีต่างๆ สวมเสื้อชั้นในคอกกระเข้ ารูดด้วยริบบิ้นสีตามวัน และมีเข็มขัดเงินทับผ้านุ่ง ครั้นอายุเข้าสู่วันรุ่นสาวจะเปลี่ยนเป็นผ้านุ่งและแพรห่ม โดยการเป็นสาวนั้นมีธรรมเนียมว่าจะปิ่นเองไม่ได้ ต้องได้รับอนุญาตจากผู้ใหญ่ที่ดูแลอยู่ ซึ่งพระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์ก็ทรงจัดสั่งให้พระชนิษฐาเปลี่ยนเครื่องทรงเป็นทรงสะพัก (ศันสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2549) การที่รัชกาลที่ 5 ทรงให้พระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์ตรัสสั่งพระชนิษฐานั้น เป็นการแสดงถึงพระฐานะของพระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์ว่าอยู่ในพระฐานะ “ผู้ปกครอง” พระชนิษฐาทั้งปวง

สาเหตุที่รัชกาลที่ 5 ทรงเลือกให้พระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์ทำหน้าที่เป็นผู้ปกครองพระชนินชญา ทั้งที่พระราชธิดาพระองค์ใหญ่คือพระองค์เจ้าผ่องประไพยังดำรงพระชนม์อยู่นั้น อาจเป็นเพราะพระอุปนิสัยของพระองค์เจ้าผ่องประไพที่เจียบขริมเก็บพระองค์ ไม่โปรดการสังสรรค์ อีกทั้งความที่เจ้าจอมมารดาหม่อมราชวงศ์แชนไม่เป็นที่โปรดปรานนัก ทำให้รัชกาลที่ 5 มิได้ใกล้ชิดกับพระราชธิดาพระองค์นี้ไปด้วย จึงทำให้ไม่ทรงสนิทชิดเชื้อกับผู้ใดรวมกระทั่งพระราชบิดา (คັນสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2550) แตกต่างจากพระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์ที่มีพระอุปนิสัยโอบอ้อมอารี ทำให้ทรงเป็นที่เคารพนับถือของพระชนินชญาทุกพระองค์ ดังพิจารณาได้จากในงานตั้งกรมพระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์เป็นกรมขุนสุพรรณภาควดี พระชนินชญาทรงรวมเงินกันทำสร้อยพระกรประดับเพชรถวายเป็นของขวัญอีกทั้งด้วยความที่เป็นพระราชธิดาอันประสูติแต่คุณจอมมารดาแพ พระสนมเอกที่ทรงศักดิ์สูงสุดในหมู่พระภรรยา และเป็นที่โปรดปรานอย่างยิ่ง ส่วนพระองค์เองก็เป็นพระราชธิดาที่รัชกาลที่ 5 ทรงพระเมตตาและให้เกียรติ รวมถึงความเป็นเหลนของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ก็อาจก่อให้เกิดความเกรงใจในหมู่พระภรรยาและพระราชธิดาพระองค์อื่นๆด้วย

ความเป็นเสมือนพระราชธิดาพระองค์ใหญ่ของพระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์เป็นที่รับรู้กันในหมู่ข้าราชการสำนักโดยทั่วไป ดังจะเห็นได้จากคำเรียกขานพระนามของพระองค์ของเหล่าชาววังว่า “พระองค์ใหญ่” (คັນสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2549) แม้กระทั่งพระราชโอรสพระราชธิดาของรัชกาลที่ 5 ถ้าเป็นพระราชโอรสพระราชธิดาชั้นพระองค์เจ้า ก็จะทรงเรียกขานพระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์ว่า “ท่านพระองค์ใหญ่” แต่หากเป็นชั้นเจ้าฟ้า ก็จะทรงเรียกขานว่า “พี่หนู”

พระองค์เจ้าทักษิณชา นราธิราชบุตรี พระภรรยาเจ้าพระองค์แรก

ในช่วงต้นรัชกาลที่ 5 นั้น แม้รัชกาลที่ 5 จะทรงมีพระภรรยาก่อนเสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติถึง 3 ท่าน และเมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติแล้วก็ทรงมีพระภรรยาอีกหลายท่าน แต่ยังมีได้ทรงมีพระภรรยาเจ้า อันจะเป็นผู้มีพระประสูติกาลสมเด็จพระเจ้าฟ้าผู้จะสืบราชสมบัติต่อไปแต่ประการใดจนกระทั่งได้ทรงรับ พระองค์เจ้าทักษิณชาขึ้นเป็นพระภรรยาเจ้าชั้นลูกหลวงพระองค์แรกในรัชกาล

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าทักษิณชา นราธิราชบุตรี ประสูติเมื่อวันที่ 18 กันยายน 2395 เป็นพระราชธิดาในรัชกาลที่ 4 กับเจ้าจอมมารดาจันทร์ (ธิดาของพระยาสุนทรพิพิธสุนทรการ (สุข สุขสถิต) ข้าหลวงเดิมของรัชกาลที่ 4 ต่อมาได้ดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองตราด) พระองค์นับเป็นพระราชธิดาพระองค์ที่ 4 ซึ่งประสูติหลังจากทรงบรมราชาภิเษกในปีแรก จึงเป็นพระราชธิดารุ่นแรกๆที่ทรงพระเมตตาเป็นพิเศษ

เมื่อพระองค์เจ้าทักษิณชาฯ เจริญพระชันษา รัชกาลที่ 5 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ รับเข้าเป็นพระภรรยาเจ้า นับเป็นพระภรรยาเจ้าพระองค์แรกที่เป็นพระประยูรญาติสนิท (คັນสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2550) และทรงเป็นพระภรรยาเจ้าชั้น “ลูกหลวง” พระองค์แรกในรัชกาล

พระองค์เจ้าทักษิณชาฯ ทรงมีพระประสูติกาลพระราชโอรส เมื่อวันที่ 13 มิถุนายน พ.ศ. 2415 นับเป็นพระราชโอรสชั้นสมเด็จเจ้าฟ้า อันประสูติแต่พระภรรยาเจ้าชั้นลูกหลวงพระองค์แรกในรัชกาล แต่อีกเพียง 8 ชั่วโมงต่อมา พระราชโอรสก็สิ้นพระชนม์ ความสูญเสียในครั้งนี้สร้างความโศกเศร้ามาสู่พระองค์เป็นอย่างที่สุด ด้วยไม่อาจปลงพระทัยยอมรับได้ว่าพระราชโอรสซึ่งแข็งแรงตั้งแต่แรกประสูตินั้นจะสิ้นพระชนม์ในเวลาแสนสั้น เป็นเหตุให้ทรงพระประชวร ไม่ทรงรับรู้สิ่งใดทั้งสิ้น จนสูญเสียพระสติไป จึงไม่อาจทรงรับราชการได้อีกต่อไป และทำให้ไม่อาจได้รับการเฉลิมพระยศในตำแหน่งพระมเหสีแต่อย่างใด

รัชกาลที่ 5 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาเวียงในนฤบาลสร้างพระตำหนักพิเศษให้พระองค์เจ้าทักษิณชาฯ ประทับพักผ่อนรักษาพระองค์ แต่พระอาการไม่ดีขึ้น ภายหลังเสด็จไปประทับกับพระองค์เจ้าสุขสวัสดิ์ พระราชอนุชาร่วมพระมารดา ณ วัดท้ายวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม และย้ายไปประทับกับพระองค์เจ้าเกษมศรีศุภโยค พระราชอนุชาอีกพระองค์หนึ่ง ณ วัดตำบลสามเสน จนสิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ 13 กันยายน พ.ศ. 2449 สิริพระชนมายุได้ 53 พรรษา (คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2550)

พระองค์เจ้าทักษิณชา นราธิราชบุตรี มีพระราชโอรสคือ

1. สมเด็จพระเจ้าฟ้าชาย

ประสูติเมื่อวันที่ 13 มิถุนายน พ.ศ. 2415

สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ 13 มิถุนายน พ.ศ. 2415

พระองค์เจ้าทักษิณชานั้น นับเป็นพระภรรยาเจ้าชั้นลูกหลวงพระองค์แรกในรัชกาล ซึ่งพระราชโอรสพระราชธิดาของพระภรรยาในชั้นนี้จะดำรงพระยศสมเด็จพระเจ้าฟ้าชั้นเอก นั่นคือมีสิทธิ์ที่จะดำรงตำแหน่งรัชทายาทที่จะสืบราชสมบัติในภายหน้า ดังนั้นพระราชโอรสที่ประสูติจากพระองค์นั้น หากมีทรงสิ้นพระชนม์ไปตั้งแต่แรกประสูติ ก็มีความเป็นไปได้ที่จะได้เป็นรัชทายาทสืบไป

ตามประเพณีนั้น การเลือกลูกหลวงหรือหลานหลวงพระองค์ใดเป็นพระภรรยาเจ้านั้น มีกฎเกณฑ์ประเพณีคือความพึงพอใจส่วนพระองค์ และการเห็นชอบจากผู้ใหญ่ ดังปรากฏในข้อเขียนของจุลลดา ภักดีภูมินทร์ ว่า

นี่ก็ต้องเล่าบอกตามคำท่านผู้ใหญ่เสียก่อนว่า การถวายตัวของท่านผู้เป็นลูกหลวงหรือหลานหลวงนั้น มีกฎเกณฑ์ประเพณีอยู่ คือ ประการแรกอาจทรงฟังพระทัยและต้องพระราชประสงค์ ประการที่สองต้องเป็นความเห็นชอบ ยินยอมพร้อมพระทัยจาก “ผู้ใหญ่” ผู้ทรงเป็นหลักของ “ฝ่ายใน” เวลานั้น หรือมีฉันทน์ก็องค์ “ผู้ใหญ่” เองทรงเห็นดีเห็นงามอย่างที่ศัพท์สมัยใหม่เรียกว่า “เซียร์” (จุลลดา ภักดีภูมินทร์, 2533)

การขึ้นมาดำรงตำแหน่งพระภรรยาเจ้าของพระองค์เจ้าทักษิณชานันน์ สาเหตุน่าจะมาจากความพอพระราชหฤทัยส่วนพระองค์ของรัชกาลที่ 5 เป็นสำคัญ ด้วยในสมัยรัชกาลที่ 4 นั้น พระองค์ได้ทรงอบรมเลี้ยงดูพระราชโอรสพระราชธิดาอย่างใกล้ชิดสนิทสนม มักตามพระทัย มิได้ทรงเข้มงวดกวดขันดังเช่นรัชกาลก่อนๆ เกี่ยวกับเรื่องนี้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายว่า เป็นเพราะทรงมีพระราชโอรสพระราชธิดาเมื่อมีพระชนมายุมาก พระราชโอรสพระราชธิดาจึงมีพระชนมายุไล่เลี่ยกัน ไม่มีเจ้าพี่รุ่นใหญ่คอยควบคุมดูแลกวดขันเจ้าน้องดังเช่นรัชกาลก่อนๆ พระราชโอรสพระราชธิดาทุกพระองค์จึงทรงมีโอกาสได้เข้าเฝ้าสมเด็จพระราชบิดาอย่างใกล้ชิด ส่งผลให้พระราชโอรสพระราชธิดามีความสนิทสนมกับพระราชบิดา และมีความใกล้ชิดสนิทสนมกันเองอีกด้วย โดยเฉพาะในหมู่พระราชโอรสพระราชธิดารุ่นใหญ่ที่พระชนมายุไล่เลี่ยกัน พระองค์เจ้าทักษิณชานันน์ทรงมีพระชนมายุแก่กว่ารัชกาลที่ 5 1 พรรษา แต่นับเป็นรุ่นราวคราวเดียวกัน มักมีโอกาสตามเสด็จพระราชบิดาประพาสตามที่ต่างๆร่วมกัน จึงทรงสนิทสนมคุ้นเคยกันมาแต่ทรงพระเยาว์ ปรากฏหลักฐานในการเสด็จประพาสครั้งหนึ่ง คือครั้งที่พระราชโอรสและพระราชธิดา 4 พระองค์ คือ พระองค์เจ้ายิ่งเยาวลักษณ์ฯ พระองค์เจ้าทักษิณชานันน์ พระองค์เจ้าโสมาวดีฯ และสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ซึ่งมีพระชันษาระหว่าง 5-7 พรรษา ได้โดยเสด็จร่วมรถม้าพระที่นั่งตรวจราชการบริเวณใกล้เคียงพระบรมมหาราชวัง เมื่อรถม้าพระที่นั่งเข้ามาตามถนนด้านประตูวิเศษไชยศรีใกล้ทางเลี้ยวไปวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ม้าตื่นเสียงแตรเสียงกลองร้องไม่อยู่นสายบังเหียนขาดไปข้างหนึ่ง รถเสียการทรงตัวคว่ำลง อุบัติเหตุครั้งนี้ รัชกาลที่ 4 และพระราชโอรสพระราชธิดาที่ตามเสด็จได้รับบาดเจ็บทุกพระองค์ จากอุบัติเหตุในครั้งนี้ แม้จะไม่ร้ายแรงนัก แต่ก็น่าจะทำให้พระราชโอรสพระราชธิดาทั้ง 4 พระองค์ ทรงสนิทสนมกันยิ่งขึ้น ส่งผลให้เมื่อเจริญพระชันษาขึ้น ความสนิทสนมนี้ยังคงดำรงอยู่ จนได้ขึ้นดำรงตำแหน่งพระภรรยาเจ้าต่อมา (คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2550) นอกจากนี้ยังมีเรื่องเล่าว่า รัชกาลที่ 5 ได้ทรงออกพระโอษฐ์ว่าโปรดปรานพระองค์เจ้าทักษิณชานันน์ต่อเจ้าคุณจอมมารดาแพ (พลาติศัย สิทธิธัญกิจ, 2557) ก่อนที่พระองค์เจ้าทักษิณชานันน์จะขึ้นรับราชการอีกด้วย

นอกจากนี้ ยังพิจารณาได้ว่าในเวลานั้นรัชกาลที่ 5 ยังมีทรงมีพระภรรยาเจ้าแต่ประการใด ดังนั้นการขึ้นดำรงตำแหน่งพระภรรยาเจ้าของพระองค์เจ้าทักษิณชานันน์ ซึ่งสามารถมีพระประสูติกาลสมเด็จพระเจ้าฟ้าขึ้นเอกได้ จะส่งผลต่อเสถียรภาพและความมั่นคงในการสืบราชสันตติวงศ์ของพระองค์

มากขึ้น ด้วยในขณะนั้นกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ซึ่งมีสถานะเสมือนเป็นคู่แข่งในทางพระราชอำนาจและพระบารมีทรงมีพระโอรสหลายพระองค์แล้ว

สาเหตุอีกประการคือในเวลานั้นผู้ที่อยู่ในฐานะพระภรรยาที่มีศักดิ์และอำนาจบารมีสูงสุดคือ เจ้าคุณจอมมารดาแพ แต่ในขณะนั้นกรมสมเด็จพระสุทนต์ราชประยูรได้ตั้งพระทัยสนับสนุนหม่อมเจ้าปวี พระราชนัดดาของรัชกาลที่ 3 และเป็นพระภคินีของพระองค์ ซึ่งทรงเลี้ยงดูและโปรดปรานมากให้ขึ้นเป็นพระภรรยาเจ้า เช่นเดียวกับสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี และสมเด็จพระนางเจ้ารำเพยภมราภิรมย์ พระอัครมเหสีในรัชกาลที่ 4 ซึ่งทั้ง 2 พระองค์เป็นพระราชนัดดาของรัชกาลที่ 3 เช่นกัน เป็นการเชื่อมโยงสายสกุลของรัชกาลที่ 3 กับรัชกาลที่ 5 และเป็นการฟื้นคืนอำนาจของสายสกุลจากรัชกาลที่ 3 ในราชสำนักฝ่ายในให้มากยิ่งขึ้น เพราะแม้พระราชมารดาของรัชกาลที่ 5 จะทรงเป็นพระราชนัดดาของรัชกาลที่ 3 เช่นกัน หากด้วยทรงสวรรคตไปแล้ว และในช่วงเวลาที่ดำรงพระชนม์อยู่นั้น ด้วยปัญหาด้านพระสุขภาพ ทำให้ไม่อาจสร้างฐานอำนาจและบารมีได้มากนัก จึงไม่อาจเป็นที่พึ่งพาให้กับสายสกุลรัชกาลที่ 3 ได้เท่าที่ควร อำนาจการปกครองราชสำนักฝ่ายในในสมัยรัชกาลที่ 4 ดูเสมือนจะอยู่กับเจ้าจอมมารดาเพียงพระสนมเอก นอกจากนี้รัชกาลที่ 5 ก็ทรงมีสายพระโลหิตที่ใกล้ชิดกับรัชกาลที่ 4 มากกว่าจะสนับสนุนสายสกุลจากรัชกาลที่ 3 โดยในเวลานั้นกรมสมเด็จพระฯ ก็ได้ใช้รูปแบบและกฎระเบียบการปกครองราชสำนักฝ่ายในแบบรัชกาลที่ 3 มาใช้กับราชสำนักฝ่ายในอยู่ก่อนแล้ว นอกจากนี้ ยังมีเหตุการณ์ที่แสดงให้เห็นถึงความพยายามที่จะสนับสนุนสายราชสกุลรัชกาลที่ 3 ให้กลับมามีบทบาทและอำนาจในราชสำนักฝ่ายใน คือในพระราชพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียร ครั้นรัชกาลที่ 5 เสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติ พระราชวงศ์ผู้เชิญเครื่องเฉลิมพระราชมณเฑียรล้วนเป็นหม่อมเจ้าหญิง พระราชนัดดาในรัชกาลที่ 3 ทั้งสิ้น โดยพระองค์หนึ่งคือหม่อมเจ้าปวี ผู้ที่ต่อมาได้ดำรงพระยศพระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาคนาเรีรัตน์ด้วย (จุลลดา ภักดีภูมินทร์, 2546) ซึ่งผู้ที่เลือกสรรพระราชวงศ์ผู้เชิญเครื่องเฉลิมพระราชมณเฑียรนั้นพิจารณาได้ว่าอาจคือกรมสมเด็จพระฯ

การเปลี่ยนแปลงรูปแบบและกฎระเบียบการปกครองราชสำนักให้เป็นแบบรัชกาลที่ 3 รวมทั้งจากการปกครองฝ่ายในอย่างเข้มงวดกวดขันของกรมสมเด็จพระฯ ได้สร้างความอึดอัดและไม่พอใจให้กับเหล่าข้าราชการสำนักฝ่ายในของรัชกาลที่ 4 และอาจรวมถึงเจ้าคุณจอมมารดาแพซึ่งได้รับการอบรมมาในรูปแบบและกฎระเบียบแบบราชสำนักฝ่ายในสมัยรัชกาลที่ 4 ด้วย หากหม่อมเจ้าปวีได้ขึ้นเป็นพระภรรยาเจ้าและมีพระประสูติกาลพระราชโอรส ก็อาจได้ดำรงตำแหน่งพระอัครมเหสี ประมุขสูงสุดแห่งฝ่ายใน จะทำให้อำนาจของเหล่าข้าราชการสำนักฝ่ายในสมัยรัชกาลที่ 4 โดยเฉพาะเจ้าจอมมารดาเพียง และพระองค์เจ้าโสมมาวดี พระราชธิดาของท่าน ผู้ซึ่งอุปการะเจ้าคุณจอมมารดาแพในสมัย

รัชกาลที่ 4 และเจ้าคุณจอมมารดาแพลดน้อยลง ยิ่งไปกว่านั้น หากหม่อมเจ้าปวีได้ดำรงตำแหน่งพระอัครมเหสี และมีพระประสูติกาลพระราชโอรสอันจะดำรงพระฐานะรัชทายาท ก็อาจทำให้ราชสกุลสายรัชกาลที่ 3 ในราชสำนักฝ่ายหน้ากลับมามีอำนาจอีกครั้ง ซึ่งอาจกระทบกระเทือนกับอำนาจของสกุลขุนนางอันยิ่งใหญ่อยู่ในขณะนั้นได้

จากสาเหตุข้างต้นจึงมีความเป็นไปได้ที่การขึ้นดำรงตำแหน่งพระภรรยาเจ้าของพระองค์เจ้าทักษิณชานจะได้รับการสนับสนุน หรืออย่างน้อยก็ไม่คัดค้านจากเจ้าคุณจอมมารดาแพ และข้าราชการสำนักฝ่ายในของรัชกาลที่ 4 รวมทั้งจากสกุลขุนนาง ด้วยเพราะพระองค์เจ้าทักษิณชานดำรงพระยศชั้นลูกหลวง ย่อมมีศักดิ์เหนือกว่าหม่อมเจ้าปวีซึ่งเป็นเพียงหลานหลวง การที่พระองค์เจ้าทักษิณชานเป็นพระภรรยาเจ้า จะเป็นการตัดหนทางการขึ้นสู่ตำแหน่งพระอัครมเหสีของหม่อมเจ้าปวีโดยปริยาย และแม้หม่อมเจ้าปวีจะให้กำเนิดพระราชโอรสขึ้น พระราชโอรสนั้นก็จะทรงศักดิ์ในระดับพระองค์เจ้าเมื่อแรกประสูติ ซึ่งจะแตกต่างจากพระองค์เจ้าทักษิณชานที่หากมีพระราชโอรส จะทรงศักดิ์สมเด็จพระเจ้าฟ้าชั้นเอก ซึ่งจะมีสิทธิ์ในการสืบราชสมบัติก่อน เป็นการตัดโอกาสการกลับมามีอำนาจทั้งในราชสำนักฝ่ายหน้าและฝ่ายในของสายสกุลรัชกาลที่ 3

สำหรับกรมสมเด็จพระสุทนต์ราชประยูรนั้น แม้จะทรงตั้งพระทัยสนับสนุนหม่อมเจ้าปวี หากด้วยพระองค์เจ้าทักษิณชานทรงเป็นพระองค์เจ้าลูกหลวง หากประสูติสมเด็จพระเจ้าฟ้าก็จะสมเกียรติยศ “หน่อพระพุทธเจ้า” ยิ่งกว่า กรมสมเด็จพระฯ จึงทรงไม่คัดค้าน แสดงให้เห็นถึงน้ำพระทัยที่รักษาขนบธรรมเนียมราชประเพณียิ่งกว่าจะทรงเห็นแก่ความรักความชอบส่วนพระองค์

อีกประการหนึ่งนั้น อาจเป็นด้วยพระยาสุนทรพิพิธสุนทรการ บิดาของเจ้าจอมมารดาจันทร์ นั้นเป็นข้าหลวงเดิมของรัชกาลที่ 4 และต่อมาได้ดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองตราด ทำให้ท่านกลายเป็นขุนนางที่อยู่วงนอกของศูนย์กลางอำนาจ อีกทั้งตระกูล “สุขสถิต” ก็ไม่ปรากฏว่าได้มีผู้ได้รับราชการในตำแหน่งสำคัญหรือมีบทบาทสำคัญต่อบ้านเมืองแต่ประการใด อาจเป็นสาเหตุให้ทุกกลุ่มอำนาจในสมัยนั้นยอมรับต่อการตัดสินพระทัยเลือกพระองค์เจ้าทักษิณชานมาเป็นพระภรรยาเจ้า ด้วยเป็นพระองค์เจ้าที่มีได้มีอำนาจทางสายตระกูลฝั่งมารดามาสนับสนุน แม้หากพระองค์ให้กำเนิดพระราชโอรส ก็อาจไม่มีกำลังสนับสนุนเพียงพอให้ดำรงตำแหน่งรัชทายาทได้ ด้วยในขณะนั้นรัชกาลที่ 5 เองก็ได้ทรงมีพระราชอำนาจเต็ม สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ยังคงอยู่ในตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน และกรมพระราชพงศาวดารวิไชยชาญก็ยังมีพระชนม์อยู่ การที่พระองค์เจ้าทักษิณชานขึ้นเป็นพระภรรยาเจ้านั้น จะมีทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านสมดุลงานอำนาจแต่ประการใด

พระอรรคชายา แห่งราชสกุล “ลดาวัลย์” สายสัมพันธ์ต่อสายราชสกุลในรัชกาลที่ 3

ด้วยเหตุที่พระองค์เจ้าทักษิณชาฯ ประสูติพระราชโอรสแล้วสิ้นพระชนม์ในวันประสูติ จนทำให้พระองค์เจ้าทักษิณชาฯ เสียพระทัยจนไม่อาจรับราชการได้อีก ในปีต่อมารัชกาลที่ 5 ทรงได้รับหม่อมเจ้าปวี มาเป็นพระภรรยาชั้น “หลานหลวง” พระองค์แรก (พลาติศัย สิทธิธัญกิจ, 2557)

พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาฯ นารีรัตน์

หม่อมเจ้าปวี ประสูติเมื่อวันที่ 26 มกราคม พ.ศ.2397 เป็นพระธิดาของพระองค์เจ้าลดาวัลย์ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นภูมินทรภักดี ซึ่งเป็นพระราชโอรสของรัชกาลที่ 3 กับเจ้าจอมมารดาเอนน้อย) กับหม่อมจิ้น (ภายหลังเมื่อเป็นขรัวยายเจ้าฟ้า ได้เลื่อนเป็นเจ้าจอมมารดาจิ้น มีบิดาชื่อแส มีเชื้อจิ้น ไม่ทราบสกุล) (ส. พลายน้อย, 2553) พระองค์เจ้าลดาวัลย์นั้นมีพระธิดากับหม่อมจิ้นอยู่ 3 พระองค์ คือ หม่อมเจ้าบัว หม่อมเจ้าปวี และหม่อมเจ้าสาย

ในสมัยที่รัชกาลที่ 5 ยังดำรงพระยศสมเด็จพระเจ้าฟ้างูลงกรณ์ ทรงผนวชเป็นสามเณรนั้น ได้เสด็จไปพระราชทานพระราชกุศลแก่พระบรมวงศานุวงศ์ในระหว่างที่ทรงผนวช โดยเสด็จไปที่วังพระองค์เจ้าลดาวัลย์ที่ทรงรู้จักคุ้นเคยกัน ต่อมาพระองค์เจ้าลดาวัลย์ประชวร สมเด็จพระเจ้าฟ้างูลงกรณ์เสด็จไปเยี่ยมพระอาการประชวรถึงวัง ทำให้พระองค์เจ้าลดาวัลย์สำนึกในพระเมตตากรุณา จึงได้เรียกหม่อมห้ามในกรมทุกท่าน พระโอรสพระธิดาทุกพระองค์มาเข้าเฝ้าพร้อมกัน แล้วกราบบังคมทูลว่า ตัวท่านนั้นจน ไม่มีสิ่งใดสมควรที่จะถวาย จึงขอถวายครอบครัวทั้งหมดเป็นข้ารับใช้

หม่อมเจ้าหญิงทั้ง 3 พระองค์ ได้เข้ามาอยู่ในการอุปการะของกรมสมเด็จพระสุทนต์นาราชประยูร ซึ่งเป็นพระญาติ โดยหม่อมเจ้าปวีทรงเข้ามาก่อน ด้วยเป็นพระนัดดาที่กรมสมเด็จพระโปรด (ทรงเป็นพระราชธิดาในรัชกาลที่ 3 จึงทรงมีศักดิ์เป็นอาของหม่อมเจ้าหญิงทั้ง 3 พระองค์) อยู่ในเขตพระราชฐานของพระราชวังหลวง

หม่อมเจ้าปวีได้เข้ารับราชการเป็นพระภรรยาเจ้าพระองค์ที่ 2 นับเป็นชั้น “หลานหลวง” พระองค์แรก ภายหลังมีพระประสูติกาลพระองค์เจ้าจันทราสรัทวาร ประสูติเมื่อวันที่ 15 เมษายน พ.ศ.2416 ได้รับการสถาปนาและเปลี่ยนพระนามใหม่เป็น พระอรรคชายาเธอ หม่อมเจ้าเสาวภาฯ นารีรัตน์ เรียกพระนามว่าท่านองค์กลาง

หม่อมเจ้าเสาวภาฯ นารีรัตน์สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ 21 กรกฎาคม พ.ศ.2430 สิริพระชนมายุได้ 37 พรรษา รัชกาลที่ 5 ได้โปรดให้เฉลิมพระยศเป็นพระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาฯ นารีรัตน์

ต่อมาในปี พ.ศ. 2431 ได้สถาปนาพระองค์เจ้าจันทราสรัทวารขึ้นเป็นเจ้าฟ้าจันทราสรัทวาร เรียกพระนามว่าสมเด็จหญิงใหญ่ (พลาติศัย สิทธิธัญกิจ, 2557)

พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาคนาารีรัตน์ มีพระราชธิดาคือ

1. สมเด็จเจ้าฟ้าจันทราสรัทวาร กรมขุนพิจิตรเจษฎ์จันทร์

ประสูติเมื่อวันที่ 15 เมษายน พ.ศ.2416

สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ 21 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2448

การขึ้นดำรงตำแหน่งพระภรรยาเจ้าของหม่อมเจ้าป้อนั้น สาเหตุสำคัญอาจมาจากความพอพระทัยส่วนพระองค์ของรัชกาลที่ 5 ด้วยเป็นผู้ที่มีสิริโฉมงดงามและเรียบร้อย รวมทั้งยังเป็นการสร้างเครือข่ายอำนาจและเชื่อมความสัมพันธ์กับสายราชสกุลของรัชกาลที่ 3 สาเหตุอีกประการหนึ่งคือการสนับสนุนของกรมสมเด็จพระสุทนต์นราธิราชประยูร ด้วยทรงพระเมตตาและโปรดปรานหม่อมเจ้าป้อนมาก (พลาติศัย สิทธิธัญกิจ, 2557) และยังเป็นการฟื้นคืนอำนาจของสายราชสกุลรัชกาลที่ 3 ในราชสำนักฝ่ายใน ดังที่ได้อธิบายข้างต้นแล้ว

หลังจากที่หม่อมเจ้าป้อนเข้ารับราชการเป็นพระภรรยาเจ้าแล้ว กรมสมเด็จพระฯ ทรงตั้งความหวังและเตรียมไว้จะให้ดำรงตำแหน่งพระอัครมเหสี จุลลดา ภักดีภูมินทร์ ได้เขียนไว้ในหนังสือเลาะวังว่า “ เรื่องนี้มีใช่เรื่องโคมลอย ซึ่งหมายถึงเรื่องที่ไม่มีความจริง เพราะเป็นเรื่องที่โง่เขลาเกินไปในหมู่ชาววังสมัยนั้น ” (จุลลดา ภักดีภูมินทร์, 2538) โดยช่วงเวลาดังกล่าวน่าจะเป็นช่วงเวลาที่พระองค์เจ้าทักษิณชานมีอาจารย์รับราชการได้แล้ว ด้วยหากพระองค์เจ้าทักษิณชานยังทรงเป็นปกติอยู่ การที่หม่อมเจ้าป้อนจะขึ้นดำรงตำแหน่งพระอัครมเหสีนั้นเป็นไปได้ยาก ด้วยทรงมีพระอิสริยยศต่ำกว่า

เมื่อหม่อมเจ้าป้อนทรงพระครรภ์ มีข่าวว่ามีการหมายไว้ว่าพระองค์จะได้ดำรงตำแหน่งพระมเหสีตามกฏมณเฑียรบาล หลังจากประสูติพระราชธิดา แต่การแต่งตั้งตำแหน่งพระมเหสีไม่ได้เกิดขึ้น พลาติศัย สิทธิธัญกิจได้แสดงเหตุผลว่าอาจเป็นเพราะหม่อมเจ้าป้อน พระพี่นางของพระองค์ ซึ่งต่อมาได้เข้ารับราชการเป็นพระภรรยาเจ้าก็ทรงมีพระราชธิดาเช่นกัน ซึ่งด้วยค่านิยมในสมัยนั้น การที่น้องจะขึ้นดำรงพระยศก่อนพี่นั้นเป็นสิ่งที่ไม่สมควร ด้วยหม่อมเจ้าป้อนนั้นมีพระชนมายุมากกว่าหม่อมเจ้าป้อนถึง 7 ปี และเป็นผู้ที่พระองค์ให้ความเคารพนับถือ ทำให้การเฉลิมพระยศยังไม่เกิดขึ้น (พลาติศัย สิทธิธัญกิจ, 2557)

หม่อมเจ้าป้อนเป็นพระนัดดาที่กรมสมเด็จพระฯ ทรงพระเมตตาตามาก ขณะที่พระองค์ทรงพระครรภ์ กรมสมเด็จพระฯ จะทรงฝนพระโอสถทาพระนาภีให้ และทรงเลี้ยงสมเด็จเจ้าฟ้าจันทราสรัทวารด้วยพระองค์เอง จนมีคำกล่าวขานกันในราชสำนักฝ่ายในว่า “ใครจะประจบทูลกระหม่อมแก้ว

(กรมสมเด็จพระฯ) แล้วต้องไปอุ้มสมเด็จพระหญิงใหญ่ ลูกท่านองค์กลางให้ทอดพระเนตรเห็นเท่านั้น
แหละ โปรตเกือก้ากทีเดียว” (พลาตศิัย สิทธิธัญกิจ, 2557)

ภายหลังจากหม่อมเจ้าปวีได้เข้ารับราชการเป็นพระภรรยาเจ้าแล้ว พี่นางของหม่อมเจ้าปวี
คือหม่อมเจ้าบัว ก็ได้เข้ารับราชการตามกันมา เป็นพระภรรยาเจ้าชั้นหลานหลวงพระองค์ที่ 2 ใน
รัชกาลที่ 5 (พลาตศิัย สิทธิธัญกิจ, 2557)

พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าอุบลรัตนนารีนาค

หม่อมเจ้าบัว ประสูติเมื่อวันที่ 28 พฤศจิกายน พ.ศ.2390 เป็นพระธิดาของพระองค์เจ้า
ลาดวัลย์ กับหม่อมจิ้น และทรงเป็นพระเชษฐภคินีร่วมพระบิดาพระมารดาของหม่อมเจ้าปวี (พระ
อรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาคนารัตน์) และหม่อมเจ้าสาย (พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้า
สายสวลีภิรมย์)

หม่อมเจ้าบัวได้เข้ารับราชการเป็นพระภรรยาเจ้าพระองค์ที่ 3 โดยนับเป็นชั้น “หลานหลวง”
พระองค์ที่สอง ภายหลังมีพระประสูติกาลพระองค์เจ้าเยาวมาลณฤมล ประสูติเมื่อวันที่ 4 มิถุนายน
พ.ศ.2416 ได้รับการสถาปนาและเปลี่ยนพระนามใหม่เป็น พระอัครชายาเธอ หม่อมเจ้าอุบลรัตนนารี
นาค เรียกพระนามว่าท่านองค์ใหญ่ เป็นการสถาปนาในคราวเดียวกับหม่อมเจ้าปวี

เมื่อ พ.ศ.2431 รัชกาลที่ 5 ได้ทรงสถาปนาพระอรรคชายาเธอ หม่อมเจ้าอุบลรัตนนารีนาค
เป็นพระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าอุบลรัตนนารีนาค และพระอรรคชายาพระองค์นี้ยังได้รับการ
สถาปนาให้ทรงกรมเป็นกรมขุนอัครวรราชกัลยา พร้อมกันนี้ยังได้สถาปนาพระองค์เจ้าเยาวมาลณฤมล
ขึ้นเป็นเจ้าฟ้าเยาวมาลณฤมล เรียกพระนามว่าสมเด็จพระหญิงเล็ก

พระองค์เจ้าอุบลรัตนนารีนาค สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ 15 ตุลาคม พ.ศ.2444 สิริพระชนมายุได้
53 พรรษา (พลาตศิัย สิทธิธัญกิจ, 2557)

พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าอุบลรัตนนารีนาค มีพระราชธิดาคือ

1. เจ้าฟ้าเยาวมาลย์นฤมล กรมขุนสวรรคโลกลักษณวดี

ประสูติเมื่อวันที่ 4 มิถุนายน พ.ศ. 2416

สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ 3 กรกฎาคม พ.ศ. 2452

ภายหลังจากหม่อมเจ้าปวีและหม่อมเจ้าบัวได้เข้ารับราชการแล้ว ต่อมารัชกาลที่ 5 ได้ทรงรับ
หม่อมเจ้าสาย พระชนิษฐาพระองค์เล็กในพระอรรคชายาทั้งสองพระองค์มาดำรงตำแหน่งพระภรรยา

เจ้าชั้นหลานหลวงพระองค์ที่ 3 ซึ่งแม้ไม่มีหลักฐานชัดเจนถึงปีที่ทรงเข้ารับราชการ แต่เมื่อพิจารณาจากพระชันษาและปีที่ทรงมีพระประสูติกาลพระราชโอรสพระองค์แรกแล้ว เชื่อได้ว่าทรงเข้ารับราชการหลังจากพระพี่น้องทั้งสองหลายปี และน่าจะเป็นช่วงเวลาหลังจากการเข้ารับราชการของสี่พระนางอีกด้วย

พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์

พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ พระนามเดิมหม่อมเจ้าสาย ประสูติเมื่อวันที่ 4 กันยายน พ.ศ.2406 เป็นพระธิดาของพระองค์เจ้าลาววัลย์ กับหม่อมจิ้น และทรงเป็นพระชนนีฐานร่วมพระบิดาพระมารดาของหม่อมเจ้าบัว (พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าอุบลรัตนนารีนาค) และหม่อมเจ้าบัว (พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาคนารัตน์)

หม่อมเจ้าสายได้เข้ารับราชการเป็นพระภรรยาเจ้า โดยนับเป็นชั้น “หลานหลวง” พระองค์ที่สาม ภายหลังจากมีพระประสูติกาลพระองค์เจ้ายุคทิมพพร ประสูติเมื่อวันที่ 17 มีนาคม พ.ศ.2425 ในปี พ.ศ.2426 ได้รับการสถาปนาเป็น พระอรรคชายาเธอ หม่อมเจ้าสาย เรียกพระนามว่าท่านองค์เล็ก

เมื่อ พ.ศ.2431 รัชกาลที่ 5 ได้ทรงสถาปนาและเปลี่ยนพระนามพระอรรคชายาเธอ หม่อมเจ้าสาย เป็นพระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ และพระอรรคชายาพระองค์นี้ยังได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมเป็นกรมขุนสุทธาสินีนาฏ พร้อมกันนี้ยังได้สถาปนาพระราชโอรสธิดาของพระองค์ขึ้นเป็นเจ้าฟ้า

ในรัชกาลที่ 7 ทรงพระมหากرุธาโปรดเกล้าฯ เฉลิมพระนามและเลื่อนกรมเป็นพระวิมาดาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ปิยมหาราชปดิวรัดา

พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ.2472 สิริพระชนมายุได้ 65 พรรษา

พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ มีพระราชโอรสพระราชธิดา 4 พระองค์ ดังนี้

- สมเด็จพระเจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์
ประสูติ 17 มีนาคม พ.ศ.2425
สิ้นพระชนม์ 8 เมษายน พ.ศ.2475
- สมเด็จพระเจ้าฟ้านภางจรจำรัสศรี

ประสูติ 5 พฤษภาคม พ.ศ.2427

สิ้นพระชนม์ 31 สิงหาคม พ.ศ.2432

3. สมเด็จพระเจ้าฟ้ามอญ กรมขุนศรีสัชนาลัยสุรกัญญา

ประสูติ 31 กรกฎาคม พ.ศ. 2428

สิ้นพระชนม์ 22 ธันวาคม พ.ศ.2467

4. สมเด็จพระเจ้าฟ้ามอญ กรมขุนอู่ทองเขตขัตติยนารี

ประสูติ 4 ธันวาคม พ.ศ.2429

สิ้นพระชนม์ 29 มกราคม พ.ศ.2478

สี่พระนาง

แม้ภายหลังพระองค์เจ้าทักษิณชาฯ ประชวรจนไม่อาจรับราชการได้อีก รัชกาลที่ 5 จะทรงรับหม่อมเจ้าปวีและหม่อมเจ้าบัวมาเป็นพระภรรยาเจ้าในชั้น “หลานหลวง” แต่ก็ยังไม่ทรงมีพระภรรยาเจ้าในชั้น “ลูกหลวง” แต่ประการใด ต่อมารัชกาลที่ 5 จึงทรงรับพระราชธิดาในรัชกาลที่ 4 พระองค์ อันเป็นพระชนิษฐาต่างพระราชมารดามาสถิตในตำแหน่งพระภรรยาเจ้าชั้นลูกหลวง ได้แก่ พระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระองค์เจ้าสว่างวัฒนา พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี อันประสูติจากเจ้าคุณจอมมารดาเปี่ยม และพระองค์เจ้าสุขุมालย์มารศรี อันประสูติจากเจ้าคุณจอมมารดาสำลี

การเข้ารับราชการของพระภรรยาเจ้าทั้ง 4 พระองค์นั้น แม้สาเหตุสำคัญจะเป็นเพราะพระคุณสมบัติส่วนพระองค์ที่ทรงเพียบพร้อมทั้งพระรูปโฉม และพระปรีชาสามารถ แต่สาเหตุอีกประการหนึ่งอาจเป็นเพราะเมื่อพระองค์เจ้าทักษิณชาฯ ไม่สามารถรับราชการได้อีก ทำให้รัชกาลที่ 5 ไม่ทรงมีพระภรรยาเจ้าในชั้นลูกหลวง อันจะเป็นผู้มีพระประสูติกาลพระราชโอรสในลำดับพระยศสมเด็จพระเจ้าฟ้าชั้นเอก อันสืบราชสมบัติต่อไป จึงทรงรับพระชนิษฐาต่างมารดามาเป็นพระภรรยาเจ้า

นอกจากนี้ การที่พระองค์เจ้าทักษิณชาฯ ได้เข้ารับราชการเป็นพระภรรยาเจ้านั้น อาจเกิดจากการสนับสนุนหรืออย่างน้อยก็ไม่คัดค้านจากเจ้าคุณจอมมารดาแพ เจ้าจอมมารดาเพียงในรัชกาลที่ 4 และสกุลขุนนาง เพื่อมิให้สายสกุลของรัชกาลที่ 3 กลับมามีอำนาจทั้งทางราชสำนักฝ่ายหน้าและราชสำนักฝ่ายใน โดยผ่านทางพระอรรคชายาราชสกุลตาวลัย ดังที่ผู้วิจัยได้อธิบายแล้วในหัวข้อ “พระองค์เจ้าทักษิณชา นราธิราชบุตรี พระภรรยาเจ้าพระองค์แรก” เมื่อพระองค์เจ้าทักษิณชาฯ ไม่สามารถรับราชการได้แล้ว ทำให้พระอรรคชายากลายเป็นพระภรรยาเจ้าที่ทรงดำรงพระยศสูงสุด ซึ่ง

ถึงแม้ว่าพระราชธิดาในพระอรรคชายาจะยังดำรงพระยศเพียงลำดับชั้นพระองค์เจ้าเมื่อแรกประสูติ ด้วยพระราชมารดาดำรงพระยศชั้นหม่อมเจ้า แต่หากรัชกาลที่ 5 ไม่ทรงมีพระภรรยาเจ้าในชั้น ลูกหลวง อันจะเป็นผู้มีพระประสูติกาลพระราชโอรสพระราชธิดาชั้นสมเด็จพระเจ้าฟ้าชั้นเอก ก็อาจทรงสถาปนาพระอรรคชายาขึ้นเป็นพระองค์เจ้า เพื่อจะทรงสามารถสถาปนาพระราชโอรสอันอาจทรงมีพระประสูติกาลในภายภาคหน้าขึ้นดำรงพระยศสมเด็จพระเจ้าฟ้า เพื่อให้มีความเหมาะสมที่จะเป็นผู้สืบราชสมบัติต่อไปได้ อันจะทำให้สายสกุลรัชกาลที่ 3 กลับมามีอำนาจอีกครั้ง ซึ่งจะส่งผลกระทบต่ออำนาจของสกุลขุนนาคอันยิ่งใหญ่อยู่ในขณะนั้น

จากสาเหตุดังกล่าว จึงมีความเป็นไปได้ว่า การเข้ารับราชการของพระภรรยาเจ้าทั้ง 4 พระองค์ จะเกิดจากการสนับสนุนหรืออย่างน้อยก็ไม่คัดค้านจากเจ้าคุณจอมมารดาแพ เจ้าจอมมารดาเที่ยงในรัชกาลที่ 4 และสกุลขุนนาค ด้วยพระภรรยาเจ้าทั้ง 4 พระองค์นี้ พระองค์เจ้าสุขุมมาลย์มารศรี ก็ทรงมีเชื้อสายสกุลขุนนาค ด้วยเจ้าคุณจอมมารดาสำลี พระราชมารดาเป็นธิดาของสมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติ (ทัต บุนนาค) ขณะที่พระภรรยาเจ้าอีก 3 พระองค์นั้น แม้เจ้าคุณจอมมารดาเปี่ยมพระราชมารดาจะมาจากสกุล “สุจริตกุล” ซึ่งเป็นสกุลเก่าแก่ที่สืบเชื้อสายมาจากขุนนางในราชสำนักอยุธยา แต่ในเวลานั้นก็ไม่ใช่ตระกูลที่มีอำนาจในด้านการเมืองการปกครองแต่ประการใด บิดาของท่านคือหลวงอาสาสำแดง (แดง) ก็มีใช้ขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่มีอำนาจหรือบทบาทในด้านการเมืองการปกครอง ดังนั้นการขึ้นดำรงตำแหน่งของพระภรรยาเจ้าทั้ง 4 พระองค์ จึงมิได้ส่งผลให้อำนาจแห่งสกุลขุนนาคถูกลดทอนแต่ประการใด

สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี

สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ ประสูติเมื่อวันที่ 10 พฤศจิกายน พ.ศ.2403 เมื่อแรกประสูติทรงดำรงพระยศพระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ เป็นพระราชธิดาในรัชกาลที่ 4 ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาเปี่ยม (ภายหลังได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระปิยมมาวดี ศรีพัชรินทรมาตา) ทรงเป็นพระเชษฐภคินีร่วมพระราชบิดาพระราชมารดากับสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา (พระองค์เจ้าสว่างวัฒนา) และสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี (พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี)

เมื่อพระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์มีพระชนมายุได้ 16 พรรษา ได้ถวายตัวเข้ารับราชการในตำแหน่งพระภรรยาเจ้า ทรงเป็นพระภรรยาเจ้าในชั้น “ลูกหลวง” ด้วยพระสิริโฉมอันงดงาม พระจริยวัตรละมุนละม่อมสงบเสงี่ยม และน้ำพระทัยเมตตาอารี พระองค์จึงทรงเป็นที่โปรดปรานของรัชกาลที่ 5 เป็นอย่างยิ่ง (คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2540) ได้ทรงให้กำเนิดพระราชธิดาหนึ่งพระองค์ คือสมเด็จพระเจ้า

ฟ้ากรรณาภรณ์เพชรรัตน์ ประสูติเมื่อวันที่ 12 สิงหาคม พ.ศ. 2421 ซึ่งพระราชธิดาพระองค์นี้ก็ได้รับความรักความโปรดปรานจากรัชกาลที่ 5 เป็นอย่างมากเช่นกัน

แต่ความสุขอยู่กับเราเพียงไม่นาน ความทุกข์อันร้ายกาจก็จะเข้ามาเยี่ยมเยียน เมื่อวันที่ 31 พฤษภาคม พ.ศ.2423 รัชกาลที่ 5 ได้เสด็จพระราชดำเนินโดยเรือพระที่นั่งประพาสบางปะอิน โดยโปรดให้ฝ่ายในจำนวนมากตามเสด็จด้วย พระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ก็เป็นฝ่ายในพระองค์หนึ่งที่ตามเสด็จ ในวันเสด็จฯ นั้น รัชกาลที่ 5 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้เคลื่อนขบวนเรือต่างๆออกไปก่อน โดยพระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์และสมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงกรรณาภรณ์เพชรรัตน์ประทับบนเรือเก๋งกุดัน โดยมีเรือปานมารุตซึ่งเป็นเรือกลไฟจูงเรือพระประเทียบ ได้เกิดเหตุเรือพระประเทียบล่มที่ตำบลบางพูด อำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี พระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์และสมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงกรรณาภรณ์เพชรรัตน์สิ้นพระชนม์ ขณะนั้นทรงมีพระชนมายุเพียง 21 พรรษา สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงพระชนมายุ 1 ปีเศษ

ภายหลังการสิ้นพระชนม์ ทรงได้รับพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯสถาปนาขึ้นเป็น สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี ดำรงตำแหน่งพระอัครมเหสีพระองค์แรกในรัชกาลที่ 5

สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี มีพระราชธิดา ดังนี้

1. สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพ็ชรรัตน์ อรรควรวราชกุมารี

ประสูติ 12 สิงหาคม พ.ศ.2421

สิ้นพระชนม์ 31 พฤษภาคม พ.ศ.2423

2. สมเด็จพระเจ้าฟ้า

สิ้นพระชนม์ในพระครรภ์ เมื่อวันที่ 31 พฤษภาคม พ.ศ.2423

สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี

สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา ประสูติเมื่อวันที่ 10 กันยายน พ.ศ.2405 เมื่อแรกประสูติทรงดำรงพระยศพระองค์เจ้าสว่างวัฒนา เป็นพระราชธิดาในรัชกาลที่ 4 ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาเปี่ยม ทรงเป็นพระชนนีขุขาร่วมพระราชบิดาพระราชมารดาสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ (พระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์) และทรงเป็นพระเชษฐภคินีร่วมพระราชบิดาพระราชมารดากับสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี (พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี)

เมื่อพระองค์เจ้าสว่างวัฒนาเจริญพระชันษา ได้เข้ารับราชการในตำแหน่งพระภรรยาเจ้า ทรงเป็นพระภรรยาเจ้าในชั้น “ลูกหลวง” มีพระอิสริยยศเป็นลำดับมา คือ ปีพ.ศ.2421 เมื่อทรงมีพระประสูติกาลสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ได้รับสถาปนาเป็นพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระราชเทวี ปีพ.ศ. 2423 ภายหลังการสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ ได้รับการสถาปนาเป็น สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระราชเทวี และได้รับการสถาปนาอีกครั้งเป็นสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี สถิตในที่พระอัครมเหสี ในชวงเวลานี้ทรงเป็นพระภรรยาเจ้าที่ทรงพระอิสริยยศสูงสุด แต่ในพ.ศ.2440 เมื่อรัชกาลที่ 5 ได้ทรงสถาปนาสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี ขึ้นดำรงตำแหน่งสมเด็จพระบรมราชินีนาถ พระฐานะของสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาจึงลดลงมาเป็นลำดับที่สอง แม้จะมีได้เปลี่ยนแปลงพระอิสริยยศก็ตาม

เมื่อรัชกาลที่ 6 เสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติ พระองค์ได้รับการเฉลิมพระนามาภิไธยเป็น สมเด็จพระมาตุจฉาเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี ในรัชกาลที่ 7 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เฉลิมพระนามาภิไธยถวายใหม่ว่าสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสามาตุจฉาเจ้า ต่อมาเมื่อรัชกาลที่ 8 เสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติ ทรงเฉลิมพระนามสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสามาตุจฉาเจ้า ขึ้นเป็นสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ทรงดำรงพระอิสริยยศนี้ในรัชกาลที่ 8 และรัชกาลที่ 9 จนเสด็จสวรรคต

สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาเสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ 17 ธันวาคม พ.ศ.2498 สิริพระชนมายุได้ 93 พรรษา

สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี มีพระราชโอรสพระราชธิดา 8 พระองค์ ดังนี้

1. สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร

ประสูติ	27 มิถุนายน พ.ศ.2421
ทิวงคต	4 มกราคม พ.ศ.2437
2. สมเด็จพระเจ้าฟ้าศิริyalงกรณ์

ประสูติ	4 กันยายน พ.ศ.2422
สิ้นพระชนม์	25 กันยายน พ.ศ.2422
3. สมเด็จพระเจ้าฟ้าวิจิตรจิรประภา

ประสูติ	21 เมษายน พ.ศ.2424
---------	--------------------

- สิ้นพระชนม์ 15 สิงหาคม พ.ศ.2424
4. สมเด็จพระเจ้าฟ้าสมมติวงศัวัฑฒน์
ประสูติ 9 มิถุนายน พ.ศ.2425
สิ้นพระชนม์ 17 มิถุนายน พ.ศ.2442
5. สมเด็จพระเจ้าฟ้าไอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร
ประสูติ 16 เมษายน พ.ศ.2427
สิ้นพระชนม์ 15 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2481
6. สมเด็จพระเจ้าฟ้าศิริภรณีโสภณ
ประสูติ 19 กรกฎาคม พ.ศ.2431
สิ้นพระชนม์ 28 พฤษภาคม พ.ศ.2441
7. สมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก
พระราชสมภพ 1 มกราคม พ.ศ.2435
สวรรคต 24 กันยายน พ.ศ.2472
8. สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิง
ประสูติ 9 พฤศจิกายน พ.ศ.2436
สิ้นพระชนม์ 12 พฤศจิกายน พ.ศ.2436

สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ

สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี ประสูติเมื่อวันที่ 1 มกราคม พ.ศ.2406 เมื่อแรกประสูติ ทรงดำรงพระยศพระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี เป็นพระราชธิดาของรัชกาลที่ 4 ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาเปี่ยม (ภายหลังได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระปิยมาวดี ศรีพัชรินทรมาตา) ทรงมีพระเชษฐภคินีร่วมพระราชบิดาพระราชมารดา คือ สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี (พระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์) และสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี (พระองค์เจ้าสว่างวัฒนา)

เมื่อพระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรีเจริญพระชันษา ได้เข้ารับราชการในตำแหน่งพระภรรยาเจ้า ทรงเป็นพระภรรยาเจ้าในชั้น “ลูกหลวง” มีพระอิสริยยศเป็นลำดับมา คือ ปีพ.ศ.2421 เมื่อทรงมีพระ

ประสูติกาลสมเด็จพระเจ้าฟ้าพหุรัตมณีนมัย ได้รับการสถาปนาเป็นพระนางเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี ปีพ.ศ.2423 ภายหลังการสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ ได้รับการสถาปนาเป็นพระนางเธอเสาวภาผ่องศรี พระวรวงศ์เธอ ปีพ.ศ.2424 เมื่อทรงมีพระประสูติกาลสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ซึ่งเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าชั้นเอกพระองค์ที่สอง จึงได้รับการสถาปนาเป็นพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรวงศ์เธอ มีพระอิสริยยศในลำดับที่สองรองจากสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี ปีพ.ศ.2437 ภายหลังการทิวคตของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ได้รับการสถาปนาเป็นองค์มกุฎราชกุมาร พระองค์จึงได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระอัครราชเทวี และปีพ.ศ.2440 เมื่อรัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก ได้สถาปนาพระองค์เป็นสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ทรงเป็นสมเด็จพระบรมราชินีนาถพระองค์แรกของประเทศไทย โดยทรงได้รับการสถาปนาเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ด้วย ตั้งแต่ปีพ.ศ.2440 เป็นต้นมา สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีทรงเป็นพระภรรยาเจ้าที่มีพระอิสริยยศสูงสุดในบรรดาพระมเหสีเทวีทุกพระองค์

เมื่อรัชกาลที่ 6 เสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติ สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีได้รับการเฉลิมพระนามาภิไธยเป็นสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง

สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีเสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ 20 ตุลาคม พ.ศ.2462 สิริพระชนมายุได้ 55 พรรษา

สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี มีพระราชโอรสพระราชธิดา 9 พระองค์ ดังนี้

1. สมเด็จพระเจ้าฟ้าพหุรัตมณีนมัย กรมพระเทพนารีรัตน์
ประสูติ 19 ธันวาคม พ.ศ.2421
สิ้นพระชนม์ 27 สิงหาคม พ.ศ.2430
2. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ)
พระราชสมภพ 1 มกราคม พ.ศ.2423
สวรรคต 26 พฤศจิกายน พ.ศ.2468
3. สมเด็จพระเจ้าฟ้าตรีเพ็ชรุตม์ธำรง
ประสูติ 8 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2424
สิ้นพระชนม์ 22 พฤศจิกายน พ.ศ.2430
4. สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ

- ประสูติ 3 มีนาคม พ.ศ.2426
 ทิวศต 13 มิถุนายน พ.ศ.2463
5. สมเด็จพระเจ้าฟ้าศิริราชกกุธภัณฑ์
 ประสูติ 27 พฤศจิกายน พ.ศ.2428
 สิ้นพระชนม์ 31 พฤษภาคม พ.ศ.2430
6. สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิง
 ประสูติ 13 ธันวาคม พ.ศ. 2430
 สิ้นพระชนม์ 13 ธันวาคม พ.ศ. 2430
7. สมเด็จพระเจ้าฟ้าอักษราวงค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา
 ประสูติ 12 พฤษภาคม พ.ศ.2432
 ทิวศต 9 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2467
8. สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราชัย
 ประสูติ 4 กรกฎาคม พ.ศ.2435
 สิ้นพระชนม์ 8 กรกฎาคม พ.ศ.2466
9. พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (สมเด็จพระเจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์)
 พระราชสมภพ 8 พฤศจิกายน พ.ศ.2436
 สวรรคต 30 พฤษภาคม พ.ศ.2484

พระนางเจ้าสุชมาลัยมารศรี พระราชเทวี

พระนางเจ้าสุชมาลัยมารศรี ประสูติเมื่อวันที่ 10 พฤษภาคม พ.ศ.2404 เมื่อแรกประสูติทรงดำรงพระยศพระองค์เจ้าสุชมาลัยมารศรี เป็นพระราชธิดาในรัชกาลที่ 4 ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาสำลี (ภายหลังได้รับการสถาปนาเป็นเจ้าคุณจอมมารดาสำลี)

เมื่อพระองค์เจ้าสุชมาลัยมารศรีเจริญพระชันษา ได้เข้ารับราชการในตำแหน่งพระภรรยาเจ้าทรงเป็นพระภรรยาเจ้าในชั้น “ลูกหลวง” มีพระอิสริยยศเป็นลำดับมา คือ ปีพ.ศ.2421 เมื่อทรงมีพระประสูติกาลสมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ ได้รับการสถาปนาเป็นพระนางเธอ พระองค์เจ้าสุชมาลัย

มารศรี ปีพ.ศ.2424 เป็นพระนางเจ้าสุชมุมาลย์มารศรี พระราชเทวี ทรงอยู่ในพระฐานะพระมเหสีลำดับสาม และทรงดำรงพระอิสริยยศและพระฐานะนี้ตลอดรัชกาล

เมื่อรัชกาลที่ 6 เสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติ มิได้มีพระบรมราชโองการเปลี่ยนแปลงพระอิสริยยศในทางราชการแต่อย่างใด จึงยังทรงดำรงพระยศเป็นพระนางเจ้าสุชมุมาลย์มารศรี พระราชเทวีตลอดรัชกาล ในรัชกาลที่ 7 ทรงเลื่อนพระอิสริยยศขึ้นเป็นสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุชมุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ทรงดำรงพระอิสริยยศนี้จนสิ้นพระชนม์

พระนางเจ้าสุชมุมาลย์มารศรีสิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ 9 กรกฎาคม พ.ศ.2470 สิริพระชนมายุได้ 66 พรรษา

พระนางเจ้าสุชมุมาลย์มารศรี มีพระราชโอรสพระราชธิดา 2 พระองค์ ดังนี้

1. สมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร
ประสูติ 14 กันยายน พ.ศ.2420
สิ้นพระชนม์ 2 มกราคม พ.ศ.2465
2. สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต
ประสูติ 29 มิถุนายน พ.ศ.2424
สิ้นพระชนม์ 18 มกราคม พ.ศ.2487

ราชสำนักฝ่ายใน ในสมัยสี่พระนาง

พระภรรยาเจ้าทั้ง 4 พระองค์นี้เมื่อแรกรับราชการนั้นดำรงพระยศเท่าเทียมกัน แต่อย่างไรก็ตามจากที่ปรากฏจะเห็นได้ว่าพระองค์เจ้าสุนันทกุมารีรัตน์ จะทรงมีพระราชอำนาจเหนือกว่าพระภรรยาเจ้าพระองค์อื่นๆ ด้วยทรงมีพระชนมายุมากกว่าพระภรรยาเจ้าทั้ง 3 พระองค์ และยังเล่าขานกันมาว่า โดยส่วนพระองค์แล้วรัชกาลที่ 5 ทรงพระกรุณาโปรดปรานพระองค์เจ้าสุนันทกุมารีรัตน์อย่างยิ่ง ดังปรากฏในข้อเขียนของเจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ความว่า

“เพราะเหตุที่สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทฯ พระองค์นี้เป็นพระมเหสีใหญ่ แล้วทรงพระกรุณาโปรดปรานมากเป็นพิเศษกว่าทุกพระองค์” (กิตติพงษ์ วิโรจน์ธรรมมากูร, 2548b)

สาเหตุที่ทรงเป็นที่โปรดปรานนั้นด้วยทรงประกอบไปด้วยพระรูปสมบัติ พระคุณสมบัติ ตลอดจนพระอุปนิสัยสุภาพเรียบร้อยสงบเสงี่ยมเป็นที่นิยมนับถือในบรรดาพระราชวงศ์ และขุนนาง

ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงเป็นอันมาก แต่บางครั้งก็ทรงเด็ดขาด สามารถในการปกครองข้าราชการบริพารเป็นอย่างดี (ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2551)

แม้รัชกาลที่ 5 จะมีได้ออกพระโอรส แต่ก็เป็นที่น่าทึ่งกันว่าพระเกียรติยศของพระภรรยาเจ้านั้นขึ้นอยู่กับการมีพระประสูติกาลพระราชโอรสพระองค์ใหญ่เป็นสำคัญ (สมภพ จันทระประภา, 2555) ดังนั้นเมื่อพระภรรยาเจ้าทั้ง 4 พระองค์มีพระประสูติกาลพระราชโอรสพระราชธิดา พระองค์เจ้าสว่างวัฒนาซึ่งประสูติสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาจักรีบรมราชโอรสพระองค์แรกในบรรดาพระภรรยาเจ้าทั้ง 4 พระองค์ จึงได้รับสถาปนาให้ดำรงพระยศเป็น “พระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระราชเทวี” ซึ่งเป็นพระยศที่สูงกว่าพระภรรยาเจ้าพระองค์อื่นๆ ขณะที่พระภรรยาเจ้าอีก 3 พระองค์ได้รับสถาปนาให้ดำรงพระยศ “พระนางเธอ พระองค์เจ้า”

แต่จากที่ปรากฏแล้วพระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ยังคงดำรงพระฐานะเสมือนมีพระอำนาจเหนือพระภรรยาเจ้าพระองค์อื่นๆเช่นเดิม นอกจากนี้รัชกาลที่ 5 ยังได้แสดงให้เห็นถึงการยกย่องพระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ให้เหนือกว่าพระภรรยาเจ้าพระองค์อื่นๆ จากการพระราชทานพระนามให้แก่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระฉวีเชษฐา พระราชธิดาของพระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ คือ “สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระฉวีเชษฐา โสภางคทัศนิยลักษณ์ อัครวรราชกุมารี” สืบเกิดได้จากสร้อยพระนาม “อัครวรราชกุมารี” อันหมายถึงพระราชธิดาแห่งอัครมเหสีนั่นเอง

เมื่อพระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ทรงพระครรภ์อีกครั้ง รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชหฤทัยหวังว่าพระหน่อในพระครรภ์นี้จะเป็พระราชโอรส (วงเดือน นาราสาจ et al., 2553)ทั้งที่ในช่วงเวลานั้นพระองค์เจ้าสว่างวัฒนามีพระประสูติกาลสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาจักรีบรมราชแล้ว ซึ่งหมายถึงทรงมีพระราชโอรสที่จะสามารถสืบราชสันตติวงศ์แล้ว การที่ทรงตั้งความหวังไว้ดังนี้อาจเป็นเพราะรัชกาลที่ 5 มีพระราชประสงค์ที่จะยกย่องพระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ให้เป็นพระภรรยาเจ้าที่มีพระยศสูงสุด จึงทรงหวังให้พระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์มีพระราชโอรส

การในพระราชฐานสมัยนั้นคล้ายความตึงเครียดลงกว่าเมื่อต้นรัชกาล เพราะรัชกาลที่ 5 ทรงพิจารณาข้อราชการเอง ถ้าข้อราชการนั้นเป็นเรื่องสมควร แต่ถ้าเป็นเรื่องเล็กน้อยก็อยู่ที่ทำนองตามระเบียบของราชการ สมเด็จพระยาสุรธารัตนราชประยูรซึ่งเคยสำเร็จราชการในพระราชฐานก็ไม่ทรงแข็งแรงเท่าใด แต่ก็ยังทรงดำรงตำแหน่งที่เคารพสูงสุดในพระราชฐาน ความรักใคร่กลมเกลียวเป็นไปด้วยดีในชั้นพระภรรยาเจ้าทุกพระองค์ ต่างพระองค์ต่างเคารพกันตามพระชันษา ความสนุกสนานชื่นบานในราชสำนักเป็นไปอย่างราบรื่น จนกระทั่งเมื่อวันที่ 31 พฤษภาคม พ.ศ.2431 ขณะเสด็จพระราชดำเนินไปยังพระราชวังบางปะอิน ได้เกิดเหตุการณ์เรือพระประเทียบของพระองค์

เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ล่ม ส่งผลให้พระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พร้อมด้วยพระหน่อในพระครรภ์ และสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมฯ เพชรรัตนสินพระชนม์ (สมภพ จันทรประภา, 2555)

ด้วยทรงเป็นพระมเหสีที่ทรงโปรดปรานเป็นอย่างยิ่ง การสิ้นพระชนม์ของพระองค์จึงนำพาความโศกเศร้าเสียพระทัยมาสู่รัชกาลที่ 5 อย่างสุดแสน ดังปรากฏหลักฐานถึงความโศกเศร้าจำนวนมาก ดังเช่น

พระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ 5 ถึงเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) เมื่อวันที่ 5 มิถุนายน พ.ศ.2423 บอกข่าวที่เกิดเหตุเรือพระประเทียบล่ม มีเนื้อความว่า

“การซึ่งเป็นครั้งนี้ เพราะฉันเชื่อผิด คิดผิด มีความโหม่นสลดใจยิ่งนัก แทบจะถึงกับชีวิต...แต่เห็นว่าชีวิตฉันในเวลานี้จะให้ตายนั้นไม่สู้ยากนัก จะบอกอะไรอีกไม่ได้แล้ว ไม่มีเสียงจะพูด” (ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2551)

และยังปรากฏพระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดีอีก มีเนื้อความว่า

“ด้วยฉันไม่มีความสบายใจเลยจึงไม่ได้จดหมายมาถึงเธอช้านาน ราชการในกรุงมีการสำคัญ...ตัวฉันเองในระหว่าง ๑๕ วันตั้งแต่เกิดเหตุมาก็อ่อนเปลี้ยเหมือนหนึ่งเป็นคนเจ็บ แต่บัดนี้ร่างกายนั้นค่อยสบายใจ แต่ยังไม่มีความสุขเลย” (ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2551)

พระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ 5 ถึงพระยาเทพประชุน เมื่อวันที่ 4 พฤศจิกายน พ.ศ.2423 มีเนื้อความว่า

“การซึ่งเป้นขึ้นครั้งนี้ทำให้ทุกข์โหม่นสลดเป็นอย่างยิ่ง ซึ่งไม่ได้เคยพบเลยตั้งแต่เกิดมา” (วงเดือน นาราสิจจ์ et al., 2553)

ในหนังสือประวัติการณ์ของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง – ชูโต) ได้บรรยายว่าถึงความโศกเศร้าเสียพระทัยของรัชกาลที่ 5 ไว้ดังนี้

“ลุปีมะโรงโทศก จุลศักราช 1242 พ.ศ.2423 เมื่อเกิดอุบัติเหตุเรือล่ม และสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์กับสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมฯ ภัทรรัตนสินพระชนม์ชีพ พระยามหามนตรี (อ๋า) ผู้บังคับการกรมทหารหน้า (คือพระยาพิไชยสงคราม – อ๋า) ต้องโทษรับพระราชอาญาแล้ว ในระหว่างนั้นรัชกาลที่ 5 ทรงพระปริวิตกมีความเศร้าโศกเป็นอันมาก จนไม่มีใครจะเข้ารอบพระพักตร์ได้ และมีพระกระแสรบสั่งให้ปิดพระทวารกันเป็นพิเศษมิให้ข้าราชการฝ่ายในออกมาพลุกพล่านรบกวนได้ มีแต่เจ้าหมื่นไวยวรนาถและพวกมหาดเล็กคอยตั้งเครื่องอาบรับใช้แต่เพียงหกเจ็ดคนเท่านั้น ขณะที่ทรงได้ยินเสียงกลองชนะประโคมพระศพขึ้นครั้งไร ก็ทรงพระกันแสงพิลาปร่ำรำพันไปต่าง ๆ นานา จนกระทั่ง

ประจวบประวาทโยไป เจ้าหมื่นไวยวรรณาก็เข้านวดพื้นคั้นพระบาท และคอยเอาน้ำหอมให้
ทรงดมรอมพระนาสิกไว้ให้คลายประจวบ” (ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2551)

ภายหลังการสิ้นพระชนม์ของพระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ ทำให้ต้องมีการออกพระนามใน
ประกาศของทางราชการอย่างชัดเจน โดยในครั้งแรกได้ออกพระนามว่า “สมเด็จพระนางเธอ สุนันทา
กุมารีรัตน์ พระราชเทวี” ต่อมาได้เปลี่ยนเป็น “สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระราชเทวี”
และสุดท้ายได้สถาปนาขึ้นเป็น “สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี” (สมภพ
จันทร์ประภา, 2555) ดำรงพระยศพระอัครมเหสีพระองค์แรกในรัชกาลที่ 5

งานพระเมรุพระศพของสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์และพระราชธิดา รัชกาลที่ 5
โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระเมรุมาศ ณ ท้องสนามหลวงในลักษณะที่คล้ายกับพระเมรุถวายพระเพลิง
พระบรมศพ ในระหว่างการก่อสร้างทรงสั่งงานและเสด็จพระราชดำเนินไปตรวจความเรียบร้อยแทบ
ทุกวัน เพื่อให้การพระศพของสองพระองค์เป็นไปอย่างดีที่สุดและคู่ควรกับความอาลัยรักของพระองค์
เมื่อถึงเวลาพระราชทานเพลิงพระศพ พระองค์ประทับทอดพระเนตรพระเพลิงที่เผาไหม้พระศพอยู่
จนกระทั่งมอดไหม้เป็นเถ้าถ่านหมดแล้ว จึงเสด็จพระราชดำเนินกลับพระบรมมหาราชวังซึ่งเป็นเวลา
เกือบค่อนรุ่ง ในการบรรจุพระอัฐิ โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระโกศด้วยทองคำลงยาประดับด้วยอัญมณี
อันมีค่า ที่ยอดพระโกศประดับด้วยพระธำมรงค์ของรัชกาลที่ 5 (วงเดือน นาราสังข์ et al., 2553)

แม้ระยะเวลาจะผ่านไปเนิ่นนาน แต่ความคิดถึงคิณิงหาสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์
ยังคงตรึงอยู่ในพระทัยของรัชกาลที่ 5 มิรู้คลาย ดังปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุรายวันของสมเด็จพระเจ้าฟ้า
มหาวชิรุณหิศ เมื่อวันที่ 6 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2426 ความว่า

“แล้วรำปลั่งว่าคิดถึงสมเด็จพระป้าที่สิ้นพระชนม์”

ในวันที่ 31 พฤษภาคมของทุกปี รัชกาลที่ 5 จะทรงบำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทานแก่
สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์เสมอ แม้ขณะเสด็จพระราชดำเนินโดยเรือพระที่นั่งจักรี เมื่อถึง
วันที่ 31 พฤษภาคม เรือพระที่นั่งจักรีจะหยุดทอดสมอ แล้วทรงบำเพ็ญพระราชกุศลบนดาดฟ้าเรือ
พระที่นั่ง (จงจิตรถนอม ดิศกุล, 2550)

สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ ทรงเป็นพระภรรยาเจ้าที่มีพระอนุสรณ์แห่งความรัก
มากที่สุดจนกล่าวว่าทรงเป็นพระมเหสีที่สถิตอยู่ในพระราชหฤทัยพระราชสวามีตราบจนเสด็จสวรรคต
พระอนุสรณ์ของสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์มีทั้งสิ้น 7 แห่ง ดังนี้ (ศันสนีย์ วีระศิลป์ชัย,
2540)

1. พระเจดีย์ ณ สุสานหลวงวัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม

2. พระเจดีย์ ณ ตำบลบางพูด อำเภอปากเกร็ด จังหวัดนนทบุรี
3. โรงเรียนสุนันทาลัย
4. พระอนุสาวรีย์ที่โปรดให้สร้างขึ้น ณ พระราชอุทยานสราญรมย์
5. พระอนุสาวรีย์ที่โปรดให้สร้างในพระราชอุทยาน ณ พระราชวังบางปะอิน จังหวัดอยุธยา
6. พระอนุสาวรีย์ที่นำตกพลิว จังหวัดจันทบุรี
7. สวนสุนันทา ในพระราชวังสวนดุสิต

ภายหลังการสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ รัชกาลที่ 5 ได้ทรงตัดสินพระทัยจัดระเบียบภายในพระราชสำนักเกี่ยวกับตำแหน่งพระภรรยาเจ้าให้เป็นที่เรียบร้อย เพื่อความเป็นระเบียบในการจัดระบบการสืบราชสันตติวงศ์ ทั้งยังเป็นการตอบแทนความจงรักภักดี นอกจากนี้คือเพื่อให้มีองค์อัครมเหสี ซึ่งเทียบได้กับตำแหน่งพระราชินีของตะวันตก (วงเดือน นาราสิัจจ์ et al., 2553) เพื่อมิให้เกิดความสับสน ด้วยเหตุที่พระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระราชเทวี ทรงเป็นพระราชมารดาของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ จึงทรงสถาปนาขึ้นเป็น “สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระราชเทวี” ดำรงพระยศพระอัครมเหสีและต่อมาเพื่อประการฐานะพระอัครมเหสีของสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาให้ชัดเจนขึ้น จึงได้ทรงสถาปนาขึ้นเป็น “สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี” ส่วนพระนางเธอเสาวภาผ่องศรี ภายหลังมีพระประสูติกาลสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวิชราวุธ ได้ทรงสถาปนาขึ้นเป็น “พระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี” มีพระยศอยู่ในลำดับที่สอง ขณะที่พระนางเธอสุชมालย์มารศรีได้ทรงสถาปนาขึ้นเป็น “พระนางเจ้าสุชมालย์มารศรี พระราชเทวี” มีพระยศอยู่ในลำดับที่สาม

ภายหลังจากปีพ.ศ.2423 ซึ่งสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาได้ทรงดำรงตำแหน่งพระอัครมเหสี พระองค์ทรงมีพระราชภารกิจมากขึ้น ปรากฏหลักฐานทั้งทางเอกสารและคำบอกเล่าว่า เรื่องส่วนพระองค์ของรัชกาลที่ 5 ทั้งการทรง เสดวย พระองค์ล้วนต้องเป็นพระธุระในทุกอย่าง (สมภาพ จันทรประภา, 2555) ทรงตามเสด็จประพาสทั้งต่างจังหวัดและต่างประเทศ ดูแลบริหารงานราชสำนักฝ่ายใน (วงเดือน นาราสิัจจ์ et al., 2553)

เมื่อเจ้าจอมมารดาหม่อมราชวงศ์เนื่อง และเจ้าจอมมารดาพร้อมถึงแก่อนิจกรรม รัชกาลที่ 5 ได้ทรงนำพระราชโอรสและพระราชธิดาอันประสูติจากเจ้าจอมมารดาทั้งสองท่านมาพระราชทานให้สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาทรงเลี้ยงดู คือ พระองค์เจ้าเยาวภาพงศ์สนิท พระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์ อันประสูติจากเจ้าจอมมารดาหม่อมราชวงศ์เนื่อง และพระองค์เจ้าประภาพรรณพิไลย พระองค์เจ้าวาปีบุษบากร อันประสูติจากเจ้าจอมมารดาพร้อม โดยสำหรับพระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์นั้น

รัชกาลที่ 5 ได้ทรงอุ้มมาพระราชทานเองในวันที่เจ้าจอมมารดาหม่อมราชวงศ์เนื่องเสียชีวิต พร้อมกับตรัสว่า

“ให้มาเป็นลูกแม่กลาง” (สมภพ จันทระประภา, 2555)

ซึ่งสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาได้ทรงรับเลี้ยงพระราชโอรสพระราชธิดาทั้ง 4 พระองค์ไว้ในฐานะพระราชโอรสพระราชธิดาบุญธรรม ทรงให้การดูแลเอาใจใส่เฉกเดียวกับพระราชโอรสพระราชธิดาของพระองค์ตลอดพระชนม์ชีพ ซึ่งจากพระอุปนิสัยงดงามของพระองค์นี้เอง เพื่อให้ได้ว่ารัชกาลที่ 5 ก็ทรงทราบเป็นอย่างดี จึงทรงไว้วางพระทัยมอบพระราชโอรสพระราชธิดาให้ทรงเลี้ยงดู

เหตุการณ์ที่แสดงให้เห็นถึงน้ำพระทัยของสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาได้อย่างชัดเจนที่สุดคือภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พระฐานะของพระราชวงศ์ได้ตกต่ำลงมาก จนถึงขนาดมีการจับกุมพระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์ ซึ่งขณะนั้นดำรงพระยศกรมขุนชัยนาทนเรนทรด้วยข้อหา กบฏ ทำให้ทรงถูกขังและถอดฐานันดรศักดิ์ ซึ่งเมื่อสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาทรงทราบเรื่อง ได้ทรงตรัสกับเจ้าพระยาพิชัยเนทรโยธิน ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์คนหนึ่งในขณะผู้สำเร็จราชการ ดังนี้

“เธอกับฉันก็เห็นกันมาตั้งแต่ไหนๆ ครั้งนี้ทุกข์ของฉันเป็นที่สุด ขอให้เธอไปช่วยบอกจอมพลที่ว่า อย่าจับกรมขุนฯ เข้าห้องขัง มีผิดอะไรส่งมาให้ฉัน ฉันจะขังไว้ให้เอง ให้มาอยู่ที่บ้านนี้ ข้างห้องฉันนี้ เพราะฉันเลี้ยงของฉันมาตั้งแต่๑๒ วัน พระพุทธเจ้าหลวงอุ้มมาพระราชทานเอง ถ้ากรมขุนฯ หนีหาย ฉันขอประกันด้วยทรัพย์สินสมบัติทั้งหมดที่ฉันมีอยู่ ถ้าหนีหายฉันก็จะยอมเป็นคนขอทาน” (สมภพ จันทระประภา, 2555)

เหตุการณ์ดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงน้ำพระทัยอันกว้างขวางและงดงามของสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาเป็นอย่างยิ่ง

สำหรับพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี ก็ดำรงความเป็นพระมเหสีที่โปรดปรานของรัชกาลที่ 5 ปรากฏเหตุการณ์ที่แสดงถึงความเป็นพระภรรยาเจ้าที่ทรงโปรดปรานและตามพระทัยเป็นอย่างยิ่ง คือ ภายหลังการสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีซึ่งขณะนั้นได้ทรงพระครรภ์สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ได้เสด็จขึ้นไปประทับร่วมกับรัชกาลที่ 5 ยังพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน โดยไม่เสด็จกลับไปประทับยังพระตำหนักเดิมเพื่อถวายเป็นการปรนนิบัติ ให้ทรงคลายความเศร้าโศกจากการสูญเสีย ซึ่งรัชกาลที่ 5 ก็ไม่ได้ทรงขัดขวางทักท้วงประการใด

ตามปกตินั้น ไม่เคยปรากฏว่ามีพระราชโอรสพระราชธิดาพระองค์ใดเคยถือประสูติในพระมหามณเฑียรสถานมาแต่ก่อน ด้วยพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาทั้งหลายต่างก็มีตำหนักและเรือน

เป็นที่ประทับและที่พักอยู่แล้ว ครั้งพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีทรงพระครรภ์ใกล้จะถึงกำหนดประสูติแล้ว แต่มิได้ย้ายกลับไปประทับ ณ พระตำหนักเดิม โดยทรงอ้างว่าไม่ทรงสบาย ทั้งรัชกาลที่ 5 ก็ทรงพระเมตตาไม่ได้ขัดพระทัย จึงออกจะเป็นสิทธิพิเศษที่ถูกเพ่งเล็ง และก่อให้เกิดความปริวิตกและการวิพากษ์วิจารณ์ในหมู่ข้าราชการสำนักทั่วไป กล่าวกันว่ายิ่งข่าวลือต่างๆ เข้าพระกรณไปในทำนองที่ไม่สู้ดีนัก ก็ยิ่งเป็นแรงส่งให้พระองค์ยิ่งทรงตั้งพระทัยเด็ดเดี่ยวในอันที่จะไม่ขอย้ายไปมีพระประสูติกาลที่อื่นโดยกะทันหัน และยังคงประทับอยู่ต่อไปโดยไม่มีผู้ใดไปทำให้เปลี่ยนพระทัยได้ แม้แต่เจ้าคุณจอมมารดาเปี่ยม จนในที่สุดพระองค์ก็ได้ประสูติสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ณ พระแท่นบรรทม บนพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน เมื่อวันที่ 1 มกราคม พ.ศ.2423 ซึ่งเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าชายพระองค์แรกและกษัตริย์พระองค์เดียวแห่งราชวงศ์จักรีที่ประสูติบนพระแท่นภายในพระราชมณเฑียรสถานอันเป็นที่ประดิษฐานพระมหาเศวตฉัตรคู่ราชบัลลังก์ (อุทุมพร, 2552)

จากเหตุการณ์ครั้งนี้แสดงให้เห็นถึงพระอุปนิสัยของพระองค์ว่าเป็นผู้ที่เชื่อมั่นในความคิดของพระองค์เอง สิ่งใดที่พระองค์ต้องพระประสงค์แล้วก็จะทรงกระทำ ยิ่งผู้อื่นแสดงความไม่เห็นด้วยหรือติฉินนินทาก็จะยิ่งทรงยึดมั่น และยังแสดงถึงพระเมตตาและความโปรดปรานเป็นพิเศษของรัชกาลที่ 5 ที่ยินยอมให้พระองค์ขึ้นมาประทับร่วมพระที่นั่งได้ ทั้งๆ ที่ในขณะนั้นพระองค์ยังมีได้ดำรงพระยศพระอัครมเหสีแต่ประการใด

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ในช่วงก่อนการสถาปนาตำแหน่งสยามมกุฎราชกุมาร

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ประสูติเมื่อวันที่ 27 มิถุนายน พ.ศ.2411 เป็นพระราชโอรสในรัชกาลที่ 5 ประสูติแต่สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี ทรงเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ในสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา และเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าชายพระองค์แรกที่ประสูติจากพระภรรยาเจ้าชั้นลูกหลวง

ภายหลังการทิวงคตของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญเมื่อวันที่ 28 สิงหาคม พ.ศ.2428 รัชกาลที่ 5 ได้ทรงประกาศยกเลิกตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ต่อมาได้ทรงสถาปนาตำแหน่งรัชทายาทขึ้นในตำแหน่ง “สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร” โดยได้ทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศขึ้นดำรงตำแหน่งสยามมกุฎราชกุมาร เมื่อวันที่ 14 มกราคม พ.ศ. 2429 ในขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศมีพระชนม์ 9 ชันษา

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศทิวงคตเมื่อวันที่ 4 มกราคม พ.ศ. 2437 สิริพระชนมายุได้ 16 ชันษา

รัชกาลที่ 5 นั้นทรงตั้งพระทัยที่จะให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศขึ้นครองราชย์สมบัติสืบต่อจากพระองค์นับตั้งแต่ก่อนที่จะทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ดังจะเห็นได้จาก “คำสัตย์ปฏิญาณสาบานต่อกัน” ของกลุ่มพระราชวงศ์และขุนนางซึ่งรัชกาลที่ 5 ทรงไว้วางพระทัย และได้ทรงคัดเลือกให้มาถวายคำสัตย์ปฏิญาณต่อหน้าพระพักตร์ พระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากร ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อวันที่ 19 กรกฎาคม พ.ศ.2424 ดังนี้

“ข้อ ๒ ข้าพเจ้ามีน้ำใจสัตย์ซื่อสุจริตทำราชการฉลองพระเดชพระคุณและป้องกันรักษาพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฉันใด ข้าพเจ้ามีน้ำใจสัตย์ซื่อสุจริตทำราชการฉลองพระเดชพระคุณป้องกันรักษาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ทูลกระหม่อมฟ้าพระองค์ใหญ่ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งพระราชหฤทัยให้สืบขัตติยราชตระกูลต่อไป แลสมเด็จพระอัครมเหสี ซึ่งเป็นพระราชชนนีของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ทูลกระหม่อมฟ้าพระองค์ใหญ่ โดยความชอบธรรมฯ

ข้อ ๓ ข้าพเจ้า จตั้งใจทำราชการฉลองพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ทูลกระหม่อมฟ้าพระองค์ใหญ่ ซึ่งตั้งพระราชหฤทัยไว้จะให้สืบขัตติยราชตระกูล ตามที่ได้ว่ามาแล้วนั้น ถ้ามีผู้หนึ่งผู้ใดนอกจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งพระราชหฤทัยไว้ ได้มาเป็นเจ้าแผ่นดินต่อไปแล้ว ตัวข้าพเจ้าไม่ทำราชการในการนั้นๆต่อไปจนตลอดชีวิต ฉลองพระเดชพระคุณแต่ในวงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงตั้งพระราชหฤทัยไว้ว่าเปนทางตรงในขัตติยวงษนั้นๆ” (วินัย พงศ์ศรีเพียร, 2547)

การถวายคำสัตย์ปฏิญาณดังกล่าวนี้ เกิดขึ้นเมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศมีพระชนม์เพียง 3 พรรษา และก่อนกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญที่วงศ์ถึง 4 ปี

หลักฐานอีกประการหนึ่งคือ การที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระองค์เจ้าสว่างวัฒนาขึ้นเป็นสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี ตั้งแต่พ.ศ.2423 นับเป็นการเตรียมพร้อมสำหรับการสถาปนาองค์รัชทายาทในอนาคต (วงเดือน นาราสิัจจ์ et al., 2553)

นอกจากนี้ รัชกาลที่ 5 ยังได้ทรงเตรียมความพร้อมสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศไว้หลายประการ ทั้งด้านการศึกษา ที่ทรงตั้งพระทัยว่าจะทรงเป็นผู้บรมสั่งสอนสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศด้วยพระองค์เอง ดังเช่นที่รัชกาลที่ 4 ได้อบรมสั่งสอนพระองค์มาก่อน จะไม่ทรงส่งไปศึกษาต่างประเทศเช่นพระราชโอรสพระองค์อื่นๆ ในด้านการปกครองนั้น ทรงโปรดให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิ

รุมทิศเสด็จออกปฏิบัติของราษฎรแทนพระองค์ ในเวลาที่พระองค์มิได้เสด็จออกปฏิบัติด้วยพระองค์เอง ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขา ดังนี้

ถึง กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม

ด้วยถึงกำหนดวันพระ ฉันทันไม่ได้ออกไปปฏิบัติ ให้รับลูกชายใหญ่ไปรับ ถ้าลูกชายใหญ่ไม่ได้ออกไป ให้กรมหมื่นประจักษ์รับทุกๆวันพระ ยกไว้แต่วันที่ฉันทันออกไปเอง

ลั้งแต่วัน ๖ ๗ ๘ คำ ปีมแมเบญจศก ศักราช ๑๒๔๕

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์ (ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2516)

สังเกตได้ว่าปีจุลศักราชที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขานั้นคือปีจุลศักราช 1245 ซึ่งตรงกับพ.ศ. 2426 ก่อนการทิวคตของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ 2 ปี และในขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศมี พระชนมายุเพียง 5 พรรษาเศษเท่านั้น ซึ่งการที่รัชกาลที่ 5 ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศเป็นตัวแทนพระองค์ออกไปปฏิบัติของราษฎรนั้น คาดว่าเป็นเพราะต้องการฝึกให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศคุ้นเคยกับงานราชการและราษฎรตั้งแต่ยังเล็ก เป็นการแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศในฐานะพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ที่ประสูติแต่พระอัครมเหสี และยังเป็นการสร้างบารมีและความชื่นชมของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศในหมู่ประชาชนอีกด้วย

เนื้อหาในบทที่สามนี้ได้แสดงถึงราชสำนักฝ่ายในในช่วงต้นรัชกาล (พ.ศ.2411 – พ.ศ.2428) โดยพิจารณาได้ว่าพระภรรยาเจ้าที่เข้าถวายตัวรับราชการในช่วงต้นรัชกาลนั้น แม้จะมีสาเหตุจากความพึงพอใจส่วนพระองค์เป็นสำคัญ แต่อย่างไรก็ตาม พบว่าการเข้ารับราชการของพระภรรยาเจ้าจะมีสาเหตุจากการสนับสนุนหรืออย่างน้อยก็ไม่คัดค้านจากผู้ใหญ่และผู้มีอำนาจในขณะนั้นด้วย ดังเช่นพระอรรคชายาเธอทั้งสามพระองค์เข้าถวายตัวรับราชการด้วยการสนับสนุนของกรมสมเด็จพระสุตรางค์นราชนพยุภรณ์ ผู้สำเร็จราชการฝ่ายใน เพื่อเป็นการฟื้นคืนอำนาจของสายสกุลรัชกาลที่ 3 ในราชสำนักฝ่ายใน และทรงสนับสนุนพระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาคย์นารีรัตน์ให้ขึ้นดำรงตำแหน่งพระอัครมเหสี ส่วนพระภรรยาเจ้าชั้นลูกหลวงทั้ง 5 พระองค์นั้น พิจารณาว่าอาจมีสาเหตุจากการสนับสนุนหรืออย่างน้อยก็ไม่คัดค้านของเจ้าคุณจอมมารดาแพ พระสนมเอกในรัชกาลที่ 5 และสกุลขุนนาง เพราะมีต้องการให้พระอรรคชายาเธอขึ้นดำรงตำแหน่งพระอัครมเหสี อันจะเป็นการฟื้นคืนอำนาจของสายสกุลรัชกาลที่ 3 ในราชสำนักฝ่ายใน ซึ่งอาจส่งผลให้อำนาจของสายสกุลรัชกาลที่ 3

ในราชสำนักฝ่ายหน้าฟื้นคืนขึ้นมาด้วย อันจะส่งผลกระทบต่ออำนาจของสกุลขุนนาอันยิ่งใหญ่อยู่ในขณะนั้น

การที่พระภรรยาเจ้าที่เข้าถวายตัวรับราชการในช่วงต้นรัชกาลมีสาเหตุจากการสนับสนุนหรืออย่างน้อยก็ไม่คัดค้านจากผู้ใหญ่และผู้มีอำนาจในขณะนั้น อาจเนื่องด้วยในช่วงแรกของการขึ้นครองราชย์สมบัติ รัชกาลที่ 5 ยังมิได้สถาปนาผู้หนึ่งผู้ใดให้ดำรงตำแหน่งพระอัครมเหสี ไม่ทรงมีพระราชโอรสอันประสูติจากพระภรรยาเจ้า ทำให้หากผู้ใดสามารถสนับสนุนสตรีในสายตระกูลหรืออยู่ในสายอำนาจของตนขึ้นมาดำรงตำแหน่งพระอัครมเหสี ก็จะเป็นการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์และเครือข่ายอำนาจระหว่างตนเองกับราชสำนักฝ่ายใน อันจะส่งผลกระทบต่ออำนาจในราชสำนักฝ่ายหน้าด้วย ยิ่งหากสตรีในสายตระกูลสามารถมีประสูติกาลพระราชโอรส และพระราชโอรสพระองค์นั้นได้สืบราชสมบัติต่อไป ก็ยิ่งเป็นการเพิ่มพูนอำนาจมากยิ่งขึ้น ด้วยจะกลายเป็นพระญาติวงศ์กับกษัตริย์โดยตรง ซึ่งแม้จะมีขนบธรรมเนียมว่าสามัญชนไม่อาจนับญาติกับกษัตริย์ แต่จากความสัมพันธ์ทางสายเลือดก็จะเอื้อประโยชน์ให้ทั้งทางตรงและทางอ้อมกับสายตระกูลได้

นอกจากนี้เนื่องจากในช่วงต้นรัชกาลเป็นช่วงเวลาที่รัชกาลที่ 5 ยังไม่ทรงมีพระราชอำนาจอย่างสมบูรณ์ การสถาปนาผู้หนึ่งผู้ใดให้ดำรงตำแหน่งพระภรรยาเจ้า จึงมีอาจคำนึงถึงความพอพระทัยส่วนพระองค์เพียงอย่างเดียวได้ แต่ต้องคำนึงถึงการสร้างพระราชอำนาจของพระองค์ รวมทั้งการประสานความสัมพันธ์กับกลุ่มอำนาจต่างๆผ่านการรับพระภรรยาเจ้า และยังคงคำนึงถึงผู้ที่เหมาะสมที่จะมีพระประสูติกาลพระราชโอรส อันจะสืบราชสมบัติต่อไป ทำให้การสถาปนาพระภรรยาเจ้าในช่วงเวลานี้นับว่าเป็นการประสานผลประโยชน์ทางการเมืองของกลุ่มอำนาจทั้งในราชสำนักฝ่ายหน้าและราชสำนักฝ่ายใน

บทที่ 4

ราชสำนักฝ่ายในช่วงปลายรัชกาล (พ.ศ.2428 – พ.ศ.2453)

ภายหลังการทิวคตของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญเมื่อวันที่ 28 สิงหาคม พ.ศ.2428 ในวันที่ 4 กันยายน พ.ศ.2428 รัชกาลที่ 5 ได้ทรงประกาศยกเลิกตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ต่อมาได้ทรงสถาปนาตำแหน่งรัชทายาทขึ้นในตำแหน่ง “สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร” โดยได้ทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ในสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระอัครมเหสีขึ้นดำรงตำแหน่งสยามมกุฎราชกุมาร เมื่อวันที่ 14 มกราคม พ.ศ.2429 ในขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศมีพระชนม์ 9 ชันษา รัชกาลที่ 5 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกอบพระราชพิธีสถาปนาขึ้นเป็นงานใหญ่มีกำหนด 9 วัน ประกอบด้วยพระราชพิธีมหาพิชัยมงคลสงสนาน และพระราชพิธีเฉลิมพระนามาภิไธยครบถ้วนตามพระราชประเพณีโบราณ รวมทั้งมีการเสด็จเสียบพระนครโดยกระบวนพยุหยาตราทางสถลมารคและชลมารค และการเสด็จออกมหาสมาคมหน้าพลับพลาหน้าสนามไชย (วงเดือน นาราจักร et al., 2553)

สมเด็จพระบรมราชเทวี พระอัครมเหสีในช่วงปีพ.ศ.2428 – พ.ศ.2437

การขึ้นดำรงตำแหน่งสยามมกุฎราชกุมารของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศนั้นส่งผลให้พระฐานะพระอัครมเหสีของสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนามั่นคงและชัดเจนมากยิ่งขึ้น ทรงปฏิบัติพระราชภารกิจในฐานะพระประมุขฝ่ายใน ดูแลบริหารงานราชสำนักฝ่ายใน ออกรับพระราชอาคันตุกะต่างประเทศ ดังเช่นที่ทรงปฏิบัติมานับตั้งแต่ดำรงพระยศพระอัครมเหสีในปีพ.ศ.2423

เมื่อทรงออกรับพระราชอาคันตุกะต่างประเทศ ด้วยพระสิริโฉมและพระกิริยามารยาทอันงดงาม ทำให้เป็นที่ชื่นชมเลื่องลือไปในนานาประเทศ เพราะพระราชอาคันตุกะเมื่อกลับไปประเทศก็พิมพ์หนังสือบันทึกรายงานการเสด็จ เมื่อกล่าวถึงประเทศไทยก็มักมีเนื้อหาชื่นชมสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา เช่น เมื่อสมเด็จพระเจ้าซาร์นิโคลาสที่ 2 แห่งรัสเซีย ครั้งดำรงพระยศมกุฎราชกุมารเสด็จมาประเทศไทย ทรงได้รับการต้อนรับอย่างยอดเยี่ยม เมื่อเสด็จกลับไปถึงรัสเซียก็ได้ทรงพิมพ์หนังสือขึ้นเล่มหนึ่ง เมื่อกล่าวถึงประเทศไทยก็ทรงชื่นชมสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาไว้อย่างไพเราะ เป็นต้น (สมภพ จันทรประภา, 2555)

ในหนังสือพิมพ์ Le Petit Journal ฉบับวันเสาร์ที่ 10 มิถุนายน พ.ศ.2436 ของประเทศฝรั่งเศส ได้ตีพิมพ์ภาพพระบรมสาทิสลักษณ์พิมพ์ลายแกะสลักรัชกาลที่ 5 และสมเด็จพระนางเจ้าสว่าง

วัฒนา (โดย N. Meyer) โดยได้เขียนคำบรรยายใต้ภาพว่า “Les événements de Siam (LE ROI ET LA REINE)” ซึ่งแปลว่า “เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นของสยาม (กษัตริย์และราชินี)” (จิรวัดน์ อุตตมะกุล, 2552) แสดงให้เห็นว่าในช่วงเวลานั้น แม้แต่ต่างชาติก็รับรู้ว่ามีสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาทรงอยู่ในฐานะพระอัครมเหสีของไทย

เมื่อรัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสหัวเมืองและเมืองประเทศราช สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาได้ตามเสด็จด้วย ทรงปฏิบัติพระภารกิจในฐานะพระอัครมเหสี ต้องทรงรับรองครอบครัวเจ้าประเทศราช ตลอดจนกรรยาข้าราชการตามหัวเมือง ทรงสร้างความสัมพันธ์อันดีกับสตรีเหล่านั้นเพื่อผูกสัมพันธ์ไมตรี อันจะส่งผลต่อความมั่นคงของพระราชอำนาจและพระราชอาณาจักร (สมภพ จันทระประภา, 2555)

เมื่อรัชกาลที่ 5 เสด็จพระราชดำเนินต่างประเทศ สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาได้ตามเสด็จด้วย โดยปกติแล้วจะไม่ปรากฏพระองค์ออกหน้า ทรงวางพระองค์เป็นเจ้านายฝ่ายในอย่างโบราณ แต่เมื่อเสด็จถึงสิงคโปร์ เซอร์เฟรดริก เจ้าเมืองสิงคโปร์ ได้กราบบังคมทูลชักชวนรัชกาลที่ 5 และสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาไปทอดพระเนตรคอเวอนเมนต์เฮาส์ และติ่มน้ำชา ซึ่งสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาทรงปฏิบัติพระองค์ได้อย่างถูกต้องงดงาม (สมภพ จันทระประภา, 2555)

ครั้งประเทศไทยเกิดวิกฤตการณ์ร.ศ.112 ส่งผลให้รัชกาลที่ 5 ทรงพระวิตกกังวลจนล้มประชวรหนัก สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาเป็นผู้ดูแลการตั้งเครื่องและป้อนพระกระยาหารถวายอย่างใกล้ชิด และจากการที่รัชกาลที่ 5 ทรงล้มประชวรหนัก จึงได้ทรงเตรียมการเรื่องพระราชพิธีกรรมสำหรับพระมเหสีเทวี ในกรณีที่มีการผลัดแผ่นดิน โดยทรงมอบให้สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาเป็นพยานในการดำเนินการให้เป็นไปตามพระราชประสงค์ (วงเดือน นาราดีจจ์ et al., 2553) แสดงให้เห็นว่ารัชกาลที่ 5 ทรงไว้วางพระทัยและพระราชทานพระเกียรติให้สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาในฐานะพระอัครมเหสีให้ทรงเป็นพยานในการดำเนินการตามพระราชพิธีกรรม นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นถึงพระอุปนิสัยของสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาว่าเป็นผู้ที่ทรงเปี่ยมด้วยความยุติธรรม จึงได้ทรงรับมอบหมายหน้าที่ดังกล่าว

สำหรับในหน้าที่พระราชมารดานั้น ทรงอบรมเลี้ยงดูพระราชโอรสพระราชธิดาอย่างดียิ่ง และมีความใกล้ชิดสนิทสนมดังเช่นครอบครัวของสามัญชนทั่วไป ดังปรากฏข้อความในจดหมายเหตุรายวัน พระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาชิรคุณหิศ มีเนื้อความว่า

“แล้วเรามาเล่นงูกินหางกับทูลหม่อม (ทรงเป็นแม่) สมเด็จพระแม่เป็นพ่อ เราออกสนุกมาก” (มหาชิรคุณหิศฯ สยามมกุฎราชกุมาร, 2555)

น้ำพระทัยเมตตาของพระองค์ยังแผ่ไปถึงพระราชโอรสพระราชธิดาบุญธรรม อันทรงดูแลรักใคร่เสมือนบุตรในอุทร (สมภพ จันทรประภา, 2555)

สยามมกุฎราชกุมารพระองค์แรกแห่งแผ่นดินสยาม

สำหรับสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศนั้น เมื่อทรงดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชรัชกาลที่ 5 ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศเสด็จในงานพระราชพิธีแทนพระองค์เสมอๆ เช่น ในปี พ.ศ.2429 ได้เสด็จเป็นผู้แทนพระองค์ในงานพิธีมาฆบูชา เป็นต้น นอกจากนี้พระองค์ยังได้เสด็จออกเกี่ยวกับพระกรณีกิจหลายประการ เช่น วันที่ 7 เมษายน พ.ศ.2430 ขณะทรงมีพระชนมายุ 9 พรรษา ได้เสด็จออกพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท กรมพระกลาโหมนำแขกเมืองกลันตัน เมืองระแงะ ฝ่าทูลละอองพระบาท และได้จัดเงิน ทอง สมโภช เป็นต้น

การที่รัชกาลที่ 5 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศเสด็จออกเป็นตัวแทนพระองค์ ทั้งในงานพิธีและเสด็จออกรับเจ้าเมืองประเทศราช เป็นการแสดงให้เห็นถึงบทบาทและพระราชอำนาจของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ในฐานะของผู้ที่จะขึ้นครองแผ่นดินพระองค์ต่อไปให้กับทั้งพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการของไทย และเจ้าเมืองประเทศราชได้รับทราบ

ในส่วนด้านการทหาร ในปีพ.ศ.2430 รัชกาลที่ 5 ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ทรงดำรงตำแหน่งผู้บังคับบัญชาทั่วไปในกรมทหารทั้งปวง (Commander-in-Chief) ขณะมีพระชนมายุ 9 พรรษา โดยมีสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ ทรงเป็นพระพี่เลี้ยงไปจนกว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศจะทรงว่าราชการทหารได้โดยพระองค์เองเมื่อทรงเจริญพระชนมายุ นับว่าทรงวางรากฐานแก่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศอย่างมั่นคงในตำแหน่งราชการทหารทั่วไป ซึ่งเป็นกำลังสำคัญในการปกครองประเทศในอนาคต (วงเดือน นาราสิัจจ์ et al., 2553) ดังเช่นที่รัชกาลที่ 4 ทรงแต่งตั้งให้รัชกาลที่ 5 กำกับการกรมมหาดเล็ก ในครั้งที่ทรงดำรงพระยศสมเด็จพระเจ้าฟ้างูลงกรณ์

พระอุปนิสัยของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศที่โดดเด่นประการหนึ่ง คือทรงเป็นผู้ที่ “รักพี่น้อง” พิจารณาได้จากข้อความในจดหมายเหตุร้ายวัน อันเป็นบันทึกส่วนพระองค์ ดังเช่น

“ป่วยสามโมงนานเราไปบน ฝ้าในห้องเขียว เราได้ของเล่นเพิ่มอีกสามสิ่ง เราทูลขอเติมให้พี่น้องอีกคนละสองสิ่งจะได้เท่าๆกัน” (10 กรกฎาคม พ.ศ.2426)

“ป่วยเราชวนพี่น้องมากินข้าวที่ห้องรับแขกของสมเด็จพระเจ้าแม่” (20 กันยายน พ.ศ. 2426)

“เราตื่นนอนเช้า นายบอกว่าลูกแม่พร้อม⁵ เป็นองค์หญิงทั้งสององค์⁶ เรากินข้าวแล้ว แต่งตัวไปบน ทูลหม่อมบนเสวยแล้วเสด็จเรือนเจ้าสาย แล้วเสด็จเรือนแม่พร้อม องค์หญิงน้ำเอ็นดู นอนกระโجمเดียวกัน เราออกรกมาก” (14 สิงหาคม พ.ศ.2428)

จากข้อความข้างต้น แสดงให้เห็นถึงพระอุปนิสัยของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวิชรุณหิศว่าทรงเป็นผู้ที่มีน้ำพระทัยเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ รักและเมตตากับพี่น้อง ไม่เพียงแต่พี่น้องร่วมพระราชมารดาเดียวกันเท่านั้น ยังรวมถึงพี่น้องต่างพระมารดาด้วย

นอกจากนี้ ในหนังสือเรื่องสัมภาษณ์หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล ของส. ศิวรักษ์ ก็ได้ระบุถึงพระอุปนิสัยในข้อนี้ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวิชรุณหิศเช่นกัน (ส. ศิวรักษ์, 2555)

พระอุปนิสัยของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวิชรุณหิศในข้อนี้ เชื่อได้ว่าเป็นผลจากการอบรมสั่งสอนของรัชกาลที่ 5 ปรากฏหลักฐานในพระราชหัตถเลขาฉบับที่ 2 ของรัชกาลที่ 5 ที่ได้พระราชทานแก่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวิชรุณหิศ ที่ได้ทรงสั่งสอนสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวิชรุณหิศในหลายประการ โดยมีเนื้อหาประการหนึ่งว่า

“ให้โอบอ้อมอารีต่อญาติและมิตรอันสนิท มีน้องเป็นต้นเอาไว้เป็นกำลังให้จงได้”
(ณัฐฉิ สุทธิสงคราม, 2516)

พระอุปนิสัยเช่นนี้เป็นสิ่งที่รัชกาลที่ 5 ได้ทรงประพฤติปฏิบัติมาโดยตลอด เพราะความรักสนิทสนมในหมู่พี่น้องทั้งปวงนั้น จะช่วยเป็นกำลังสำคัญให้กับสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวิชรุณหิศในภายภาคหน้าได้ เช่นเดียวกับที่รัชกาลที่ 5 ทรงได้รับความจงรักภักดีอย่างเต็มเปี่ยมจากพระเชษฐาพระอนุชาทุกพระองค์ จนกลายมาเป็นกำลังสำคัญในการสร้างพระราชอำนาจของรัชกาลที่ 5 และกำลังสำคัญของแผ่นดิน

ความ “ลักลั่น” ของพระอิสริยยศแห่งพระภรรยาเจ้า ภายหลังการทิวงคตของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวิชรุณหิศ

แม้รัชกาลที่ 5 จะทรงเตรียมพระองค์สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวิชรุณหิศ เพื่อให้ขึ้นครองราชย์สมบัติต่อจากพระองค์ไว้เป็นอย่างดี และสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวิชรุณหิศก็ทรงเปี่ยมพระปรีชาชาญ เป็นพระราชโอรสที่เป็นที่ภาคภูมิใจพระทัยของพระราชบิดา

⁵ เจ้าจอมมารดาพร้อม ในรัชกาลที่ 5

⁶ พระองค์เจ้าประภาพรรณพิไลและพระองค์เจ้าประไพพรรณพิลาศ พระธิดาฝาแฝดของรัชกาลที่ 5

และเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชที่เป็นที่รักและภักดีของพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางข้าราชการ ตลอดจนประชาชนทั้งปวง แต่อย่างไรก็ตาม ความตายอันเป็นของธรรมดาโลกก็เป็นสิ่งที่ไม่มีใครคาดการณ์หรือหยุดยั้งได้ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ เสด็จทิวงคตอย่างกะทันหันเมื่อวันที่ 4 มกราคม พ.ศ. 2437 ขณะมีพระชนมายุเพียง 16 ชันษา เอกสารส่วนใหญ่ระบุว่าทิวงคตด้วยพระโรคพระวัชระพิษการ บ้างก็ว่าพระโรคไข้รากสาดน้อย (สมภพ จันทรประภา, 2555) แต่จากราชกิจจานุเบกษาระบุว่าทิวงคตด้วยพระโรคเกี่ยวกับพระปัสสาวะ (วงเดือน นาราัจจ์ et al., 2553) และยังมีเสียงเล่าลือกันว่าทิวงคตภายหลังจากที่ทรงตกจากหลังม้าได้ไม่กี่วัน (ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2516)

การทิวงคตของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศนำมาซึ่งความโศกเศร้าอย่างแสนสาหัสให้กับสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาเป็นอย่างยิ่ง หนังสือของสมภพ จันทรประภาได้บรรยายถึงพระอาการของพระองค์เมื่อทรงทราบข่าวว่า “ถึงกับทรงล้มทั้งยืน ไม่ได้พระสติสมปกติ พอรู้สึกระงอาก็ทรงพระกันแสงอย่างรุนแรง สองพระกรค่อนพระทรวงอยู่ผางๆ ประหนึ่งจะทำลายให้พิณาศลง มิใช่ใครจะมาปลอบประโลมพระทัยก็ไม่ทรงฟัง ประารณาวาอย่างเดียวที่จะสวรรคตตามไป ไม่ทรงยอมเสด็จกลับพระตำหนัก กั้นพระฉากบรรทมที่พระมหาปราสาทอันประดิษฐานพระบรมศพนั้น” (สมภพ จันทรประภา, 2555) ความทุกข์ทเวชนั้นนับเป็นความทุกข์ที่ใหญ่ที่สุดครั้งหนึ่งในพระชนม์ชีพของพระองค์ และยังคงติดตรึงอยู่ในพระทัยตลอดมา เป็นที่รับรู้กันทั่วไป แม้เวลาจะผ่านไปแสนนาน ดังจะเห็นได้จากพระราชดำรัสของสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี สมเด็จพระบรมราชินีในรัชกาลที่ 7 ดังมีเนื้อความว่า

“ท่านเอาทางพระเข้าปลอบพระทัย ที่จริงท่านอาจจะได้ความทุกข์มากเสียเหลือเกินแล้ว ตั้งแต่ครั้งสมเด็จพระบรมฯ ลี้้น จนไม่มีความทุกข์ไหนจะหนักเท่าก็เป็นได้” (สมภพ จันทรประภา, 2555)

ภายหลังจากที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศทิวงคต จึงต้องมีการสถาปนามกุฎราชกุมารพระองค์ใหม่ สมภพ จันทรประภา ได้สรุปความว่า ถ้าถือตามแบบโบราณหรือตามแบบสากล ตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมารพระองค์ต่อไป ย่อมต้องตกแก่สมเด็จพระเจ้าฟ้าสมมุติวงศ์โรทัย พระราชอนุชาร่วมพระราชมารดา กับสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ซึ่งขณะนั้นมีพระชนมายุ 13 ชันษา แต่รัชกาลที่ 5 ทรงกำหนดไว้แล้วในทางพฤตินัยว่า บรรดาพระราชโอรสที่ประสูติแต่พระภรรยาเจ้าที่เป็นพระราชธิดาในรัชกาลที่ 4 จะมีพระเกียรติยศเสมอกัน ความหลั่นลตนั้นให้ไปเป็นไปตามลำดับพระชันษา ส่วนพระเกียรติยศของพระราชมารดานั้นขึ้นอยู่กับฐานะของพระราชโอรสดังที่ทรงปฏิบัติมาแล้ว ดังนั้นจึงทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ พระราชโอรส

พระองค์ใหญ่ในสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี ซึ่งมีพระชนมายุเป็นลำดับสอง รองจากสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศขึ้นเป็นสยามมกุฎราชกุมาร

หลังจากที่มีกระแสพระราชดำรัสกับสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาแล้วว่า

“ลูกแม่กลางกับลูกแม่เล็กให้นึกว่าเหมือนแม่เดียวกัน เรียงพี่เรียงน้องในการสืบสันตติวงศ์” (สมภพ จันทระประภา, 2555)

มีเรื่องเล่าลือกันว่ารัชกาลที่ 5 ได้ทรงคาดการณ์ว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธจะได้เป็นผู้สืบราชสันตติวงศ์ตั้งแต่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศยังดำรงพระชนม์อยู่ ดังปรากฏข้อมูลในหนังสือเรื่อง “สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ บรมราชชนนี พันปีหลวง” ที่มีเนื้อหาถึงเหตุการณ์เมื่อสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีทรงมีพระประสูติกาลสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ณ พระแท่นบรรทมบนพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ภายในพระราชมณเฑียรสถานอันเป็นที่ประดิษฐานพระมหาเศวตฉัตรว่าเมื่อรัชกาลที่ 5 ทรงทราบ ได้ทรงตรัส ดังนี้

“ลูกชายฉันคนนี้มีบุญมาก เกิดในเศวตฉัตร คงจะได้เป็นเจ้าแผ่นดิน” (อุทุมพร, 2552)

นอกจากนี้ ยังปรากฏข้อมูลในหนังสือเรื่อง “ประวัติต้นรัชกาลที่ 6” มีเนื้อหาดังนี้

“ภายหลังต่อแต่นั้นมาอีกนาน เมื่อทูลกระหม่อมใหญ่สวรรคตแล้ว ทูลกระหม่อมจึงได้มีพระราชดำรัสแก่ฉันว่า พ่อพ่อใช้ชายใหญ่ให้เข้าไปในพระที่นั่งจักรพรรดิ เขาไม่ยอมเข้าไป เพราะกลัวผี พ่อก็รู้ที่อยู่ในใจทีเดียวว่าชายใหญ่คงจะไม่มีบุญพอที่จะได้ใช้ที่นั่นเป็นที่อยู่ แล้วก็พ่อโตกล้ารับใช้เข้าไป พ่อก็รู้ว่าโตคงจะต้องเป็นตัวแทนพ่อต่อไป” (ราม วชิราวุธ, 2545)

เมื่อรัชกาลที่ 5 ได้ทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธเป็นมกุฎราชกุมาร ได้ทรงสถาปนาพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวีขึ้นดำรงตำแหน่ง “สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระอัครราชเทวี” สถิตในพระฐานะพระอัครมเหสีอีกพระองค์หนึ่ง ซึ่งถึงแม้พระยศ “พระอัครราชเทวี” ของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรียังเป็นตำแหน่งรองจาก “พระบรมราชเทวี” ของสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา แต่ด้วยพระฐานะพระราชมารดาของมกุฎราชกุมาร ทำให้เกิดความ “ลักลั่น” ในราชสำนักว่าแท้จริงแล้วในเวลานั้นพระองค์ใดที่ทรงเป็น “หมายเลขหนึ่ง” ที่แท้จริง

ในด้านความสัมพันธ์ระหว่างสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา กับสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี ไม่ปรากฏหลักฐานชัดเจนถึงความสัมพันธ์ของทั้ง 2 พระองค์แต่อย่างใด สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาทรงเก็บพระองค์มากขึ้น ด้วยอาจทั้งทรงเสียพระทัยจากการสูญเสียจนทรงพระประชวร และใน

เวลาต่อมามากเสด็จไปประทับที่พระตำหนัก ณ ศรีราชาเพื่อพักผ่อนพระอาการ รวมทั้งมีทรงต้องการสร้างความสับสนในหมู่ข้าราชการสำนักทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายใน ข้าราชการ ประชาชน รวมทั้งชาวต่างประเทศ ถึงพระฐานะและพระอิสริยยศของทั้งสองพระองค์ จนอาจนำมาซึ่งปัญหาได้ ในด้านความสัมพันธ์ที่เป็นทางการนั้น เสมือนว่าสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาจะทรง “ยอม” และทรง “ยก” ให้สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีทรงอยู่ในพระฐานะที่เหนือกว่า ในพระฐานะพระราชมารดาขององค์มกุฎราชกุมาร ดังจะเห็นได้จากการตามเสด็จพระราชดำเนินครั้งหนึ่ง สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาไม่ทรงยอมเสด็จไปก่อนสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี โดยทรงให้เหตุผลว่า

“เวลานี้หญิงเล็กอยู่ในฐานะพระราชชนนีของมกุฎราชกุมาร สมควรที่จะเสด็จนำหน้า” (กิตติพงษ์ วิโรจน์ธรรมมากร, 2547)

แต่สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีก็ไม่ทรงยอมที่จะเสด็จก่อนเช่นกัน จนรัชกาลที่ 5 ต้องทรงตัดสินว่า

“แม่กลางกับแม่เล็กไม่ใช่คนอื่น พี่น้องกันแท้ๆ แม่กลางเป็นที่ไปหน้าตามอายุก็แล้วกัน” (สมภพ จันทระประภา, 2555)

จากเหตุการณ์ดังกล่าวจะเห็นได้ว่า แม้สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาจะทรงยินยอมให้สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีเสด็จก่อน แต่สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีเองก็มีทรงยินยอมที่จะเสด็จก่อนเช่นกัน ซึ่งอาจเป็นเพราะทรงเกรงพระทัย ด้วยทรงดำรงพระยศต่ำกว่า และยังเป็นทั้งพระชนิษฐา แสดงให้เห็นว่าในช่วงระยะเวลานั้น แม้แต่ทั้งสองพระองค์เองก็ไม่ทรงแน่วพระทัยในพระฐานะของพระองค์เองเช่นกันว่าทรงอยู่ในลำดับใด ส่วนสาเหตุที่รัชกาลที่ 5 ทรงตัดสินพระทัยให้สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาเสด็จก่อนนั้น โดยทรงให้เหตุผลว่าทรงเป็นพระพี่นางของสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา อาจเป็นเพราะทรงพระราชดำริว่าในช่วงเวลานั้นทั้งสองพระองค์ทรงอยู่ในพระสถานะที่เท่าเทียมกัน จึงให้ลำดับตามพระชันษา โดยมีได้ทรงให้เหตุผลว่าพระองค์ใดควรเสด็จก่อนเพราะทรงมีพระยศสูงกว่าแต่ประการใด

ในด้านความสัมพันธ์ส่วนพระองค์นั้น ไม่ปรากฏหลักฐานใดๆที่จะแสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาทรงรู้สึกเช่นไร และได้ทรงแสดงออกอย่างไรกับพระสถานะที่เปลี่ยนแปลงไปของพระองค์ สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรียังคงถวายพระเกียรติและให้ความเคารพสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีทรงเรียกสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาว่า “ท่าน” และสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาทรงเรียกสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีว่า “เธอ” ทรงเรียกกันดังนี้จนตลอดพระชนมายุ (สมภพ จันทระประภา, 2555) แต่อย่างไรก็ตาม จากเหตุการณ์ที่ปรากฏในหนังสือเรื่อง “ในวังแก้ว” นิพนธ์โดยหม่อมเจ้ามารยาตภักฏญา ดิศกุล อันมีเนื้อความว่า

“ในตอนแรกที่ได้รับข่าวสวรรคต ฉันอดใจหายเสียมิได้ แม้จะทราบถึงพระอาการประชวรว่าหนักมากมาก่อน เนื่องจากฉันได้ตามเสด็จสมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าฯ เสด็จกรมหลวงทิพยรัตน์ฯ พระนัดดาในสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าฯ อีกหลายองค์ ลงเรือยนต์ไปเฝ้าพระอาการที่พระที่นั่งวโรภาศพิमान เขตพระราชวังบางปะอิน ในคราวหนึ่ง ซึ่งพระองค์ท่านแปรพระราชฐานไปทรงพักผ่อนที่นั่น

พระวรกายในตอนนั้นชুবผอมผิดจากเดิมที่ทรงพิมาก่อน พระฉวีขาวเผือดราวกับกระดาษขาว เพราะมิได้ทรงถูกแดดมาเป็นเวลานาน เมื่อทอดพระเนตรเห็นสมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าฯ ทรงคลานช้าๆ เข้ามากราบที่พระบาทพระเชษฐภคินี ทั้งสองพระองค์ ด้วยทรงพระดำเนินไม่ไหว และทรงมีรับสั่งถึงเรื่องราวส่วนพระองค์แต่ครั้งหลัง และได้ถามทุกข์สุขกัน” (นรุตม์, 2536)

เหตุการณ์ดังกล่าวเกิดขึ้นในช่วงรัชกาลที่ 6 เมื่อสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีทรงพระประชวรหนัก สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาและพระนางเจ้าสุชุมาลัยมารศรีจึงเสด็จไปทรงเยี่ยมสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีได้กราบพระบาททั้งสองพระองค์ ทั้งที่ทรงมีพระยศสูงกว่า ซึ่งสามารถพิจารณาได้ว่าพระภรรยาเจ้าทั้ง 3 พระองค์ได้ทรงเคยมีความขัดแย้งระหว่างกันขึ้น อาจเป็นทางการกระทำหรือพระวาทา โดยอาจเป็นสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีเป็นผู้ทรงกระทำต่อพระพี่นางทั้งสองพระองค์ จึงทรงกราบพระบาททั้งสองพระองค์เพื่อเป็นการขออภัย

สำหรับผู้ที่แวดล้อมสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา นั้น มีบางคนบางกลุ่มได้เปลี่ยนแปลงไป มิได้มาถวายการรับใช้ใกล้ชิดดังเคย ดังจะพิจารณาได้จากข้อความที่ทรงตรัสกับหม่อมเจ้าหญิงอัปภัศราภา เทวกุล ดังมีเนื้อความว่า

“ฉันนะไม่เคยชี้เหนียวหรอก แต่เห็นเสียแล้ว เมื่อเวลาฉันมีบุญนะ ล้วนแต่มาห้อมล้อมฉันทั้งนั้นแหละ เวลาฉันมีการอะไร ฉันก็ช่วยเต็มที่ไม่ว่า แต่พอฉันตกก็หันหนีกันหมดไปเข้าตามผู้ที่มีบุญต่อไป ฉะนั้น ฉันจึงตัดสินใจไม่ทำบุญกับคนรู้จัก แต่จะทำการกุศลทั่วไปไม่เลือก” (สมภพ จันทระประภา, 2555)

จากข้อความดังกล่าว แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าพระองค์ได้ประสบกับสภาวะการณ์ “ตก” ในราชสำนักฝ่ายใน ซึ่งคาดการณ์ได้ว่าช่วงเวลาที่ทรง “ตก” นั้น คือช่วงเวลาภายหลังจากการทิวงคตของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ และการสืบราชสันตติวงศ์ไปตกอยู่กับพระราชโอรสของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี ส่งผลให้ผู้ที่เคยห้อมล้อมหวังแสวงหาประโยชน์จากพระบารมีหายไปอยู่กับ “ผู้ที่มีบุญต่อไป” ซึ่งน่าจะหมายถึงสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีนั่นเอง

สมเด็จพระบรมราชินีนาถ พระอัครมเหสีในช่วงปีพ.ศ.2440 – พ.ศ.2453

เมื่อรัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 ในปีพ.ศ.2440 ด้วยทรงมีพระราชประสงค์ที่จะสถาปนาสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีให้ดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ จึงได้ทรงสถาปนาสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระอัครราชเทวี ขึ้นเป็นสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ซึ่งตำแหน่งสมเด็จพระบรมราชินีนาถนั้นเป็นตำแหน่งพระมเหสีที่ทรงตั้งขึ้นใหม่ให้เป็นตำแหน่งพระอัครมเหสีที่มีลำดับพระยศสูงที่สุด ด้วยไม่ทรงต้องการลดพระอิสริยยศพระบรมราชเทวี อันเป็นตำแหน่งพระอัครมเหสีเดิมตามกฎหมายของสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาแต่ประการใด แต่อย่างไรก็ตาม ด้วยตำแหน่งพระบรมราชินีนาถได้กลายเป็นตำแหน่งพระอัครมเหสีที่มีลำดับพระยศสูงสุด พระฐานะของสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาจึงลดลงมาเป็นลำดับสอง (สมภพจันทร์ประภา, 2555) ขณะที่สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีทรงอยู่ในฐานะพระอัครมเหสีลำดับหนึ่งของรัชกาลที่ 5 นับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถได้ทรงเป็นองค์ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ โดยข้าราชการสำนักฝ่ายในจะเรียกพระองค์ว่า “สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ” ซึ่งมาจากศัพท์ภาษาอังกฤษคำว่า regency ในช่วงระยะเวลาดังกล่าว สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอทรงปฏิบัติพระราชภารกิจทั้งในฐานะผู้สำเร็จราชการแผ่นดินและฐานะประมุขฝ่ายใน

ในนวนิยายเรื่องสี่แผ่นดิน หม่อมราชวงศ์ศีกฤทธิ ปราโมช ได้บรรยายถึงพระราชอำนาจและพระราชภารกิจของสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอในขณะนั้น มีเนื้อความว่า

“ระหว่างที่พระเจ้าอยู่หัวเสด็จเมืองยุโรป ความสำคัญต่างๆของราชการ จะย้ายจากฝ่ายหน้ามาอยู่ฝ่ายใน เพราะว่าสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ ทรงดำรงฐานะสูงสุดไม่มีฝ่ายหน้าคนไหนจะเสมอเหมือน และทุกวันนี้ท่านก็เสด็จออกกว่าราชการที่ฝ่ายหน้าเช่นเดียวกับที่พระเจ้าอยู่หัวทรงเคยปฏิบัติ และในระหว่างนั้น การขึ้นเข้าเฝ้าบนพระที่นั่งก็จะมี เพราะว่าสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอจะลงไปที่สวนศิวาลัย แล้วก็ให้เจ้านายฝ่ายในกับคุณจอม ไปเข้าเฝ้าที่นั่นเกือบทุกวัน และท่านก็จะเล่นโปเก้ และก็ทรงสงรงน้ำในสวนเต่า และก็ประทับที่สวนเต่าจนถึงเวลาเสด็จขึ้น หรือก็อาจจะเสวยที่นั่นเลย” (ศีกฤทธิ ปราโมช, 2557)

พระราชภารกิจในฐานะผู้สำเร็จราชการแผ่นดินนั้น สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอทรงเป็นประธานการประชุมเสนาบดีสภา ประชุมคณะผู้สำเร็จราชการ เสด็จออกท้องพระโรง พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ประทานเลี้ยงน้ำชาแก่ชาวต่างประเทศที่สนามหน้าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เสด็จทอดกฐินพยุหยาตรา และยังทรงพระราชกรณียกิจอื่นๆ เช่น เสด็จเยี่ยมกระทรวง ทบวง กรม และสถานที่ต่างๆ เช่น โรงพยาบาล ปัญหาต่างๆที่ผ่านเข้ามาให้ทรงพิจารณานั้น จะทรงซักไซ้ไล่เลียงเรื่องราวจนถ่องแท้ หรือ

ตรัสปรึกษาที่ประชุมก่อน จึงประทานความเห็น หากมีปัญหาใดที่ทรงไม่แน่พระทัย จะทรงขอกราบบังคมทูลก่อนเสมอ (คັນสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2551)

สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี ทรงปฏิบัติพระราชภารกิจเป็นอย่างดีถึง 5 ทรวงยกย่องไว้ในพระราชหัตถเลขาว่า

“หนังสือที่มีมาในฐานะผู้สำเร็จราชการนั้นเก่งเต็มที่” (ลาวัญญ์ โชตตามระ, 2506)

ในส่วนของพระราชภารกิจในฐานะประมุขฝ่ายในนั้นจะทรงเสด็จลงสวนศิวาลัย ให้ข้าราชการสำนักฝ่ายใน เช่น พระภรรยาเจ้าและพระภรรยาต่างๆ เข้าเฝ้าใกล้ชิด โดยมักทรงร่วมกันสร่งน้ำในสระที่สวนเต่าหรือสวนศิวาลัย เล่นกีฬาโครเกตต์ และโปรดให้ฉายพระรูปหมู่ ส่งไปถวายยังทวีปยุโรป โดยโปรดให้สร้อย น้องสาวขุนฉายาสาทิสสลักษณ์ (สะอาด) เข้าไปฉายพระรูปในพระบรมมหาราชวัง (คັນสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2551)

สมเด็จพระนางเจ้าสุทนต์มณี ได้ทรงมีจดหมายถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ซึ่งขณะนั้นทรงศึกษาอยู่ที่ยุโรป แสดงความชื่นชมในพระบารมีของสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี ดังนี้

“การเสด็จพระราชดำเนินครั้งนี้ ดูมันรู้สึกกริ้วกร้าวตลกอกตลกใจอย่างไรขอบอก เคยอยู่ในวังเวลาเสด็จไม่อยู่มาก็นับครั้งไม่ถ้วน แต่ก็ไม่ได้เคยเหงาหงอยใจเหมือนครั้งนี้ เปนบุญหนักหนาที่สมเด็จพระนางเจ้าสุทนต์มณีเป็นผู้ว่าราชการต่างพระองค์ ผู้คนจึงคับคั่งแน่นหนามากด้วยพระบารมี พอประกันความเจ็บเหงาเยือกเย็นไปได้บ้าง” (กิตติพงษ์ วิโรจน์ธรรมมากูร, 2548a)

จากข้อความดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าราชสำนักฝ่ายในยอมรับในการดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ และตำแหน่งประมุขฝ่ายในที่ทรงเพียบพร้อมทั้งปรีชาสามารถในทางราชการ และการแสดงพระบารมีของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี

พระราชภารกิจที่สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี ทรงกระทำในฐานะประมุขฝ่ายในนั้น พิจารณาได้ว่าได้ทรงแสดงพระองค์ในฐานะ “ประมุข” ผู้มีอำนาจสูงสุดในฝ่ายใน ด้วยการดำรงพระองค์เป็นศูนย์กลางของพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาทุกพระองค์ทุกท่าน เช่น การโปรดเชิญเสด็จและชวนเจ้านาย ตลอดจนเจ้าจอมมารดาและเจ้าจอม ให้เสด็จหรือมาพบปะสังสรรค์กัน สามารถพิจารณาได้ว่าพระองค์ต้องการแสดงพระบารมีให้พระภรรยาเจ้าและภรรยาทุกพระองค์ทุกท่านเห็นว่าทรงอยู่ในฐานะพระประมุขฝ่ายใน และการให้ทรงฉายพระรูปหมู่ส่งไปทูลเกล้าฯ ถวายรัชกาลที่ 5 ยังยุโรปนั้น นอกจากจะทรงมีพระประสงค์ต้องการให้รัชกาลที่ 5 สบายพระทัยว่าทุกพระองค์ทุกท่านสุขสบายดีแล้ว ยังเป็นการแสดงถึงพระบารมีของพระองค์ ให้รัชกาลที่ 5 ทรงทราบว่าทรงสามารถปกครองราชสำนักฝ่ายในได้

อย่างดี และทรงมีอำนาจเด็ดขาดสมบูรณ์ ด้วยนับเป็นครั้งแรกที่พระองค์ได้อยู่ในตำแหน่งสูงสุดของราชสำนักฝ่ายในแต่เพียงพระองค์เดียว ซึ่งพระองค์ไม่เคยอยู่ในตำแหน่งนี้มาก่อนเลย แตกต่างจากก่อนได้รับการสถาปนา ที่ตำแหน่งสมเด็จพระอัครราชเทวี ของพระองค์นั้น ยังเป็นตำแหน่งรองจากสมเด็จพระบรมราชเทวีของสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา เพียงแต่การที่ทรงเป็นพระราชมารดาของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ทำให้เหมือนฝ่ายใน มีผู้ปกครองสูงสุดสองพระองค์ อีกประการหนึ่งนั้น ในด้านอำนาจการปกครองฝ่ายใน สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี ได้สิ้นพระชนม์ไปในปีพ.ศ.2439 แล้ว ทำให้สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ อยู่ในฐานะประมุขสูงสุดของฝ่ายในทั้งในด้านตำแหน่งและพระราชอำนาจ

สาเหตุที่รัชกาลที่ 5 ทรงแต่งตั้งสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีขึ้นดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ทั้งที่ไม่เคยปรากฏว่ามีการแต่งตั้งสตรีขึ้นดำรงตำแหน่งในราชสำนักฝ่ายในมาก่อนเลย ซ้ำยังเป็นตำแหน่งซึ่งมีอำนาจสูงสุดด้วยนั้น อาจเป็นเพราะทรงเป็นพระราชมารดาของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ องค์มกุฎราชกุมาร การสถาปนาสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีจะเป็นการแสดงถึงพระฐานะขององค์มกุฎราชกุมารอย่างชัดเจนว่าจะเป็นผู้สืบราชสันตติวงศ์ต่อไป ด้วยหากสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธอยู่ในประเทศไทย ก็น่าที่จะได้รับสถาปนาให้เป็นองค์ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ดังเช่นได้รับการสถาปนาเมื่อรัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 แต่ในช่วงเวลานั้นสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธทรงศึกษาอยู่ ณ ประเทศอังกฤษ พระราชมารดาของพระองค์จึงได้รับการสถาปนา นอกจากนี้ ดารณี ศรีหทัย ยังได้แสดงเหตุผลว่าการสถาปนาสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรียังเป็นเหตุผลด้านเสถียรภาพและความมั่นคงในพระราชอำนาจของรัชกาลที่ 5 เพราะทรงอยู่ในฐานะพระราชมารดาขององค์มกุฎราชกุมาร จึงไม่มีเหตุจูงใจที่จะต้องการยึดครองอำนาจ แต่จะเป็นผู้เชื่อมโยงระหว่างทั้งสองพระองค์ (ดารณี ศรีหทัย, 2554)

อีกทั้งด้วยสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีก็ทรงมีพระคุณสมบัติที่เหมาะสม ด้วยทรงมีพระราชนิสัยฉลาดเฉลียว ใฝ่พระทัยศึกษาหาความรู้ รวมทั้งกล้าคิดกล้าทำสิ่งใหม่ เมื่อมีหนังสือราชการหรือหนังสือต่างประเทศเข้ามาถวาย และรัชกาลที่ 5 ทรงเห็นแปลก มีกระแสพระราชดำรัสให้ทอดพระเนตร จะทรงสนพระทัยอ่านแทบทุกเรื่อง และทรงจับประเด็นในหัวข้อนั้น พอที่จะกราบบังคมทูลโต้ตอบได้ (สมภพ จันทรประภา, 2555) นอกจากนี้ยังเป็นผู้มีพระสติรอบคอบ สามารถวางแผนแก้ไขปัญหาต่างๆ ได้ ดังเช่นเมื่อเกิดวิกฤตการณ์ร.ศ.112 ทรงมิได้ตั้งอยู่ในความประมาท ทรงวางแผนอพยพราชสำนักฝ่ายในหากมีความจำเป็น โดยกำหนดเอาบ้านสีทา แขวงสระบุรี เป็นจุดแรก และทรงจัดการให้เป็นไปโดยมิดชิด ไม่ให้รัชกาลที่ 5 และสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา ทรงทราบ เพื่อมิให้ทรงกังวลพระทัย (สมภพ จันทรประภา, 2555) รวมทั้งตลอดระยะเวลาที่ทรง

เป็นพระภรรยาเจ้า ยังได้ทรงมีส่วนในการช่วยแบ่งเบาพระราชภารกิจซึ่งเป็นงานแผ่นดินบางด้าน โดยเฉพาะการพัฒนาคุณภาพชีวิตของประชาชน ทั้งด้านการแพทย์ สาธารณสุข และงานการศึกษาแบบใหม่สำหรับสตรี พระปรีชาสามารถของพระองค์เป็นที่ประจักษ์อย่างกว้างขวางในหมู่ข้าราชการสำนักทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายใน (วงเดือน นาราสิัจจ์ et al., 2553)

ส่วนสาเหตุที่ไม่ทรงเลือกสถาปนาพระราชวงศ์พระองค์อื่น เช่น สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑามณีศรีสุทนต์ พระราชอนุชาร่วมพระราชมารดากับรัชกาลที่ 5 ขึ้นเป็นองค์ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์นั้น อาจด้วยตำแหน่งสยามมกุฎราชกุมารยังเป็นตำแหน่งใหม่ ผู้คนยังคุ้นเคยกับตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล การสถาปนาพระราชอนุชาร่วมพระราชมารดา ซึ่งเดิมมักจะถูกสถาปนาในตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลให้มีพระราชอำนาจและพระยศเพิ่มขึ้น ถึงแม้จะเป็นการชั่วคราว อาจก่อให้เกิดความสับสนในหมู่ข้าราชการสำนัก และอาจส่งผลให้เกิดปัญหาความสับสนในการสืบราชสันตติวงศ์ต่อไป ส่วนพระราชวงศ์พระองค์อื่น ๆ นั้นก็ยังมีพระชนม์และพระยศที่ไม่สูงเหมาะสมจะดำรงตำแหน่งดังกล่าวได้

พระราชวังสวนดุสิต ศูนย์กลางแห่งราชสำนักฝ่ายในช่วงปลายรัชกาล

เมื่อรัชกาลที่ 5 เสด็จพระราชดำเนินกลับจากการประพาสยุโรปครั้งแรกในปีพ.ศ. 2440 ได้ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะสร้างที่ประทับใหม่ เพื่อสำราญพระราชอิริยาบถ เนื่องจากพระบรมมหาราชวังที่มีอายุกว่าร้อยปีเริ่มคับแคบ ด้วยมีผู้อยู่อาศัยเพิ่มขึ้นในทุกรัชกาล ทำให้ต้องปลูกสร้างอาคารต่างๆ เพิ่มขึ้นมากมาย ทำให้บังทิศทางลม ส่งผลให้อากาศร้อนจัดโดยเฉพาะในฤดูร้อน จนมีผลต่อพระพลานามัยของรัชกาลที่ 5 และพระบรมวงศานุวงศ์ อีกทั้งมีพระราชอัธยาศัยโปรดการดำเนินด้วยพระบาทในระยะทางพอสมควรแก่พระกำลัง การประทับบนพระที่นั่งในพระบรมมหาราชวัง จึงไม่สามารถเสด็จได้ เป็นเหตุให้ทรงไม่สบายพระอิริยาบถ จนต้องเสด็จประพาสหัวเมืองอยู่เนืองๆ ประกอบกับในคราวเสด็จประพาสยุโรป ได้ทอดพระเนตรพระราชวังและพระราชอุทยานของกษัตริย์ประเทศต่างๆ ล้วนมีพื้นที่กว้างใหญ่ ปลูกพืชพันธุ์นานาชนิด ให้ความร่มเย็นสดชื่น และเป็นที่ยลบ ทำให้มีพระราชประสงค์ที่จะมีพระราชนิเวศน์ที่ประทับนอกเมือง สำหรับประทับพักผ่อนพระราชอิริยาบถเป็นการส่วนพระองค์ (บัณฑิต จุลาสัย, พีรศรี โปหาทอง, & รัชดา โชติพานิช, 2557)

รัชกาลที่ 5 จึงโปรดให้จัดซื้อที่ดินบริเวณคลองผดุงกรุงเกษมข้างทิศใต้กับคลองสามเสนข้างทิศเหนือซึ่งเป็นที่สวนและทุ่งนา ด้วยเงินพระคลังข้างที่ สร้าง “พระราชวังสวนดุสิต” ขึ้น ภายใน

พระราชวังสวนดุสิตได้โปรดเกล้าให้สร้างอาคารต่างๆขึ้นมากมาย จัดระเบียบให้เป็นเขตพระราชฐานฝ่ายหน้าและฝ่ายใน

ในส่วนของฝ่ายในนั้น ได้ทรงจัดสร้างพระตำหนักขึ้นหลายหลังพระราชทานแก่พระภรรยาเจ้า พระภรรยา และพระราชธิดาเพื่อเป็นที่ประทับส่วนพระองค์ โดยแบ่งออกเป็นส่วนๆ เรียกว่า “สวน” ซึ่งชื่อสวนนั้นล้วนแต่ได้พระราชทานชื่อตาม “เครื่องกิมตั้ง” หรือเครื่องลายครามซึ่งนิยมเล่นกันในสมัยนั้น (สาระ มีผลกิจ, 2551) ดังนี้

1. สวนสี่ฤดู สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ทรงประทับร่วมกับ สมเด็จพระเจ้าฟ้าวิลัยอลงกรณ์
2. สวนหงส์ สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี
3. สวนนกไม้ พระนางเจ้าสุชุมาลมารศรี พระราชเทวี และสมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์
4. สวนบัว พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ฯ
5. สวนบัวเปลว เป็นห้องเครื่องต้นประจำพระราชวังสวนดุสิต ซึ่งพระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์เป็นผู้ควบคุมดูแล และเป็นที่อยู่ของพระประยูรญาติในสายราชสกุล “ลดาวัลย์”
6. สวนปวยไฟ เจ้าจอมมารดาแสด พระองค์เจ้าอัปษานไตรปชา และพระองค์เจ้าทิพยาอลังการ
7. สวนพุดตาล เจ้าจอมมารดาอ่อน พระองค์เจ้าอรประพันธ์รำไพ พระองค์เจ้าอดิษฐ์สุริยาภา รวมทั้งเจ้าจอมเอี่ยม เจ้าจอมเอิบ เจ้าจอมอาบ เจ้าจอมเอื้อน เจ้าจอมแก้ว เจ้าจอมแสด เจ้าจอมแถม ในสกุล “บุณนาค”
8. สวนพุดตานเบญจมาศ เจ้าจอมมารดาชุ่ม พระองค์เจ้าอาทรทิพยนิภา และพระองค์เจ้าสุจิตราภรณ์
9. สวนภาพผู้หญิง เจ้าคุณจอมมารดาแพ พระองค์เจ้าศรีวิลัยลักษณร์ พระองค์เจ้าสุพัทธวิไลยพรรณ และเจ้าจอมเรียม
10. สวนหนังสือเล็ก เจ้าจอมมารดาแสด พระองค์เจ้าปีเอตริศภัทราวุฒดี และ พระองค์เจ้าเจริญศรีมายู
11. สวนเขาไม้ เจ้าจอมมารดาอมรกฎ และพระองค์เจ้าจุฑารัตน์ราชกุมารี

12. สนวนไม้สามอย่าง เจ้าจอมมารดาตลับ และพระองค์เจ้าอัจฉพรรณีรัชกัญญา
13. สนวนม้าสน เจ้าจอมมารดาทับทิม และพระองค์เจ้าประเวศวรสมัย
14. สนวนผักชีขีด เจ้าจอมมารดาสูด และพระองค์เจ้าวรลักษณาวดี
15. สนวนผักชีเข็ม เจ้าจอมมารดาจันทร์ และพระองค์เจ้าศศิพงศ์ประไพ
16. สนวนฝรั่งงังไส พระราชชายาเจ้าดารารัศมี
17. สนวนโป๊ยเซียน เจ้าจอมมารดาโหมด

จากรายพระนามและรายนามข้างต้น จะพิจารณาได้ว่าพระภรรยาเจ้านั้น ล้วนได้รับพระราชทานที่ประทับในพระราชวังสวนดุสิต หากมีพระภรรยาเพียงไม่กี่ท่านเท่านั้นที่ได้รับพระราชทานด้วย ซึ่งสามารถวิเคราะห์ได้ว่าผู้ที่ได้รับพระราชทานนั้น ล้วนเป็นพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาที่เป็นที่โปรดปรานเป็นพิเศษ และมีบทบาทในราชสำนักฝ่ายในในช่วงปลายรัชกาลทั้งสิ้น ขณะที่พระภรรยาท่านอื่นๆยังคงอาศัยอยู่ในพระบรมมหาราชวังดั้งเดิม

ในครั้งแรกนั้น รัชกาลที่ 5 จะทรงสร้างพระราชวังสวนดุสิตด้วยวัตถุประสงค์เพียงเป็นสถานที่แปรพระราชฐานเพื่อสำราญพระอิริยาบถเท่านั้น แต่ต่อมาได้ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะขยายการจัดสร้างพระราชวังแห่งนี้ให้กลายเป็นพระราชวังที่ประทับแห่งใหม่ มีการสร้างพระที่นั่งและอาคารเพิ่มขึ้น กลายเป็นที่ประทับถาวร จะเสด็จกลับเข้าพระบรมมหาราชวังเฉพาะเมื่อมีงานพระราชพิธีเท่านั้น ศูนย์กลางราชสำนักของไทยในช่วงปลายรัชกาล จึงเปลี่ยนจากพระบรมมหาราชวังมาเป็นพระราชวังสวนดุสิต

ลำดับสองแห่งการสืบราชสันตติวงศ์ : พระพรพิเศษ มีจริงหรือเพียงรำลือ

ในช่วงปลายรัชกาลที่ 5 เป็นที่แน่ชัดแล้วว่าสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี ทรงมีพระยศสูงสุดในราชสำนักฝ่ายใน และสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ผู้ทรงดำรงพระยศสยามมกุฎราชกุมารอยู่ในพระฐานะผู้สืบราชสันตติวงศ์เป็นลำดับแรก แต่สำหรับผู้ที่อยู่ในพระฐานะลำดับสองนั้นกลับไม่มีความแน่ชัดว่าเป็นพระองค์ใด แม้จะมีข่าวเล่าลือว่าสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีได้ทรงทูลขอพระราชทาน “พระพรพิเศษ” ที่จะให้ลำดับการสืบราชสมบัติติดอยู่กับสายของพระองค์ก่อนจะไปถึงสายพระมเหสีพระองค์อื่น หากไม่ปรากฏหลักฐานร่วมสมัยที่จะยืนยันถึงการมีอยู่ของ “พระพรพิเศษ” นี้แต่ประการใด ในช่วงระยะเวลาดังกล่าว จึงยากที่จะระบุลงไปได้ว่าพระราชโอรสพระองค์ใดทรงอยู่ในลำดับสองของการสืบราชสันตติวงศ์ ระหว่างสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักร

พงษ์ภูวนาท พระราชโอรสพระองค์รองของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี หรือสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ พระราชโอรสของสมเด็จพระนางเจ้าสุชมัยมารศรี ซึ่งมีพระชั้นนารองลงมา จากสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธทรงเชื่อมั่นมาตลอดว่ารัชกาลที่ 5 ทรงตั้งพระทัยที่จะให้สายการสืบราชสันตติวงศ์นับจากสายสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีเป็นลำดับแรก ดังปรากฏเนื้อความในพระราชนิพนธ์เรื่องประวัติรัชกาลที่ 6 ความว่า

“ครั้งเมื่อตัวฉันเองกลับเข้ามาจากศึกษาที่ประเทศยุโรปในพ.ศ.๒๔๕๔ ฉันได้รับพระราชทานพระชัชวาลโหละในพระที่นั่งไพศาล ต่อหน้าเจ้านายเปนนั่นมาก เมื่อพระราชทานพระชัชวาลโหละนั้น ทูลกระหม่อมได้มีพระราชดำรัสว่า พระชัชวาลโหละที่พระราชวังบางปะอิน เมื่อรัตนโกสินทร์ศก ๑๑๒ (พ.ศ.๒๔๓๖) และเดิมตั้งพระราชหฤทัยว่าจะพระราชทานแต่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ แต่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชพระองค์นั้นสวรรคตเสียก่อนที่ได้รับพระราชทาน บัดนี้ได้ทรงแต่งตั้งให้ฉันเป็นพระยุพราชรัชทายาทแล้ว จึงพระราชทานพระชัชวาลโหละไว้ให้เป็นสวัสดิมงคลสืบไป แต่ทรงกำชับว่าให้ฟังเข้าใจว่าพระราชทานไว้สำหรับพระราชโอรสของเสด็จแม่ทุกคน เมื่อใครเป็นผู้มีอายุมากที่สุดในพวกพี่น้องก็ให้เป็นผู้รักษาพระชัชวาลโหละนั้นไว้จนกว่าจะสิ้นอายุ แล้วจึงให้รับรักษากันต่อๆลงไปตามลำดับ อาศัยข้อความตามที่ได้กล่าวมานี้ จึงเห็นว่าพระบรมราชโอรสของทูลกระหม่อมพอมิเค้าวังเกตได้ว่า พระโอรสของเสด็จแม่ควรวินิจฉัยที่จะได้เป็นผู้สืบสันตติวงศ์เป็นลำดับตามอาวุโส” (รวม วชิราวุธ, 2545)

ความเชื่อมั่นของพระองค์ยังปรากฏในร่างพระราชกฤษฎีกาเรื่องตั้งรัชทายาท ในสมัยที่พระองค์ขึ้นครองราชย์สมบัติเป็นรัชกาลที่ 6 ซึ่งได้ทรงให้เหตุผลที่ทรงเลือกสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาทเป็นรัชทายาท โดยทรงยกพระราชดำรัสของรัชกาลที่ 5 ครั้งเมื่อพระราชทานพระชัชวาลโหละให้กับพระองค์เป็นเหตุผลหนึ่ง และยังทรงให้เหตุผลอีกสองประการ โดยมีเนื้อความ ดังนี้

“ในชั้นเดิมพระมารดาอย่ามียศตามพระโอรสธิดา ทูลกระหม่อมเพื่อจะได้มาทรงแต่งตั้งเสด็จแม่เป็นสมเด็จพระบรมราชินีนาถขึ้น เมื่อทรงตั้งแล้วก็ฟังเข้าใจว่า พระโอรสในสมเด็จพระบรมราชินีนาถนับว่าเป็นพระโอรสของพระอัครมเหสีโดยแน่นอน (พูดกันตามภาษาคนก็คือ เป็นลูกเมียหลวง) อนึ่งเมื่อพระราชทานพระชัชวาลโหละ สมเด็จพระเจ้าหลวงได้ทรงเล่าถึงพระราชกระแสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ว่าให้พระชัชวาลโหละรัชกาลที่ ๔ ตกไปเป็นของพระโอรสของสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี โดยลำดับพระชนมายุ ส่วนพระชัชวาลโหละรัชกาลที่ ๕ ก็มีพระราชประสงค์ให้ตกเป็นของพระโอรสเสด็จแม่ตามลำดับอาวุโส

เช่นกัน อีกประการ ๑ ในพระราชหัตถเลขาฉบับ ๑ ได้มีข้อความทรงแสดงพระราชประสงค์ไว้ว่า ถ้าพระองค์ทูลกระหม่อมเสด็จสวรรคตลง ก็ให้ฉันเป็นผู้ถวายน้ำสรงพระบรมศพและถวายทรงพระชฎามหากะฐิน แต่ถ้าหากว่าฉันยังไม่กลับจากยุโรปก็ให้น้องชายเล็กเป็นผู้กระทำกิจนั้นๆแทน ดังนี้จึงเห็นว่าไม่มีทางอื่นนอกจากที่เลือกให้พระโอรสร่วมพระมารดาเดียวกับฉันเป็นรัชทายาทต่อไป ฉะนั้นในเวลาระหว่างที่ฉันยังไม่มียุท ขอให้ถือว่าน้องร่วมอุทรกันเป็นรัชทายาทตามลำดับอายุพรรษากาล จำเดิมแต่น้องชายเล็กลงไป” (ราม วชิราวุธ, 2545)

เหตุผลสามประการที่พระองค์ทรงมีพระราชดำริว่าการสืบสันตติวงศ์จะนับจากสายสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีเป็นลำดับแรก แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงเชื่อมั่นว่ารัชกาลที่ 5 ทรงตั้งพระทัยที่จะให้สายการสืบราชสันตติวงศ์นับจากสายสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีเป็นลำดับแรก ดังนั้นจึงทรงเชื่อมั่นว่าการที่ทรงแต่งตั้งสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถเป็นองค์รัชทายาทในขณะที่พระองค์ยังมีได้มีพระราชโอรส จึงเป็นสิ่งที่ทรงปฏิบัติตามพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 5

มีหลักฐานหลายชิ้นที่แสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถทรงอยู่ในพระฐานะผู้สืบราชสันตติวงศ์ลำดับสอง ดังเช่นพระนิพนธ์เรื่อง “เกิดวังปารุสก์” ของพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ ที่ได้ทรงนิพนธ์ถึงเหตุการณ์เมื่อรัชกาลที่ 5 ทรงทราบว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถทรงสมรสกับหม่อมแคทรีน สตรีชาวรัสเซีย โดยมีได้ทูลขอพระบรมราชานุญาตก่อนนั้น ทรงไม่พอพระทัยมากด้วยสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ทรงอยู่ในลำดับสองในการสืบสันตติวงศ์ ดังมีเนื้อความว่า

“ทูลหม่อมปู่ได้ทรงเตือนพ่อว่าเป็นที่สองในการสืบสันตติวงศ์ต่อจากทูลหม่อมลุง พ่อได้ทรงได้เถียงว่ามิได้เคยทรงคิดเช่นนั้น เพราะตามที่เข้าใจกัน สมเด็จพระเจ้าฟ้าขึ้นทูลกระหม่อมก็ย่อมมียศเท่ากันหมด พ่อจึงได้ทรงคิดว่าที่สองต่อจากทูลหม่อมลุงก็คือสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ บัดนั้นเป็นกรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต ซึ่งคนโดยมากเรียกกันว่าทูลหม่อมชาย ซึ่งข้าพเจ้าเรียกว่าทูลหม่อมลุงบริพัตร พระโอรสของพระนางเจ้าสุชุมาลัยซึ่งแก่กว่าพ่อ ฉะนั้นเป็นครั้งแรกที่ปรากฏว่าการสืบสันตติวงศ์นั้นจะไปในทางพระโอรสของย่า ก่อนจะถึงพระโอรสขององค์อื่นๆ” (จุลจักรพงษ์, 2547)

แต่อย่างไรก็ตามเนื้อความข้างต้นนั้นพิจารณาได้ว่าในช่วงระยะเวลาดังกล่าว (พ.ศ. 2449) แม้แต่สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ ผู้ทรงถูกระบุให้อยู่ในพระฐานะผู้สืบราชสันตติวงศ์ลำดับสอง ก็เข้าพระทัยว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ทรงอยู่ในลำดับสอง ด้วยตามที่เข้าใจกันนั้นสมเด็จพระเจ้าฟ้าขึ้นเอกมีพระยศเท่ากันหมด

ในหนังสือเรื่อง “หมอฝรั่งในวังสยาม” ของนายแพทย์มัลคอล์ม สมิธ ชาวอังกฤษซึ่งเป็นแพทย์ประจำพระองค์ในสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ และในเวลาต่อมาได้เป็นแพทย์ประจำพระองค์ในสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี ครั้งเมื่อดำรงพระยศสมเด็จพระพันปีหลวง มีเนื้อหา กล่าวถึงการสืบราชสันตติวงศ์ของรัชกาลที่ 5 โดยระบุว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถทรงอยู่ในลำดับที่จะสืบราชสันตติวงศ์ต่อจากสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ดังมีเนื้อความว่า

“การที่พระองค์เสกสมรสกับสตรีรัสเซีย คัทรีน เดสนิตสกี ในกรุงปีเตอร์สเบิร์ก เมื่อเสด็จไปศึกษาที่นั่น สร้างความขุ่นเคืองพระราชหฤทัยให้กับพระบรมชนกชนนี เป็นอย่างยิ่ง เพราะถัดจากเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ มกุฎราชกุมารในขณะนั้นแล้ว ทรงอยู่ในลำดับที่จะสืบราชสันตติวงศ์ต่อไป ด้วยเหตุผลบางประการที่ไม่เคยเปิดเผย เจ้าฟ้าบริพัตรฯ พระเชษฐาต่างชนนีซึ่งโดยพระยศทรงดำรงตำแหน่งที่สูงกว่า มิได้รับการพิจารณาตามกฎหมายสยาม การเลือกผู้ขึ้นสืบราชสมบัติไม่ได้เป็นไปตามลำดับชั้นเหมือนในอังกฤษ แต่ขึ้นอยู่กับพระมหากษัตริย์องค์เดียว โดยกำหนดไว้ว่าตำแหน่งรัชทายาทจะต้องคัดเลือกจากพระบรมวงศานุวงศ์ที่มีฐานันดรศักดิ์ชั้นเจ้าฟ้า

แต่แคทรีน เดสนิตสกีเป็นปัญหาใหญ่ เธอไม่ใช่ชาวสยาม และนั่นคือการที่คนต่างชาติจะกลายเป็นพระราชินีของประเทศยังไม่อยู่ในพระราชดำริของพระมหากษัตริย์มาก่อน” (มัลคอล์ม สมิธ, 2551)

นอกจากนี้ยังมีเนื้อหาที่ระบุว่าสายการสืบราชสันตติวงศ์จะนับจากสายสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีเป็นลำดับแรก ดังมีเนื้อความว่า

“หลังจากเจ้าฟ้าวชิรชนิศพระราชโอรสองค์ใหญ่ของพระนางเจ้าสว่างวัฒนาสิ้นพระชนม์ลงในปี 2438 ผู้ที่สมควรได้รับการสืบทอดราชสมบัติองค์ต่อมาน่าจะได้แก่เจ้าฟ้ามหิดลฯ พระอนุชา แต่การณ์ไม่เป็นไปตามนั้น ผู้ได้รับการสถาปนาเป็นรัชทายาทคือพระราชโอรสองค์ใหญ่ของพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี หลายปีต่อมาได้มีการประกาศว่าต่อแต่นั้นไป การสืบราชสันตติวงศ์จะต้องพิจารณาจากสายของพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีเป็นลำดับแรก ข้าพเจ้าทราบว่ามีพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงมีพระพลามัยอ่อนแอ จึงได้ทรงเรียกพระราชโอรสองค์ใหญ่ของพระมหาลิขิตพระองค์เข้าไปห้องบรรทม แล้วตรัสบอก ว่ารัชทายาทควรเลือกจากพระราชโอรสในสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีฯ ก่อน ซึ่งเป็นไปตามที่ทรงคาดหวังไว้ ต่อมาพระมงกุฎเกล้าฯ ได้ทรงตรากฎมณเฑียรบาลว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ์ขึ้น โดยอาศัยพระราชปณิธานของพระราชบิดาเป็นหลัก ถึงแม้ชะตากรรมจะบันดาลให้ทุกอย่างเป็นไปตามพระราชประสงค์ แต่หลังจากนั้น ชะตากรรมอีก

เช่นกันที่ดลบันดาลให้การสืบราชสันตติวงศ์ในสายของพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีต้องมีอันสิ้นสุดลง” (มัลคอล์ม สมิธ, 2551)

จากเนื้อความข้างต้นจะพิจารณาได้ว่ารัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชประสงค์จะให้สายการสืบราชสันตติวงศ์จะนับจากสายสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีเป็นลำดับแรก แต่อย่างไรก็ตามเนื้อความข้างต้นก็มีจุดผิดพลาดอยู่บางประการ คือการระบุว่าหลังจากสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศสิ้นพระชนม์ ผู้ที่สมควรได้รับการสืบทอดราชสมบัติองค์ต่อมาจะได้แก่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหิดลอดุลยเดชพระราชอนุชาพร้อมพระมารดา ด้วยในขณะนั้นสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒมามีพระราชโอรสอีกพระองค์หนึ่ง คือสมเด็จพระเจ้าฟ้าสมมติวงศวิโรทัย ซึ่งมีพระชันษาสูงกว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหิดลอดุลยเดช ดังนั้นหากมีวัตถุประสงค์ที่จะอธิบายถึงการสืบราชสันตติวงศ์ก็ควรจะกล่าวถึงพระนามของสมเด็จพระเจ้าฟ้าสมมติวงศวิโรทัย มิใช่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหิดลอดุลยเดช ซึ่งจากข้อผิดพลาดดังกล่าวอาจทำให้วิเคราะห์ได้ว่าข้อมูลที่นายแพทย์มัลคอล์ม สมิธ ได้รับมานั้นอาจมีข้อผิดพลาดและคลาดเคลื่อนได้

แม้จะมีหลักฐานหลายชิ้นที่แสดงให้เห็นว่าในช่วงปลายรัชกาลนั้น สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาทรงอยู่ในพระฐานะผู้สืบราชสันตติวงศ์ลำดับสอง แต่อย่างไรก็ตาม หลักฐานเหล่านั้นล้วนเป็นหลักฐานที่นิพนธ์และเขียนขึ้นมาโดยบุคคลที่มีได้อยู่ในเหตุการณ์นั้น เป็นเพียงได้รับฟังมาจากบุคคลอื่นเท่านั้น ไม่ปรากฏหลักฐานร่วมสมัยที่แสดงให้เห็นถึงข้อมูลดังกล่าวแต่ประการใด แม้แต่เมื่อรัชกาลที่ 6 ทรงแต่งตั้งสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาทเป็นรัชทายาท โดยทรงให้เหตุผลว่าเพราะรัชกาลที่ 5 ทรงตั้งพระทัยที่จะให้สายการสืบราชสันตติวงศ์นับจากสายสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีเป็นลำดับแรก แต่เหตุผลที่ทรงยกมาประกอบก็มิได้มีพระราชดำรัสหรือพระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ 5 ที่ทรงระบุถึงเรื่องดังกล่าวอย่างชัดเจน เป็นเพียงพระราชดำริของรัชกาลที่ 6 เท่านั้น และมีได้ทรงกล่าวถึงพระพรพิเศษแต่ประการใด ซึ่งทำให้เกิดข้อสงสัยว่าพระพรพิเศษนั้นจะมีจริงหรือไม่ ด้วยหากมีจริงแล้ว เหตุใดจึงมิได้ทรงกล่าวถึงเลย

ยิ่งไปกว่านั้น ได้ปรากฏหลักฐานว่าในช่วงปลายรัชกาล ด้วยสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์ทรงปฏิบัติหน้าที่ทางราชการได้อย่างดีเยี่ยม เป็นที่พอพระทัยของรัชกาลที่ 5 มาก รัชกาลที่ 5 ได้ทรงเรียกสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์ว่า “เจ้าฟ้าองค์ที่ 2” ดังปรากฏในพระราชนิพนธ์เรื่องประวัติต้นรัชกาลที่ 6 ความว่า

“อีกประการ ๑ ในเมื่อปลายรัชกาลนั้น ทูลกระหม่อมทรงพระเมตตาสนองชาย
บริพัตรมาก ทรงเรียกว่า “เจ้าฟ้าองค์ที่ ๒” (คือรองจากฉันผู้เป็นองค์ที่ ๑)” (ราม วชิราวุธ,
2545)

จากข้อความดังกล่าวนั้นอาจพิจารณาได้ว่าความเป็น “เจ้าฟ้าองค์ที่ ๒” ของสมเด็จพระเจ้าฟ้า
บริพัตรสุขุมพันธุ์นั้นพระองค์ทรงหมายถึงทรงเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าที่มีพระชนม์เป็นลำดับสอง หรือ
อาจหมายถึงทรงเป็นผู้สืบราชสันตติวงศ์ลำดับที่สองก็เป็นได้

สถานภาพและบทบาทพระภรรยาเจ้าและพระภรรยา ช่วงปีพ.ศ.2428 – พ.ศ.2453

สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ

ในช่วงปีพ.ศ.2428 – พ.ศ.2436 เป็นช่วงเวลาที่สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรียังทรง
ดำรงพระยศพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี ทรงอยู่ในพระฐานะ “ลำดับสอง” ภายใน
ราชสำนักฝ่ายใน รองจากสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี ซึ่งดำรงตำแหน่งพระ
อัครมเหสีอยู่ในขณะนั้น แต่อย่างไรก็ตาม พระองค์ก็เป็นพระภรรยาเจ้าที่ได้รับการยกย่อง
พระราชทานเกียรติและพระเมตตาไว้เป็นอเนกอย่างยิ่ง ทรงมีพระราชโอรสพระราชธิดาถึง 9
พระองค์ (ทรงพระครรภ์ 14 ครั้งแต่ตก 5 พระองค์) ซึ่งมากที่สุดใบบรรดาพระมเหสีเทวีและเจ้าจอม
มารดาทั้งหมด แสดงถึงความโปรดปรานอันมากล้นและยาวนานที่รัชกาลที่ 5 มีต่อพระองค์

นับตั้งแต่ทรงดำรงตำแหน่งพระภรรยาเจ้า พระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีได้ทรงปฏิบัติพระ
ภารกิจเพื่อแบ่งเบาและช่วยเหลือพระราชภาระของรัชกาลที่ 5 หลายประการ ดังเช่น ในพ.ศ.2431
อาชดยุคคิวิโปลแห่งออสเตรเลียได้เสด็จมาเป็นพระราชอาคันตุกะ เมื่อครั้งพระราชทานเลี้ยง พระ
นางเจ้าเสาวภาผ่องศรีได้ทรงเป็นผู้แต่งห้องเสวยอย่างงดงามด้วยดอกไม้แขวน แสดงถึงฝีมือ
ด้านงานหัตถกรรม ดังปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุรายวัน ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ มี
เนื้อความดังนี้

“วันนี้ที่บนวุ่นมากเพราะอาชดุกคิวิโปลจะมาทูลลา มีดินเนอร์ด้วย คำทูลหม่อม
ทรงเครื่องเต็มยศรับอาชดุก เลี้ยงโต๊ะแล้วขึ้นกินน้ำชาที่ห้องน้ำเงิน เสด็จนำทรงแต่งห้อง
รับแข็งแรงมาก มีดอกไม้แขวนด้วย” (มหาวชิรุณหิศฯ สยามมกุฎราชกุมาร, 2555)

ขณะเกิดวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 สถานการณ์ของประเทศตกอยู่ในภาวะอันตรายเป็นอย่าง
ยิ่ง พระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีได้ทรงวางแผนอพยพราชสำนักฝ่ายในหากเกิดความจำเป็น โดย

กำหนดเอาบ้านสีทา แขวงสระบุรี เป็นจุดแรก และทรงจัดการให้เป็นไปโดยมิดชิด มิให้รัชกาลที่ 5 และสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาทรงทราบให้กังวลพระทัยแต่ประการใด (สมภพ จันทรประภา, 2555)

เหตุการณ์ดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงพระอุปนิสัยรอบคอบ ไม่ทรงตั้งอยู่ในความประมาทของ พระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี ที่ได้ทรงเตรียมการพร้อมไว้สำหรับสถานการณ์ที่อาจเกิดขึ้น นอกจากนี้เหตุการณ์นี้ยังได้แสดงถึงพระอุปนิสัยความเป็นผู้นำของพระองค์ ที่ทรงเด็ดขาดในการ ตัดสินพระทัย และยังทรงห่วงใยข้าราชการสำนักฝ่ายในทั้งสิ้นอีกด้วย

ในวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 พระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรียังได้ทรงมีพระเมตตาห่วงใยต่อความทุกข์ยากเจ็บป่วยของทหารและประชาชน จึงทรงบริจาคพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์เพื่อร่วมจัดตั้ง สภากาชาดโลมแดงขึ้นสำหรับเป็นศูนย์กลางบรรเทาทุกข์ช่วยเหลือผู้เจ็บป่วย ทรงเป็นหัวเรี่ยวหัวแรง ชักชวนในหมู่พระราชวงศ์ และรวบรวมบรรดาผู้ใจบุญซึ่งมาร่วมกำลังกายกำลังทรัพย์เข้ามา ร่วมกันบริหารงานนี้ จนได้รับผลสำเร็จสมพระราชประสงค์ (อุทุมพร, 2552)

ในปีพ.ศ.2437 เมื่อสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จทิวงคต สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธได้รับสถาปนาให้ดำรงตำแหน่งสยามมกุฎราชกุมาร ทำให้ พระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี ในฐานะพระราชมารดาขององค์รัชทายาทได้รับการสถาปนาขึ้นดำรง ตำแหน่งสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระอัครราชเทวี ซึ่งแม้พระอิสริยยศ “พระอัครราชเทวี” จะยังเป็นรอง “พระบรมราชเทวี” ของสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา แต่ด้วยภายหลังจากการ ทิวงคตของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนามักทรงหลบเลี่ยงที่จะ ปรากฏพระองค์ในฐานะพระอัครมเหสี (สมภพ จันทรประภา, 2555) ทำให้ในช่วงเวลานั้นสมเด็จพระ นางเจ้าเสาวภาผ่องศรีอยู่ในพระฐานะเสมือนพระอัครมเหสีที่ปรากฏต่อภายนอกราชสำนัก ดัง พิจารณาได้จากเหตุการณ์เมื่อรัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสชวาในพ.ศ.2439 ซึ่งการเสด็จพระราช ดำเนินครั้งนั้นเป็นการเสด็จพระราชดำเนินอย่างเป็นทางการ และเพื่อส่งเสด็จสมเด็จพระเจ้าจักร พงษ์ภูวนาท และพระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงษ์ไปทรงศึกษาต่อยังยุโรปที่สิงคโปร์ การเสด็จชวาคครั้งนี้ เป็นกระบวนใหญ่ มีฝ่ายในตามเสด็จหลายพระองค์ รวมทั้งสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี และ สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาด้วย โดยสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาทรงไม่ออกพระองค์ดังเช่น เคย เสด็จอย่างพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในเช่นพระองค์อื่น สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีเสด็จ ในฐานะ “Queen” และเมื่อถึงเมืองการุตในเกาะชวา สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาทรงแยก กระบวนออกไป โดยรัชกาลที่ 5 เสด็จกับสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี ณ เมืองต่างๆเป็นทาง ราชการ ขณะที่สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาคงประทับอยู่ที่เมืองการุต อันเป็นเมืองที่มีภูมิ

ประเทศและอากาศดี เพื่อพักผ่อนพระสสุขภาพที่ประจวบด้วยความเสียพระทัยจากการทิวคตของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาจักรีบรมราชินี เมื่อถึงคราวเสด็จกลับจึงเข้ากระบวนตามเสด็จ (สมภพ จันทรประภา, 2555)

ในปีพ.ศ.2440 เมื่อรัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 ได้ทรงสถาปนาสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีให้ดำรงตำแหน่งสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ โดยทรงกำหนดให้ตำแหน่งสมเด็จพระบรมราชินีนาถเป็นตำแหน่งที่สูงที่สุดในตำแหน่งพระมเหสี และให้ทรงดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ขณะเสด็จประพาสยุโรปด้วย ทำให้ในช่วงเวลานี้สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีทรงอยู่ในพระฐานะพระประมุขสูงสุดของราชสำนักฝ่ายในทั้งพระอิสริยยศและทางปฏิบัติ

เมื่อสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระบรมราชินีนาถ ทรงมีพระภารกิจมากขึ้นในฐานะพระประมุขฝ่ายใน ทรงดูแลราชสำนักฝ่ายใน ขณะเดียวกันพระภารกิจในฐานะ “เมีย” และ “แม่” ก็ยังทรงปฏิบัติอย่างดียิ่ง ทรงถวายการปรนนิบัติรับใช้พระบรมราชสวามี อบรมเลี้ยงดูพระราชโอรสพระราชธิดา โดยเฉพาะด้านการศึกษาของพระราชโอรสที่ทรงเข้มงวด กวดขันมากที่สุด แม้แต่พระราชโอรสของรัชกาลที่ 5 อันประสูติแต่พระมเหสีเทวี และเจ้าจอมมารดาท่านอื่นก็ทรงเอาพระทัยใส่ห่วงใย โดยเฉพาะด้านการศึกษาเสมอหน้ากัน (ศันสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2540) ดังปรากฏหลักฐานในพระราชหัตถเลขา ลงวันที่ 29 พฤศจิกายน ร.ศ.120 ถึงพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ความตอนหนึ่งว่า

“เพราะฉนั้นในเวลาี้ เจ้านายชั้นเล็กอีกชั้นหนึ่ง มีชนมายุสมควรกับเวลาที่จะเล่าเรียนได้แล้ว คือลูกชั้นอีก ๒ คน และทูลหม่อมมเหสีดลกับองค์อุรพงษ์รวม ๔ องค์ด้วยกัน อายุอย่างน้อยที่สุด ๘ ขวบ ขึ้นไปหา ๑๐ ขวบ ฉนั้นจึงมีใจปรารถนาอยากจะได้เล่าเรียนตามสมควรแก่เวลาและชนมายุของเขอทั้งหลายนั้นเสีย เพราะเวลานี้ต่างองค์ต่างได้เล่าเรียนอยู่บ้างแล้วตามอย่างเด็กที่อยู่ว่างๆ ดีกว่าจะได้เล่นชอนอย่างเด็กที่อยู่เปล่าๆ พอเป็นทางดำเนินแห่งความรู้ในชั้นต้นเป็นเค้าไว้บ้าง”

ในด้านพระภารกิจเพื่อแบ่งเบาพระราชภารกิจของรัชกาลที่ 5 นั้น เมื่อสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีทรงขึ้นดำรงตำแหน่งสมเด็จพระบรมราชินีนาถก็ยังทรงปฏิบัติพระราชภารกิจมากขึ้นตามลำดับ โดยเฉพาะในด้านการศึกษาของสตรี ด้วยทรงมีพระดำริว่าอันความเจริญรุ่งเรืองของประเทศชาติบ้านเมืองนั้น จะสำเร็จได้ก็ย่อมขึ้นอยู่กับการศึกษาของประชาชน ซึ่งสตรีในเวลานั้นยังมีสภาวะล้าหลังบุรุษเป็นอันมาก ด้วยเพราะไม่มีโอกาสที่จะได้รับสิทธิให้ศึกษาเล่าเรียน อีกทั้ง

ยังขาดการสนับสนุน จึงทรงมีเจตนาจะเปิดโอกาสให้สตรีได้รับความรู้อันเป็นทางก้าวไปสู่อารยธรรม โดยทรงแนพระราชหทัยว่าผู้มีปัญญาย่อมจะช่วยเป็นกำลังพัฒนาประเทศชาติต่อไปได้ จึงทรงพระราชทานพระราชทรัพย์ให้จัดตั้งโรงเรียนสตรีขึ้นทั้งในกรุงเทพฯ และต่างจังหวัด รวมทั้งยังทรงช่วยสนับสนุนและส่งเสริมอีกนานปีประการ (อุทุมพร, 2552)

ในด้านการสุขอนามัย นอกจากจะทรงตั้งโรงเรียนแพทย์ผดุงครรภ์ในบริเวณวังศรีราชพยาบาล และทรงร่วมจัดตั้งสภาอุณาโลมแดงขึ้นแล้ว ยังทรงรับเป็นองค์สภานายิกาสภาอุณาโลมแดงเป็นเวลานานถึง 26 ปี ทรงบริจาคพระราชทรัพย์เพื่อสร้างเสริมทะนุบำรุงสถานพยาบาล และส่งเสริมด้านการรักษาพยาบาลเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะด้านการผดุงครรภ์ เพื่อให้คนนิยมมาคลอดบุตรที่โรงพยาบาลมากขึ้น ทรงพระราชทานเงินให้กับวังศรีราชพยาบาลจ่ายให้กับคนใช้หญิงอนาถาที่มาฝากครรภ์และคลอดบุตรที่วังศรีราชพยาบาล เพื่อเป็นการช่วยเหลือค่าใช้จ่าย (อุทุมพร, 2552)

รัชกาลที่ 5 ได้ทรงยกย่องพระราชทานพระเกียรติยศและทรงมีพระเมตตารักใคร่สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีเป็นอย่างยิ่ง ปรากฏชัดแจ้งจากครั้งเมื่อทรงเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 ด้วยทรงมีพระราชหัตถเลขาและพระราชโทรเลขหลายฉบับที่ได้แสดงให้เห็นการพระราชทานเกียรติและความห่วงใยผูกพัน และยังทรงซื้อเครื่องประดับมาพระราชทานจำนวนมาก (วงเดือน นาราสิัจจ์ et al., 2553)

แม้ในวาระสุดท้ายของพระชนม์ชีพ ขณะที่รัชกาลที่ 5 ทรงประชวรหนัก แต่ยังมีรู้สึกพระองค์อยู่นั้น ได้มีรับสั่งให้ข้าหลวงไปเชิญเสด็จสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีจากพระตำหนักสวนสี่ฤดู และมีพระราชดำรัสว่า “ฉันเรียกแม่เล็กมากอบให้เปนเจ้าของใช้” สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีจึงประทับบนพระที่นั่งอัมพรสถานเพื่อถวายการรักษาพยาบาลอย่างเต็มพระกำลัง トラบจนวาระที่รัชกาลที่ 5 สวรรคต (วงเดือน นาราสิัจจ์ et al., 2553)

สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี

ในช่วงปีพ.ศ.2428 – พ.ศ.2437 พระองค์ดำรงตำแหน่งพระอัครมเหสีในรัชกาลที่ 5 ได้ทรงปฏิบัติพระกรณียกิจทั้งในหน้าที่ “เมีย” “แม่” และ “พระอัครมเหสี” อย่างดียิ่ง ดังที่ได้อธิบายในหัวข้อ “สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี ในช่วงปีพ.ศ.2428 – พ.ศ.2437” แล้ว

แต่อย่างไรก็ตาม ภายหลังการทิวคตของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธทรงได้รับการสถาปนาให้ดำรงตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร และ

พระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี ได้รับการสถาปนาให้ดำรงตำแหน่งสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระอัครราชเทวี ซึ่งแม้จะยังทรงมีพระยศเป็นรอง แต่ก็ทรงอยู่ในพระฐานะพระราชมารดาขององค์รัชทายาท ด้วยทรงมีต้องการให้เกิดความสับสนในหมู่ข้าราชการ ประกอบกับพระอาการประชวรจากความเศร้าโศกเสียพระทัยจากการทิวคตของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ จึงทรงหลบเลี้ยงที่จะปรากฏพระองค์ในฐานะพระอัครมเหสี (สมภพ จันทรประภา, 2555)

เมื่อสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีทรงดำรงพระยศสมเด็จพระบรมราชินีนาถ อันเป็นตำแหน่งสูงสุดในตำแหน่งพระมเหสี ทำให้พระภารกิจของสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาลดน้อยลง ประกอบกับทรงพระประชวรจากความเศร้าโศกที่ต้องทรงสูญเสียพระราชโอรสพระราชธิดาในเวลาไล่เลี่ยกัน คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศทิวคตในปีพ.ศ.2437 สมเด็จพระเจ้าฟ้าศิริภรณ์โสภณสิ้นพระชนม์ในปีพ.ศ.2441 และสมเด็จพระเจ้าฟ้าสมมุติวงศ์โรทัยสิ้นพระชนม์ในปีพ.ศ.2442 สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาจึงเสด็จไปประทับพักฟื้นพระสุขภาพที่พระตำหนัก ณ ศรีราชา ทรงเสด็จมาประทับอยู่เสมอในช่วงปีพ.ศ.2442 - พ.ศ.2445 รัชกาลที่ 5 ได้เสด็จพระราชดำเนินมาทรงเยี่ยม 3 ครั้ง สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาได้ทรงจัดสร้าง “โรงพยาบาลสมเด็จพระศรีราชา และต่อมาได้ทรงพระราชทานที่ดินอาคาร และพระตำหนัก ให้เป็นโรงพยาบาลทั้งสิ้น (สมภพ จันทรประภา, 2555)

เมื่อสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาเสด็จกลับพระนครก็เสด็จมาประทับที่พระตำหนักสวนหงส์ในพระราชวังดุสิต ด้วยทรงสนพระทัยการทอผ้าและได้ทรงหัดทอตั้งแต่เมื่อครั้งประทับอยู่พระตำหนัก ณ ศรีราชา จึงทรงจัดตั้งกองทอขึ้น ณ พระตำหนักสวนหงส์ โดยทรงตั้งหัวหน้ากองให้มีหน้าที่ควบคุมรับผิดชอบโดยขึ้นต่อพระองค์ และทรงหาผู้เชี่ยวชาญที่สำเร็จการทอจากญี่ปุ่นมาเป็นที่ปรึกษา ผ้าจากกองทอของพระองค์เป็นที่นิยม มีผู้สั่งซื้อจำนวนมาก นอกจากกองทอแล้วยังทรงจัดการหาผลประโยชน์ในด้านอื่นๆอีก เช่น ทรงมีที่นามากในจังหวัดปทุมธานี ก็ทรงสร้างโรงรับซื้อข้าวขึ้น เพื่อรับข้าวจากที่นาของพระองค์ เป็นต้น

แต่อย่างไรก็ตาม สำหรับกิจกรรมทางสังคม หรืองานอดิเรกที่เป็นที่นิยมในสมัยนั้นๆ สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาก็ยังทรงปฏิบัติอย่างสม่ำเสมอ เช่น การสะสมตลับงา การเสด็จทอดพระเนตรละคร เป็นต้น แม้บางสิ่งจะเป็นสิ่งที่ไม่โปรดนักก็ตาม (สมภพ จันทรประภา, 2555)

พระนางเจ้าสุกุมมาลย์มารศรี พระราชเทวี

พระนางเจ้าสุกุมมาลย์มารศรี ทรงมีความเชี่ยวชาญด้านอักษรศาสตร์เป็นอย่างยิ่ง เมื่อทรงพระเยาว์ได้ทรงศึกษากับคุณปาน บุณนาถ ธิดาสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ต่อมาทรงศึกษาด้วยพระองค์เอง โดยถ่ายทอดวิชาจากพระชนิษฐา คือพระองค์เจ้านภพรประภา ซึ่งได้ทรงศึกษาจากพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ที่โรงสกุล (โรงเรียน) ซึ่งรัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นในพระบรมมหาราชวัง พระปรีชาสามารถของพระนางเจ้าสุกุมมาลย์มารศรีนั้นจะเห็นได้จากพระนิพนธ์ต่างๆของพระองค์ ซึ่งเคยรวบรวมพิมพ์เป็นเล่มแจกในงานพระราชทานเพลิงพระศพของพระองค์ ชื่อสุกุมมาลย์นิพนธ์ และลายพระหัตถ์ที่ทรงมีพระราชทานสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์ พระราชโอรส ครั้นทรงศึกษาอยู่ต่างประเทศ (ลาวัญญ์ โชตามระ, 2506)

ด้วยพระปรีชาสามารถทางอักษรศาสตร์ ทำให้พระองค์ได้รับตำแหน่งราชเลขานุการในพระองค์ หรือที่เรียกกันในสมัยนั้นว่า “ไปรวัดสิเกรตารี” เมื่อปีพ.ศ. 2439 ทรงไว้วางพระราชหฤทัยให้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณในออฟฟิตหลวง มีหน้าที่คัดพระกระแสรับสั่งราชการ เพื่อทรงลงพระปรมาภิไธย พระองค์ดำรงตำแหน่งอยู่ราว 7 – 8 ปี จึงทรงพ้นจากตำแหน่งเนื่องจากทรงมีพระชันษามากขึ้น (ลาวัญญ์ โชตามระ, 2506)

เมื่อรัชกาลที่ 5 ประชวร จะโปรดให้พระนางเจ้าสุกุมมาลย์มารศรีถวายการพยาบาล โดยเฉพาะเมื่อทรงพระประชวรครั้งสุดท้าย พระกระยาหารที่เสวยครั้งสุดท้าย ก็โปรดให้พระนางเจ้าสุกุมมาลย์มารศรีจัด (พิมาน แจ่มจรัส, 2554)

การที่รัชกาลที่ 5 โปรดให้พระนางเจ้าสุกุมมาลย์มารศรีทรงรับตำแหน่งราชเลขานุการในพระองค์ และขณะทรงพระประชวร ก็โปรดให้ถวายการพยาบาล และเป็นผู้จัดพระกระยาหารครั้งสุดท้าย นั้น ล้วนแสดงถึงการพระราชทานพระเกียรติและความไว้วางพระราชหฤทัยแก่พระนางเจ้าอย่างยิ่งด้วยผู้ที่เป็ราชเลขานุการนั้นจะรับทราบถึงราชการงานเมืองทั้งปวง อันมีความสำคัญยิ่งต่อความมั่นคงและความเจริญรุ่งเรืองของบ้านเมือง ผู้ที่จะดำรงตำแหน่งราชเลขานุการจึงต้องเป็นผู้ใกล้ชิดที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัย พิจารณาได้จากผู้ดำรงตำแหน่งนี้ในรัชกาลที่ 5 นั้น ล้วนเป็นพระมเหสีเทวี และพระราชธิดาอันทรงโปรดปราน และสำหรับผู้ถวายการพยาบาลขณะทรงพระประชวร และจัดพระกระยาหารถวายนั้น ก็ยิ่งต้องเป็นผู้ที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยด้านความจงรักภักดี ด้วยต้องถวายเป็นการดูแลใกล้ชิดตลอดเวลา

พระนางเจ้าสุกุมมาลย์มารศรีทรงได้รับพระเมตตาจากรัชกาลที่ 5 เป็นพิเศษหลายประการ ดังเช่น การเลื่อนยศเจ้าจอมมารดาสำลีเป็นเจ้าคุณจอมมารดาสำลี งานศพเจ้าคุณจอมมารดาสำลี การแต่งตั้งพระชนิษฐาร่วมพระมารดาให้ดำรงตำแหน่งอธิบดีฝ่ายใน

การเลื่อนยศเจ้าจอมมารดาสำลีเป็นเจ้าคุณจอมมารดาสำลีนั้น แสดงถึงพระมหากรุณาธิคุณของรัชกาลที่ 5 ที่ได้พระราชทานแก่พระนางเจ้าสุชุมาลย์มารศรีเป็นกรณีพิเศษ เพราะเท่าที่ปรากฏนั้น การเลื่อนยศมารดาของพระภรรยาเจ้าในระดับชั้นลูกหลวงนั้น จะเลื่อนยศเฉพาะมารดาของพระอัครมเหสีเท่านั้น ดังเช่นรัชกาลที่ 5 ได้ทรงเลื่อนยศเจ้าจอมมารดาเปี่ยมเป็นเจ้าคุณจอมมารดาเปี่ยม เมื่อเดือนกันยายน พ.ศ.2428 ซึ่งได้ปรากฏรายละเอียดในจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในรัชกาลที่ 5 ภาค 19 หน้า 205 ดังต่อไปนี้

วันอาทิตย์ ขึ้น 12 ค่ำ เดือน 10 ปีระกา สัปตศก จุลศักราช 1247 (ตรงกับวันที่ 20 กันยายน พ.ศ.2428)

อนึ่ง วันนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนยศเจ้าจอมมารดาเปี่ยม ซึ่งเป็นเจ้าจอมมารดาแห่งสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชเทวีเป็นเจ้าคุณจอมมารดาเปี่ยม

จากข้อความข้างต้น สังเกตได้ว่าการออกพระนามเพียงสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวีเพียงพระองค์เดียว มิได้เอ่ยถึงพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี แต่ประการใด ซึ่งอาจเป็นเพราะการที่เจ้าจอมมารดาเปี่ยมได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าคุณจอมมารดานั้น เพราะท่านเป็นมารดาของสมเด็จพระอัครมเหสี จึงทำให้ได้รับการสถาปนา มิใช่เป็นเพียงมารดาของพระภรรยาเจ้าชั้นลูกหลวงเท่านั้น ดังจะเห็นได้ว่าเจ้าจอมมารดาจันทร์ มารดาของพระองค์เจ้าทักษิณชาก็มิได้รับการสถาปนาแต่ประการใด

เมื่อครั้งงานศพของเจ้าคุณจอมมารดาสำลีนั้น เป็นที่เลื่องลือกันมาก ด้วยรัชกาลที่ 5 โปรดให้นำศพเจ้าคุณจอมมารดาสำลีจากบ้านฝั่งธนบุรีเข้ามาตั้งที่หอธรรมสังเวชในพระบรมมหาราชวัง และยังโปรดพระราชทานโกศกุดั่นใหญ่เทียบเท่าชั้นบรมวงศ์ ซึ่งเป็นการขัดต่อประเพณีโบราณที่จะนำศพสามัญชนที่เสียชีวิตนอกพระบรมมหาราชวังเข้ามาไว้ในพระราชฐาน โดยทรงให้เหตุผลว่าเพื่ออำนวยความสะดวกแก่พระนางเจ้าสุชุมาลย์มารศรีและสมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทธาทิพย์รัตน์ จะได้ไม่ต้องทรงลำบากข้ามไปบำเพ็ญพระกุศลถึงฝั่งธนบุรี โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์ ซึ่งยังทรงอยู่ในระหว่างการศึกษาที่ประเทศเยอรมันเสด็จกลับเข้ามาร่วมงานศพ โปรดเกล้าฯ ให้ใช้คำว่า “พิราลัย” แทนคำว่า “อนิจกรรม” ซึ่งตามประเพณีคำว่าพิราลัยจะใช้กับบุคคลในระดับเจ้าประเทศราชและสมเด็จพระเจ้าพระยาเท่านั้น และยังทรงบำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทานศพเจ้าคุณจอมมารดาสำลีอย่างมากมาย นอกจากนี้ยังโปรดให้สร้างเมรุขึ้นใหม่เป็นพิเศษที่ท้องสนามหลวงเพื่อพระราชทานเพลิงศพเจ้าคุณจอมมารดาสำลีเป็นการเฉพาะ (คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2540) รวมทั้งในวันพระราชทานเพลิงศพนั้น รัชกาลที่ 5 พระบรมวงศานุวงศ์ชั้นลูกเธอในรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 รวมทั้งพระราชนัดดา ทรงเครื่องขาวทุกพระองค์

เมื่อเปรียบเทียบกับงานพระศพของสมเด็จพระปิยมมาวดี ศรีพัชรินทรมาตา ซึ่งในขณะสิ้นพระชนม์ยังดำรงพระยศเจ้าคุณจอมมารดาเปี่ยม งานศพของเจ้าคุณจอมมารดาสำลีนับว่าได้รับพระราชทานเกียรติยศมากกว่า

พระองค์เจ้านภาพรประภา ประสูติเมื่อวันที่ 13 พฤษภาคม พ.ศ. 2407 เป็นพระราชธิดาของรัชกาลที่ 4 และเจ้าคุณจอมมารดาสำลี และทรงเป็นพระชนิษฐาร่วมพระราชมารดากับพระนางเจ้าสุชุมาลย์มารศรี ซึ่งทั้งสองพระองค์ทรงเป็นพี่น้องที่รักและผูกพันกันมาก พระนางเจ้ามีพระตำราสฝากฝังพระชนิษฐาไว้กับพระราชโอรส พระราชธิดา ให้ทรงเคารพรักและห่วงใยพระองค์เจ้านภาพรประภาเช่นที่เคยปฏิบัติต่อพระองค์ ดังมีเนื้อความว่า

“แม่มีลูกสองคน แม่มีน้องสาวเพียงคนเดียว ลูกรักแม่เท่าใด ก็ขอให้รักน้ำด้วย”
(กิตติพงษ์ วิโรจน์ธรรมากูร, 2547)

ซึ่งทั้งพระราชโอรสพระราชธิดา รวมทั้งพระราชนัดดาทุกพระองค์ต่างก็ปฏิบัติตามพระตำราสของพระองค์เสมอมา

พระองค์เจ้านภาพรประภา ทรงเป็นราชนารีอีกพระองค์หนึ่งที่ทรงสนพระทัยการศึกษาวิชาการด้านอักษรศาสตร์ อีกทั้งทรงรอบรู้ในขนบธรรมเนียมประเพณีโบราณของพระราชสำนักฝ่ายในอย่างกว้างขวาง พระคุณสมบัติพิเศษอีกประการหนึ่งคือ ทรงมีความจำเป็นเลิศ จนข้าราชการสำนักฝ่ายในพากันให้สมญานามพระองค์ว่า “ปทานุกรมแห่งพระบรมมหาราชวัง” ด้วยเหตุผลดังกล่าว ประกอบเข้ากับพระคุณสมบัติที่ทรงเข้มงวดตรงไปตรงมา และมีความยุติธรรมต่อคนทั่วไปเสมอหน้ากัน ดังนั้นเมื่อรัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกในปีพ.ศ.2440 จึงทรงไว้วางพระราชหฤทัยแต่งตั้งพระองค์เจ้านภาพรประภาให้ดำรงตำแหน่ง “ผู้ว่าราชการภายในพระราชวัง” หรือตำแหน่ง “อธิบดีบัญชาการวังหลวง” ชาววังทั่วไปขนานพระนามว่า “เสด็จอธิบดี” เพื่อแบ่งเบาพระราชภาระของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี ผู้ทรงเป็นองค์ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน พระปรีชาสามารถในการปฏิบัติหน้าที่นั้นจริงจังกัดเด็ดขาดไม่แพ้บุรุษ จนกล่าวกันว่าชาววังในสมัยนั้นกลัวเกรง “เสด็จอธิบดี” ยิ่งกว่า “สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ” (คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2540) แม้ภายหลังจากรัชกาลที่ 5 เสด็จกลับจากประพาสยุโรปแล้ว พระองค์เจ้านภาพรประภาก็ยังดำรงตำแหน่งอธิบดีบัญชาการวังหลวงต่อมาจนถึงรัชกาล

ในช่วงปลายสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อพระองค์ได้เสด็จมาประทับที่พระราชวังดุสิต พร้อมด้วยข้าราชการสำนักฝ่ายในหลายพระองค์หลายท่าน พระราชฐานในพระนครช่วงเวลานั้นจึงมีสองแห่ง คือ พระบรมมหาราชวัง และพระราชวังดุสิต ทำให้ต้องมีผู้รักษาภูมิจาพระราชวังขึ้นในสวนดุสิตด้วย อันตำแหน่งผู้รักษาภูมิจาพระราชวังนี้นับเป็นตำแหน่งสำคัญตำแหน่งหนึ่ง เพราะเท่ากับรับผิดชอบใน

สวัสดิกภาพภายในพระราชวังด้วย รัชกาลที่ 5 ได้ทรงมอบหน้าที่นี้ให้แก่พระองค์เจ้าฉัตรประภา ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขา มีเนื้อความว่า

“อนึ่งเรื่องกุญแจวัง แต่ก่อนเคยมอบหมายกันกับผู้ใหญ่ชั้นเจ้านาย ตั้งแต่สมเด็จพระที่นั่ง พระพันปี ลงมาจนภายหลังลงมาเป็นกรมหลวงวรเสถฐ ฉันทเห็นว่าถ้าจะมอบให้เจ้านายใหญ่โตนัก จะลำบากเรื่องเรียกเรื่องหยิบ กุญแจที่นี้ขอมอบให้เธอ” (ลาวัญย์ โชติามระ, 2506)

ถึงแม้ว่าพระนางเจ้าสุกุมมาลย์มารศรีจะทรงได้รับพระเมตตาจากรัชกาลที่ 5 เป็นอย่างมาก แต่อย่างไรก็ตาม ปัญหาความขัดแย้งระหว่างราชสำนักกับสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ได้ส่งผลกระทบต่อพระองค์ ผู้เป็นเชื้อสายขุนนาคอยู่ไม่น้อย การที่พระองค์มิได้ดำรงพระยศถึงระดับ “สมเด็จพระ” ในรัชกาลที่ 5 ทั้งที่พระพี่นางพระน้องนางพระองค์อื่นๆ แม้แต่สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ที่สิ้นพระชนม์ตั้งแต่ต้นรัชกาลก็ยังได้รับการสถาปนา รวมทั้งในช่วงระยะเวลาที่สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาจะดำรงพระยศพระอัครมเหสี พระนางเจ้าสุกุมมาลย์มารศรี ซึ่งดำรงพระยศพระนางเจ้า พระราชเทวีก็ยังมีพระยศเป็นรองสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี ซึ่งดำรงพระยศพระนางเจ้า พระวรราชเทวี ทั้งที่ทรงมีพระชนม์มากกว่า และมีพระราชโอรสเช่นเดียวกัน แม้แต่การพระราชทานพระเกียรติก็ทรงได้รับต่อยกกว่า เช่น เมื่อรัชกาลที่ 5 ทรงสร้างเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าสำหรับฝ่ายใน ในปีพ.ศ.2436 สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีก็ได้ดำรงตำแหน่งมหาสวามินี และคณาธิปัตยานีแห่งสมาชิกฝ่ายใน (คณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ. คณะอนุกรรมการจัดทำหนังสือเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า, 2557) เป็นต้น

สาเหตุที่พระนางเจ้าสุกุมมาลย์มารศรีทรงมีพระยศและได้รับการพระราชทานพระเกียรติต่อยกกว่าพระมเหสีพระองค์อื่นๆนั้น อาจมีสาเหตุจากเชื้อสายขุนนาคทางฝั่งพระมารดาของพระองค์ การที่พระองค์มิได้รับการยกย่องเสมอพระมเหสีพระองค์อื่นๆนั้นน่าจะนำความรู้สึกลึกซึ้งเศร้าสเทือนพระทัยอยู่ไม่น้อย ดังปรากฏหลักฐานในจดหมายพระโอวาทหลายฉบับที่ทรงประทานสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ขณะทรงศึกษาที่ยุโรป มีเนื้อหาดังนี้

“แม่ขอบอกแก่พ่อผู้เป็นลูกที่รักแลที่หวังความสุขของแม่ให้ทราบว่าคุณแม่นี้เป็นมนุษย์ที่อากัฟ มักจะได้รับแต่ความทุกข์อยู่เป็นเนื่องนิจ แม่มิได้มีอันใดซึ่งจะเปนเครื่องเจริญตาเจริญใจที่จะดับทุกข์ได้ นอกจากลูก” (กิตติพงษ์ วิโรจน์ธรรมากูร, 2548a)

แม้เนื้อความในจดหมายฉบับนี้พระนางเจ้าสุกุมมาลย์มารศรีจะมีได้ทรงระบุว่าความทุกข์ที่ทรงได้รับนั้นมีเรื่องใดบ้าง แต่อาจพิจารณาได้ว่าเรื่องหนึ่งนั้นก็น่าที่จะเป็นเรื่องของพระอิสริยยศของพระองค์ที่ไม่เทียบเท่าพระมเหสีพระองค์อื่น

นอกจากนี้พระองค์ยังทรงเกรงว่าความเป็นเชื้อสายบุรุษนาจะส่งผลกระทบต่อสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์ ด้วยนอกจากจะเป็นสายตระกูลที่เคยมีความขัดแย้งกับพระราชวงศ์ จนก่อให้เกิดความไม่พอใจในหมู่พระราชวงศ์แล้ว ตระกูลบุรุษนาคยังเป็นตระกูลใหญ่ ที่มีญาติวงศ์อยู่มาก รวมทั้งสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์ก็ทรงดำรงพระยศสมเด็จพระเจ้าฟ้าและทรงปรีชาสามารถอันอาจก่อให้เกิดความหวาดระแวงแคลงใจกันได้ จึงทรงมีจดหมายประทานพระโอวาทวิธีการวางพระองค์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์ต่อบุคคลในระดับต่างๆ เพื่อมิให้เกิดปัญหาในภายภาคหน้า อันจะนำมาซึ่งผลร้ายต่อสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์ได้

“พ่องจอุสำหรับฝากตัวกลัวเกรงเสด็จอ่าว แลแสดงกิริยาอ่อนน้อม (มิใช่ถึงไหว้กราบ) ต่อพวกข้าราชการที่เขาเป็นผู้ใหญ่ ที่สุดจนมองลิเออร์ย์คิมินซึ่งเป็นผู้กำกับไป เมื่อเขาจะว่ากล่าวตักเตือนประการใด ก็ต้องเชื่อฟังเขาตามสมควร อย่าทำให้เป็นที่รังเกียจเกลียดชังแก่เขาทั้งหลายเหล่านั้นได้ เพื่อว่าจะมีทุกข์ชุกใช้หรือขัดข้องอย่างไร เขาจะได้ช่วยแนะนำแก้ไขให้โดยความกรุณา

ทูนหม่อมพระองค์โตนั้น พ่อย่อมทราบอยู่แล้วว่าท่านจะเป็นอย่างไร พ่องจนับถือรักใคร่ฝากตัวท่านให้จงมาก ในเวลานี้ต้องเป็นผู้ที่พลัดบ้านเมืองไปด้วยกัน มีทุกข์สุขประการใดก็ได้เห็นหน้ากันตาปราสาพี่น้องดียิ่งกว่าผู้อื่น แม้ถ้าได้รักใคร่สนิทสนมกันเสียแต่ยังเล็กๆ ด้วยกันเช่นนี้แล้ว เมื่อต่อไปภายหน้าก็จะได้ไม่เป็นที่รังเกียจกินแหนง ซึ่งเป็นหนทางอันตรายในตัวพ่เมื่อเวลาที่โตขึ้นด้วยกันนั้นด้วย

เจ้านายพี่น้องทั้งปวงบันดาที่อยู่นอกด้วยกันนั้น พ่ต้องคิดว่า ทุกๆองค์ล้วนแต่เปนนลูกของทูนหม่อมเหมือนกันกับตัวพ่ทั้งนั้น พ่อย่าแสดงกิริยาหรือกล่าววาจาอันเป็นการหมิ่นประมาทต่อเธอโดยถือว่าสูงกว่าเธอ จงนบถนอบเล่นหัวตามฉันทพี่น้องที่เสมอกัน ถึงกับคนอื่นก็เหมือนกัน เมื่อเจ้านายเหล่านั้นเธอไว้วางตัวเธอเพียงชั้นใดสถานใด พ่องวางตัวให้เสมอกับเจ้านายเหล่านั้น จะได้ไม่เป็นที่รังเกียจในเจ้านายพี่น้อง และไม่กิตติดาผู้อื่นด้วย” (กิตติพงษ์ วิโรจน์ธรรมากูร, 2548a)

“เรื่องที่พระนายเสมอใจเขาสอนว่าให้รักใคร่ทูนหม่อมโตนั้นเพราะแม่สั่งเขาไปด้วย เพราะแม่รู้อยู่เต็มใจว่าชาวพากข้างโน้นนั้นเป็นที่รังเกียจของเจ้านายเป็นอันมาก เพราะผู้ใหญ่บางคนทำยุ่งเหยิงไว้ ความชั่วจึงเลยมาแปดเปื้อนแก่พวกลูกหลานต่อมา แลพวกเหล่านั้นกองพันโตหนักด้วย ปรการหนึ่งตัวของลูกก็ไม่ใช่เป็นเจ้านายสามัญ ความรเวางสงไสยมันอาจต้องเกิดขึ้นเพราะเป็นเจ้าฟ้าปัญญาดี แลมีญาติข้างแม่มาก เพราะฉะนั้นจึงเห็นว่าการที่จะแก้แค้นความรเวางว่าจะหมายเป็นใหญ่เป็นโตนั้น ก็มีอย่างเดียวที่จะต้องทำให้ทูน

หม่อมโปรดปรานสนิทสนมอยู่แล้ว คนทั้งหลายก็คงไม่มีช่องที่จะเข้ายุ่งได้อยู่เอง” (กิตติพงษ์ วิโรจน์ธรรมากูร, 2548a)

จากข้อความข้างต้น แสดงให้เห็นว่าความเป็นเชื้อสายขุนนาของสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์นั้น ทำให้พระนางเจ้าสุกุมมาลย์มารศรีทรงพระวิตกกังวลว่าจะเป็นสาเหตุให้เกิดความระแวงแคลงใจในสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์ อันจะก่อให้เกิดปัญหาในภายหน้าได้ แสดงให้เห็นว่าแม้ในช่วงระยะเวลานั้น (พ.ศ.2440) ความหวาดระแวงในเชื้อสายของขุนนาคว่าจะต้องการกลับมามีอำนาจยิ่งใหญ่อีกครั้งผ่านการสนับสนุนสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์ยังคงอยู่ในบุคคลบางกลุ่ม

สาเหตุที่พระนางเจ้าสุกุมมาลย์มารศรีทรงประทานพระโอราตเช่นนั้นสาเหตุอาจมาจากมีต้องการให้สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์เป็นที่เกลียดชังในบรรดาพระญาติวงศ์ พี่น้อง รวมทั้งเหล่าข้าราชการทั้งปวง นอกจากนี้การที่พระองค์มีพระราชโอรสเพียงพระองค์เดียว ทำให้สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์ไม่ทรงมีพระเชษฐาพระอนุชาอันใกล้ชิด พระองค์จึงทรงมีพระประสงค์ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์กระทำพระองค์ให้เป็นที่เมตตาของเสด็จจา และเป็นที่ยศพรักของบรรดาพระเชษฐาพระอนุชาต่างพระมารดา เพื่อสร้างความสนิทสนมคุ้นเคยต่อไป

ตลอดพระชนม์ชีพนั้น พระนางเจ้าสุกุมมาลย์มารศรีมิได้ทรงประกอบพระกรณียกิจอันใดอันจะนำมาซึ่งความระแวงแคลงใจ ทรงวางพระองค์เรียบง่ายเรียบง่าย มีสิ่งสำคัญเพียง 2 ประการที่ทรงอุทิศให้ คือการอภิบาลพระราชโอรสพระราชธิดา และการศึกษา (คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2540)

ถึงแม้พระนางเจ้าสุกุมมาลย์มารศรีจะทรงมีพระราชโอรสพระราชธิดาเพียง 2 พระองค์ คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ และสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์ ซึ่งน้อยกว่าพระภรรยาเจ้าชั้นลูกหลวงพระองค์อื่นๆ แต่ทั้งสองพระองค์ก็เป็นพระราชโอรสพระราชธิดาที่รัชกาลที่ 5 ทรงพระเมตตาและโปรดปรานเป็นอย่างมาก จนกล่าวได้ว่าพระราชโอรสพระราชธิดาของพระองค์ล้วนเป็น “ลูกรัก” ของรัชกาลที่ 5 ทั้งสิ้น

สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์เป็นพระราชโอรสที่รัชกาลที่ 5 ทรงพระเมตตาและชื่นชมพิจารณาได้จากการที่พระองค์ทรงเป็นพระราชโอรสที่มีลายพระหัตถ์ถึงมากที่สุด ถึง 117 ฉบับ และทรงเป็นพระโอรสที่ทรงเล่าและปรารภถึงความมั่นพระราชหฤทัยในเสถียรภาพทางการเมืองของพระองค์มากกว่าพระราชโอรสองค์อื่น ซึ่งทรงกล่าวแต่เพียงว่าทรงมีพระราชอำนาจในแผ่นดินสยาม (ดวงดาว ยังสามารถ, 2537) แสดงถึงความเชื่อมั่นในความสามรถและความไว้วางพระทัยเป็นอย่างยิ่ง

สมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทธาทิพย์รัตนเป็นพระราชธิดาที่รัชกาลที่ 5 ทรงโปรดปรานมากที่สุดพระองค์หนึ่ง ด้วยทรงประกอบไปด้วยพระสิริโฉมงดงาม จนถึงขนาดรัชกาลที่ 5 ทรงออกพระโอษฐ์กับกรมหลวงพิชิตปรีชากร ซึ่งทรงมีพระธิดาคือหม่อมเจ้าอาภาพรรณี ซึ่งเป็นที่เลื่องลืออยู่ในขณะนั้นด้านความงดงามว่า “ฉันไม่แพ้เธอแล้ว กรมพิชิต” นอกจากพระสิริโฉมอันงดงามแล้ว สมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทธาทิพย์รัตนยังทรงประกอบไปด้วยพระปรีชาสามารถ และพระสติปัญญาปราดเปรื่องด้านอักษรศาสตร์ จึงได้ทรงทำหน้าที่ราชเลขานุการณีของพระราชบิดา และได้มีส่วนช่วยแบ่งเบาพระราชภารกิจสำคัญ เช่น เมื่อครั้งวิกฤตการณ์ร.ศ.112 ได้ทรงถวายการรับใช้อยู่ฝ่ายหน้าตลอดเวลา (คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2540)

สมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทธาทิพย์รัตนได้รับสถาปนาให้ทรงกรมเป็นกรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ ทรงเป็นพระราชธิดาในระดับชั้นเจ้าฟ้าที่ได้รับสถาปนาให้ทรงกรมเป็นพระองค์แรก การที่พระองค์ได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมในระดับกรมหลวงนั้น แสดงถึงพระเมตตากรุณาเป็นพิเศษของรัชกาลที่ 5 ด้วยตามธรรมเนียมการทรงกรมของสมเด็จพระเจ้าลูกเธอชั้นเจ้าฟ้าจึงจะเริ่มที่กรมขุนเท่านั้น นอกจากนี้พิจารณาได้จากเมืองที่ทรงพระราชทานให้ทรงกรมนั้นคือ “รัตนโกสินทร์” อันเป็นชื่อเมืองหลวงปัจจุบัน แสดงถึงการพระราชทานพระเกียรติยศเป็นพิเศษ

พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ

พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์เป็นผู้ที่มีผีพระหัตถ์ทางด้านกริ้ว จนได้รับราชการกำกับห้องพระเครื่องต้น ซึ่งแสดงถึงผีพระหัตถ์อันยอดเยี่ยมของพระองค์ และยังแสดงถึงความไว้วางพระทัยของรัชกาลที่ 5 ที่มีต่อพระองค์ ด้วยภัยอันตรายอันเกิดจากการเสวยสิ่งที่มีพิษใด ๆ นั้น ถือเป็นเรื่องที่ต้องระมัดระวังอย่างที่สุด ดังนั้นผู้ที่รับหน้าที่กำกับห้องพระเครื่องต้นนั้นจะต้องเป็นผู้ที่มีความจงรักภักดีเป็นที่ไว้วางพระทัยเป็นอย่างยิ่ง

การกำกับห้องพระเครื่องต้นนั้นนับเป็นงานที่หนัก และมีค่าใช้จ่ายสูงมาก ผู้คนที่รับประทานในห้องพระเครื่องต้นนั้นครอบคลุมไปถึงเหล่าองครักษ์เวร มหาดเล็ก กรมวังเวร ทหารรักษาวังเวร ตลอดจนแขกพิเศษ จนส่งผลให้ในบางครั้งเงินหลวงที่ทรงพระราชทานมาก็ไม่เพียงพอ พระอรรคชายาเธอต้องทรงใช้เงินส่วนพระองค์สทบเพิ่ม โดยมีได้กราบพูลต่อรัชกาลที่ 5 แต่ประการใด ด้วยทรงถือว่าผู้คนที่รับอุปถัมภ์ของพระองค์ก็ได้รับประทานในห้องพระเครื่องต้นด้วย ทำให้แจกแจงจำนวนเงินยาก จนกระทั่งหม่อมเจ้าสารภี ลดาวัลย์ ได้นำเรื่องไปพูลต่อพระเจ้าน้องยาเธอ หลายพระองค์ กรมพระยาดำรงราชานุภาพจึงรับเป็นพระธูระขึ้นกราบพูลต่อรัชกาลที่ 5 จึงได้รับพระราชทานเงินหลวงเพิ่ม (กิตติพงษ์ วิโรจน์ธรรมมากร, 2547)

พระอรรคชายาเธอเป็นผู้ที่มีพระอุปนิสัยเมตตากรุณา โอบอ้อมอารี โดยเฉพาะกับเด็ก นอกจากนี่ยังทรงเป็นผู้ใจกว้าง ไม่ถือโทษโกรธเคืองแม้กับผู้ที่กระทำผิดต่อพระองค์ เช่น เมื่อข้าหลวงในสำนักท่านใดได้มีบุญวาสนาเพิ่มพูน จนในบางครั้งลืมนพระกรุณา และมีท่าแข็งขืนกระด้างกระเดื่องต่อพระองค์ ก็มีได้ทรงถือสาแต่ประการใด และเมื่อผู้นั้นหมดบุญวาสนา จะกลับมาพึ่งพระบารมีพระองค์ต่อไป ก็ทรงกรุณาตามเดิม (ลาวัญย์ โชติามระ, 2506) เป็นต้น

พระราชธิดาของพระอรรคชายาเธอเป็นพระราชธิดาที่รัชกาลที่ 5 ทรงโปรดปรานเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะสมเด็จพระเจ้าฟ้านิมิตร์ดิศล พระราชธิดาพระองค์เล็ก ด้วยพระอุปนิสัยที่ “น่ารักน่าชม สมกับเป็นเจ้าฟ้า” (ดำรงราชานุภาพ, 2545) รวมทั้งพระปรีชาสามารถทางอักษร ดังปรากฏหลักฐานในราชกิจจานุเบกษา เรื่อง “พระบรมราชโองการ ประกาศ สถาปนาเลื่อนกรมตั้งกรม และตั้งเจ้าพระยา” วันที่ 15 พฤศจิกายน พ.ศ.2468 เล่ม ๔๒, ตอน ๐ ก, หน้า 216 เมื่อครั้งโปรดสถาปนาให้ทรงกรมฯ ในสมัยรัชกาลที่ 6 มีเนื้อความว่า

“สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงสังเกตเห็นอุปนิสัยว่าทรงมีพระสติปัญญาสูงมาก จึงเอาเป็นพระราชธิดาทรงฝึกสอนพระราชทานเอง ต่อมาเมื่อทรงพระเจริญวัยขึ้น จนรอบรู้กิจและวิชาการ”

ด้วยพระปรีชาสามารถด้านอักษรศาสตร์ รัชกาลที่ 5 จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รับราชการในหน้าที่ราชเลขานุการีณีในช่วงปลายรัชกาล อันแสดงถึงความสนิสนิยมและไว้วางพระทัย ซึ่งก็ทรงปฏิบัติได้เป็นผลสำเร็จลุล่วงดังพระราชประสงค์ทุกประการ และยังทรงเป็นพระราชธิดาที่ทรงมีพระราชหัตถเลขามาถึงในคราวที่เสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 ในปีพ.ศ. 2450 เป็นจำนวนถึง 43 ฉบับ ความยาว 1,850 หน้า จนกลายเป็นที่มาของหนังสือพระราชนิพนธ์ “ไกลบ้าน”

นอกจากนี้ยังมีหลักฐานแสดงถึงความโปรดปรานของพระองค์ในอีกหลายกรณี ดังเช่น ในครั้งที่รัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 นับตั้งแต่เสด็จพระราชดำเนินจากประเทศไทย ประทับในเรือพระที่นั่งมหาจักรี สิ่งหนึ่งที่ทรงนำติดพระองค์และโปรดประดับไว้ภายในห้องพระบรรทม คือ พระรูปของสมเด็จพระเจ้าฟ้านิมิตร์ดิศล ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้านิมิตร์ดิศล ความว่า

“พอจัดหลังตู้ ตั้งพระห้ามสมุทเมืองนครมุนหนึ่ง ต้นไม้ญี่ปุ่น ปลุกกระถางกราบเขา จัดสำหรับเรือ ๒ กระถาง กับพระรูปทูลกระหม่อมปู่ รูปลูกอ่านหนังสือ รูปปราสาทราชมณเทียร” (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2545)

ในพระราชหัตถเลขาแบบไปรเวทของรัชกาลที่ 5 ที่ทรงพระอักษรขณะประพาสยุโรปครั้งที่สอง พระราชทานแก่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าจุฑามณี มีเนื้อหากล่าวถึงความคิดถึงที่พระองค์มีต่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามาลินีนภดาราและสมเด็จพระเจ้าฟ้านิมิตร์

“บางวันนั่งซึมๆ คิดถึงลูกหญิงกลางหญิงน้อยจนใจร้อๆ เพราะเคยนั่งพูดกันอยู่เป็นนิจ มากกว่าเจ้าจอม” (วิบูล วิจิตรวาทการ, 2535)

จากข้อความในพระราชหัตถเลขาดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงความรักความผูกพันที่มีต่อพระราชธิดาทั้งสองพระองค์เป็นอย่างยิ่ง ยิ่งไปกว่านั้น พระราชหัตถเลขานี้ยังเป็นพระราชหัตถเลขาที่มีได้พระราชทานแก่พระราชธิดาทั้งสองพระองค์โดยตรง แต่เป็นการพระราชทานแก่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าจุฑามณี ซึ่งพระราชธิดาทั้งสองอาจไม่ได้รับทราบ แต่ก็ยังทรงมีพระราชหัตถเลขา ดังกล่าว ซึ่งวิเคราะห์ได้นั้นคือความในพระทัยที่จริงแท้ของพระองค์

มีข้อสังเกตว่า ในเวลานั้นพระอรรคชายาเธอยังมีพระราชโอรสอีกพระองค์ คือสมเด็จพระเจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร แต่ในพระราชหัตถเลขา ดังกล่าวกลับมิได้เอ่ยถึงแต่ประการใด ซึ่งอาจมีสาเหตุทั้งไม่ทรงโปรดปรานพระราชโอรสพระองค์นี้เป็นพิเศษ หรืออาจเป็นเพราะไม่ทรงต้องการแสดงความโปรดปรานพระราชโอรสองค์ใดองค์หนึ่งเป็นพิเศษให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าจุฑามณีได้ทรงทราบ เพราะในเวลานั้นได้ทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้าฟ้ามาลินีนภดาราให้ดำรงตำแหน่งมกุฎราชกุมารีแล้ว จึงไม่ทรงต้องการแสดงความในพระทัยในด้านที่เกี่ยวข้องกับความโปรดปรานพระราชโอรสพระองค์อื่นออกไป

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

พระราชชายา เจ้าดารารัศมี

ในปีพ.ศ.2429 รัชกาลที่ 5 ได้ทรงรับเจ้าดารารัศมี พระธิดาของพระเจ้าอินทวิชยานนท์แห่งนครเชียงใหม่มาเป็นเจ้าจอม ซึ่งต่อมาได้ทรงสถาปนาให้ดำรงตำแหน่งพระราชชายา เจ้าดารารัศมี นับเป็นพระภรรยาเจ้าพระองค์สุดท้ายในรัชกาล

พระราชชายา เจ้าดารารัศมี พระนามเดิมเจ้าดารารัศมี ประสูติเมื่อวันที่ 26 สิงหาคม พ.ศ. 2416 เป็นพระธิดาของพระเจ้าอินทวิชยานนท์กับแม่เจ้าทิพเกสร เมื่อพ.ศ.2426 พระชนมายุย่างเข้า 11 พรรษา พระบิดาโปรดให้มีพิธีโสกันต์และมีมหกรรมอย่างครึกครื้น นับเป็นพิธีโสกันต์ครั้งแรกและครั้งเดียวของแผ่นดินล้านนา โดยมีพระยาราชสัมภารากร ข้าหลวงประจำเชียงใหม่เป็นผู้ช่วยเหลือ รัชกาลที่ 5 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร (เวลานั้นดำรงตำแหน่งข้าหลวงประจำภาคพายัพ) ได้ฉ้อฉลพระคุณทูล (ตุ้มหู) และพระกำมรงค์เพชร ไป

พระราชทานเป็นของเฉลิมพระขวัญแก่เจ้าดารารัศมี และโปรดเกล้าฯ ตั้งให้นางเต็มเป็นแม่นาง กัลยารักษ์ ให้นายน้อยบุญทาเป็นพญาพิทักษ์เทวี ตำแหน่งพี่เลี้ยงทั้งสองคน

ในปี 2429 นั้น พระเจ้าอินทวิชยานนท์ได้เสด็จลงมายังกรุงเทพฯ เพื่อร่วมในพระราชพิธีลง สรง และสถาปนาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร เจ้าดารารัศมีได้โดยเสด็จพระบิดาลงมากรุงเทพฯ ในครั้งนี้ด้วย และได้รับราชการฝ่ายในเป็นเจ้าจอมดารา รัศมี เลยประทับอยู่ ณ กรุงเทพฯ นับแต่นั้นมา

ภายหลังมีพระประสูติกาลพระองค์เจ้าวิมลนาคนพิตี เมื่อวันที่ 2 ตุลาคม พ.ศ.2432 ได้ขึ้น เป็นเจ้าจอมมารดาดารารัศมี และเมื่อพ.ศ.2451 เมื่อเจ้าดารารัศมีเสด็จกลับมาเยี่ยมเชียงใหม่ครั้งแรก รัชกาลที่ 5 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาพระอิสริยยศเจ้าจอมมารดาดารารัศมีขึ้นเป็น “พระราชชายา เจ้าดารารัศมี” เป็นพระภรรยาเจ้าพระองค์ที่เก้าในรัชกาล

พระราชชายา เจ้าดารารัศมีสิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ 9 ธันวาคม พ.ศ.2476 สิริพระชนมายุได้ 60 พรรษา

พระราชชายา เจ้าดารารัศมี มีพระราชธิดาคือ

1. พระองค์เจ้าวิมลนาคนพิตี

ประสูติเมื่อวันที่ 2 เมษายน พ.ศ.2432

สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ 21 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2435

พระราชชายา เจ้าดารารัศมี ทรงเป็นตั้งผู้เชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับล้านนา ให้ ล้านนายังคงเป็นดินแดนของสยาม มิต้องตกไปเป็นประเทศราชของอังกฤษ นอกจากนี้ยังทรงเป็นผู้ เชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายและข้าราชการสำนักสยามและข้าราชการสำนักล้านนาอีกด้วย ดังปรากฏ ในบันทึกของเจ้าแก้วนารัฐ เจ้านครเชียงใหม่ ผู้เป็นพระเชษฐา มีเนื้อความว่า

“พระองค์มีความจงรักภักดีในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และเจ้านายในราช จักรวงศ์ และได้ทรงปฏิบัติหน้าที่เป็นที่ต้องพระราชหฤทัยแห่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้า หลวงเป็นอย่างดี นอกจากนี่ยังทรงปฏิบัติให้เป็นที่ทรงพระเมตตาของเจ้านายในราชจักรี วงศ์ และเป็นทีรักใคร่นับถือของเจ้าจอมอื่นๆ ตลอดถึงข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทั่วไปอีกด้วย เหตุทั้งนี้จึงทำให้เจ้านายฝ่ายเหนือมีโอกาสสนิทสนมกับเจ้านายในราชจักรีวงศ์ และ ข้าราชการทั่วไปอีกชั้นหนึ่ง” (แก้วนารัฐ, 2477)

ขณะทรงดำรงพระยศเจ้าจอมดาราธิบดี รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าให้ทรงออกรับแขกเมืองคนสำคัญ คือเจ้าหญิงแสนหวี จากแคว้นแสนหวีของชาวไทยใหญ่ ซึ่งเป็นแคว้นในปกครองของอังกฤษ (พิมาน แจ่มจรัส, 2554) ซึ่งปกติสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีจะทรงปฏิบัติหน้าที่นี้ (วงเดือน นาราสะจ et al., 2553) การที่รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าให้พระราชชายาออกรับแขกเมืองตั้งแต่ยังดำรงพระยศเจ้าจอมนั้น นอกจากทรงเห็นว่าภาษาคลายคลึงกันแล้ว อาจเป็นเพราะต้องการแสดงให้เจ้าหญิงแสนหวี รวมทั้งฝ่ายอังกฤษเห็นว่าล้านนาอยู่ในการปกครองของสยาม ด้วยพระราชชายาในขณะนั้นก็ทรงเป็นผู้แทนฝ่ายสยาม และออกรับแขกเมืองในฐานะพระภรรยาของกษัตริย์ รวมทั้งยังเป็นการยกย่องพระราชทานเกียรติแก่พระราชชายาอีกด้วย

ในปีพ.ศ. 2451 เจ้าอินทวโรรสสุริยวงศ์ พระเชษฐาต่างพระมารดาของเจ้าดารารัศมีได้ลงมาเฝ้ารัชกาลที่ 5 ณ กรุงเทพฯ เจ้าดารารัศมีจึงได้กราบบังคมทูลขอพระบรมราชานุญาตจากรัชกาลที่ 5 กลับไปเยี่ยมพระประยูรญาติที่เชียงใหม่พร้อมพระเชษฐา ก่อนหน้าที่จะเดินทางจากกรุงเทพฯ รัชกาลที่ 5 ได้โปรดให้สถาปนาพระอิสริยยศเจ้าจอมมารดาดารารัศมีขึ้นเป็น “พระราชชายา เจ้าดารารัศมี” สถิตอยู่ในที่พระมเหสีเทวี

สาเหตุที่รัชกาลที่ 5 ทรงสถาปนาเจ้าดารารัศมีขึ้นเป็นพระราชชายาก่อนที่จะเสด็จประพาสเชียงใหม่ นั้น อาจเนื่องมาจากรัชกาลที่ 5 มีพระราชประสงค์ที่จะเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างสยามและเชียงใหม่ให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น ด้วยในช่วงเวลานั้นพระองค์เจ้าวิมลนาศพิสได้สิ้นพระชนม์แล้ว เจ้าจอมมารดาเจ้าทิพเกษร อันเป็นเจ้าจอมเชื้อสายเชียงใหม่อีกท่านก็ถึงแก่อนิจกรรม สายสัมพันธ์ในระดับราชวงศ์ที่เกิดจากการอภิเษกจึงมีเพียงเจ้าดารารัศมี และพระองค์เจ้าดิถนพรรัตน์ พระราชโอรสอันประสูติแต่เจ้าจอมมารดาเจ้าทิพเกษรเท่านั้น การสถาปนาเจ้าดารารัศมี ซึ่งเป็นเจ้าหญิงพระองค์สำคัญและมีความใกล้ชิดกับพระเจ้าเชียงใหม่ขึ้นเป็นพระราชชายา อันเป็นตำแหน่งพระราชวงศ์นั้น แสดงถึงการให้ความสำคัญและยกย่องพระราชวงศ์ฝ่ายเชียงใหม่ เป็นการผูกพันจิตใจให้มีความจงรักภักดีต่อราชสำนักและสยามมากยิ่งขึ้น

รัชกาลที่ 5 ได้ทรงพระราชทานพระเกียรติยศและพระเมตตาแก่พระราชชายาเป็นอย่างยิ่ง ทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีการรับเสด็จพระราชชายาในทุกท้องที่ที่เสด็จพักแรมระหว่างทาง ให้สมกับพระเกียรติยศ โดยให้เสมือนหนึ่งดำรงพระยศ “พระอรรคชายา” ทรงมีพระราชโทรเลข 34 ฉบับ และพระราชหัตถเลขา 17 ฉบับ พระราชทานแก่พระราชชายาภายในระยะเวลาเพียง 8 เดือนเศษ ที่พระราชชายาเสด็จประพาสเชียงใหม่ รวมทั้งได้ส่งสิ่งของต่างๆพระราชทานอย่างมากมาย (พิมาน แจ่มจรัส, 2554) สิ่งเหล่านี้ล้วนแสดงให้เห็นถึงพระเมตตาที่รัชกาลที่ 5 ทรงมีต่อพระราชชายา และยังเป็นกุศโลบายที่จะเพิ่มความสัมพันธ์อันดีระหว่างสยามและเชียงใหม่มากขึ้นอีกด้วย

เจ้าคุณจอมมารดาแพ

ในช่วงระยะเวลานี้ สำหรับพระภรรยาที่ทรงโปรดปรานและมีบทบาทเป็นอย่างยิ่งในช่วงต้นรัชกาล คือ เจ้าคุณจอมมารดาแพ รัชกาลที่ 5 ยังพระราชทานความรักและพระเมตตาโดยมิได้ลดน้อยถอยลง และท่านก็ยังคงมีอิทธิพลในราชสำนักฝ่ายในอยู่ไม่น้อย ดังจะเห็นได้จากในช่วงระยะเวลาที่พระราชชายา เจ้าดารารัศมีเข้ารับราชการ โดยในช่วงแรกยังคงดำรงพระยศเพียงเจ้าจอม ด้วยความเป็นเจ้าหญิงจากล้านนา ซึ่งถูกมองว่าต่างชาติต่างวัฒนธรรมในสมัยนั้น ทำให้ถูกรังเกียจียดฉันท์และกลั่นแกล้งจากผู้คนในราชสำนักฝ่ายในบางส่วน เจ้าคุณจอมมารดาแพก็ได้เมตตาสงสารเจ้าจอมดารารัศมี ดังจะพิจารณาได้จากข้อความดังนี้

“มาไกลนึกสงสารเขา เหมือนแขกต่างเมืองมา พวกที่อยู่ใต้นี้ลิ ฉันไม่วัวหน้าใคร
ทั้งนั้น” (ประยูร สิริพิพันธ์, 2545)

ซึ่งเมื่อพิจารณาจากอุปนิสัยของเจ้าคุณจอมมารดาแพแล้ว นำที่จะคาดการณ์ได้ว่าเจ้าคุณจอมมารดาแพจะเป็นผู้หนึ่งที่ออกมาปกป้องเจ้าจอมดารารัศมี แสดงให้เห็นว่าในช่วงระยะเวลานั้น เจ้าคุณจอมมารดาแพก็ยังคงเป็นผู้ที่มีบทบาทและบารมีในราชสำนักฝ่ายใน

นอกจากนี้ รัชกาลที่ 5 ยังพระราชทานเกียรติให้เจ้าคุณจอมมารดาแพ โดยเมื่อครั้งที่ทรงพระราชทานพระองค์เจ้าเฉลิมเขตรมงคล พระธิดาในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ให้สมรสกับสมเด็จพระเจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้เจ้าคุณจอมมารดาแพเป็นผู้นำพระองค์เจ้าเฉลิมเขตรมงคลไปพระราชทานกับสมเด็จพระเจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร (คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2550) ซึ่งการเสกสมรสดังกล่าวเกิดขึ้นเมื่อวันที่ 22 พฤศจิกายน พ.ศ.2450 เป็นการแสดงความสำคัญของเจ้าคุณจอมมารดาแพที่มีในราชสำนักฝ่ายในแม้ในช่วงปลายรัชกาล

เมื่อรัชกาลที่ 5 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าสำหรับพระราชทานพระราชวงศ์ฝ่ายในขึ้น เมื่อปีพ.ศ.2436 เจ้าคุณจอมมารดาแพได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า ในลำดับชั้นปฐมจุลจอมเกล้า ซึ่งเป็นลำดับชั้นสูงสุด ตั้งแต่เมื่อปีพ.ศ.2436 โดยท่านเป็นเจ้าจอมสามัญชนท่านแรก และเป็นเพียงท่านเดียวในปีนั้นที่ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าในลำดับชั้นปฐมจุลจอมเกล้าพร้อมกับพระภรรยาเจ้า และพระราชวงศ์พระองค์อื่นๆ

สำหรับพระราชธิดาอันประสูติจากเจ้าคุณจอมมารดาแพนั้น ยังคงเป็นพระราชธิดาที่ได้รับพระเมตตาและพระราชทานพระเกียรติจากรัชกาลที่ 5 เสมอมา พระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์เป็นพระราชธิดาที่ดำรงพระยศพระองค์เจ้าพระองค์แรก ที่ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าในชั้นปฐมจุลจอมเกล้า ตั้งแต่ปีพ.ศ.2436 ซึ่งในปีนั้นสำหรับกลุ่มพระราชธิดาแล้ว มีเพียง

พระราชธิดาที่ดำรงพระยศสมเด็จพระเจ้าฟ้าเท่านั้นที่จะได้รับพระราชทานในลำดับนี้ พระราชธิดาที่ดำรงพระยศพระองค์เจ้าจะได้รับพระราชทานในชั้นทุติยจุลจอมเกล้า ซึ่งเป็นลำดับรองลงมา และในพ.ศ. 2443 พระองค์เจ้าสุวพักตร์วิไลยพรรณ พระราชธิดาพระองค์ที่สองของเจ้าคุณจอมมารดาแพ ก็ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าในชั้นปฐมจุลจอมเกล้าเช่นกัน ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น มีพระราชธิดาในลำดับชั้นพระองค์เจ้าเพียง 4 พระองค์ที่ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าในชั้นปฐมจุลจอมเกล้า ได้แก่ พระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์ พระองค์เจ้าสุวพักตร์วิไลยพรรณ พระองค์เจ้าเยาวภาพงศ์สนิท (พ.ศ.2449) พระองค์เจ้าอรประพันธ์รำไพ (พ.ศ. 2449)

เมื่อพระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์ประสูติด้วยพระโรคพระวัณโรคพิการ เล่ากันว่ารัชกาลที่ 5 ทรงพระวิตกห่วงใยและเอาพระทัยใส่ในพระราชธิดาพระองค์นี้อย่างใกล้ชิด และเมื่อสิ้นพระชนม์ ทรงพระอาลัยรักมาก หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล นิพนธ์ถึงความโศกเศร้าของรัชกาลที่ 5 ว่า

“ข้าพเจ้าเห็นทรงประชวรพระวายุ เจ้าพระยาสุรวงศ์ (โต บุนนาค) ต้องเข้าพยุง”
(คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2551)

“พระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเข้าไปในพระราชวัง ทอดพระเนตรเห็นเสด็จพระองค์สุวพักตร์วิไลยพรรณ ทรงเข้าสวมกอดแล้วทรงพระกรรมแสงด้วยกันทั้งสองพระองค์ ภาพนี้เป็นครั้งแรกที่ข้าพเจ้าได้เห็นพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรรมแสง” (จงจิตรถนอม ดิศกุล, 2550)

รัชกาลที่ 5 โปรดให้จัดงานพระเมรุของพระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์อย่างยิ่งใหญ่ ด้วยมีพระราชประสงค์จะพระราชทานพระเกียรติยศ ทรงมีพระราชดำริว่าต้นศรีมหาโพธิ์ซึ่งพระองค์ทรงได้พืชพันธุ์มาจากพุทธคยา แล้วทรงเพาะและปลูกไว้ที่วัดนิเวศธรรมประวัติเป็นวันเดียวกับวันประสูติพระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์ จึงให้จัดการพระราชทานเพลิงพระศพที่ใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ วัดนิเวศธรรมประวัติ และในงานพระเมรุ โปรดทรงพระภูษาลายพื้นขาวทุกวัน โดยทรงมีพระราชดำรัสว่า

“ลูกคนนี้รักมาก เป็นลูกคู่ทุกข์คู่ยาก ต้องนุ่งขาวให้” (คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2551)

ในสมัยนั้น การแต่งกายไปงานศพแบ่งเป็นหลายแบบ ตามอายุและความเกี่ยวข้องกับผู้ตาย โดยกำหนดจากการใช้สีเสื้อผ้าต่างกัน 3 สี คือ สีดำ สีขาว และสีม่วงแก่หรือสีน้ำเงินแก่ ดังนี้ (คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2551)

1. สีขาว สำหรับผู้เยาว์หรือผู้ที่มีอายุอ่อนกว่าผู้ตาย เช่น ลูกหลาน ญาติสนิทหรือผู้อยู่ในอุปการะ และสำหรับพระราชพิธีพระบรมศพ
2. สีดำ สำหรับผู้ใหญ่หรือผู้ที่มีอายุแก่กว่าผู้ตาย

3. นุ่งสีม่วงแก่หรือน้ำเงินแก่สวมเสื้อขาว สำหรับผู้มีได้เกี่ยวข้องเป็นญาติกับผู้ตาย
4. นุ่งดำสวมเสื้อขาว สำหรับมิตรสหายที่สนิทกับผู้ตาย

การที่รัชกาลที่ 5 ทรงพระภูษาขาวในงานพระเมรุของพระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์นั้น แสดงถึงความโปรดปรานและการยกย่องให้เกียรติพระราชธิดาพระองค์นี้เป็นอย่างยิ่ง ด้วยทรงถือว่าเป็น “ลูกคู่ทุกข์คู่ยาก” ของพระองค์นั่นเอง

จากเนื้อหาในข้างต้นแสดงให้เห็นว่าแม้จะเป็นเวลาช่วงปลายรัชกาล แต่พระเมตตาและพระเกียรติยศที่รัชกาลที่ 5 ทรงพระราชทานให้แก่เจ้าคุณจอมมารดาแพและพระราชธิดาอันประสูติจากเจ้าคุณจอมมารดาแพมิได้ลดน้อยถอยลง และเจ้าคุณจอมมารดาแพ ก็ยังคงมีบารมีเป็นที่นับหน้าถือตาและเกรงใจแก่บุคคลในราชสำนักฝ่ายในอยู่เสมอ

แต่อย่างไรก็ตาม สำหรับบทบาทของเจ้าคุณจอมมารดาแพต่อรัชกาลที่ 5 และราชสำนักฝ่ายในในช่วงระยะเวลานั้น พบว่ามีได้ปรากฏบทบาทชัดเจนดังเช่นช่วงต้นรัชกาล ซึ่งอาจเป็นเพราะท่านมีอายุมากขึ้น ประกอบกับความเศร้าโศกจากการสิ้นพระชนม์ของพระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์ ท่านจึงเริ่มปลีกตัวออกมาจากราชสำนัก ขณะที่รัชกาลที่ 5 ก็ทรงมีพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาเพิ่มขึ้นหลายพระองค์หลายท่าน แต่อย่างไรก็ตาม ความห่วงใยและความผูกพันที่รัชกาลที่ 5 มีต่อท่านยังคงดำรงอยู่เสมอ รวมทั้งเกียรติยศก็ได้ลดน้อยถอยลงแต่อย่างใด พระองค์ได้คำนึงถึงแม้แต่ชีวิตความเป็นอยู่ของเจ้าคุณจอมมารดาแพภายหลังจากที่สิ้นรัชกาลที่ 5 ไปแล้ว ว่าอาจได้รับความลำบากเนื่องจากท่านไม่มีพระราชโอรส ทำให้ขาดที่พึ่งพา จึงพระราชทานที่ดินริมคลองสามเสน และทรงสร้างบ้านพักพระราชทานให้ เมื่อเจ้าคุณจอมมารดาแพอายุได้ 50 ปี ทำบุญขึ้นเรือนใหม่ รัชกาลที่ 5 ได้เสด็จมาพระราชทานน้ำสังข์มงคลด้วยพระองค์เอง ทรงสถาปนาท่านเป็นเจ้าคุณจอมมารดาและอนุญาตให้ท่านเที่ยวไปได้อรอบประเทศตามใจ โดยให้กรมทหารเรือจัดหาหนะอำนวยความสะดวกให้ตลอดเวลา จึงเป็นสาเหตุให้ท่านออกห่างจากราชสำนักฝ่ายในมากขึ้นเรื่อยๆ

ในส่วนของบทบาทที่เกี่ยวข้องกับด้านการเมืองการปกครองในราชสำนักฝ่ายหน้านั้น ไม่ปรากฏบทบาทของท่านดังเช่นช่วงต้นรัชกาล ที่ท่านทำหน้าที่เสมือน “ผู้ส่งสาร” ระหว่างรัชกาลที่ 5 และเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ บิดาของท่านอีก ซึ่งเป็นเพราะเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ถึงแก่อนิจกรรมตั้งแต่ปีพ.ศ.2431 แล้ว นอกจากนี้ยังไม่ปรากฏข้อมูลว่าท่านได้ทำหน้าที่ “ผู้ส่งสาร” ระหว่างรัชกาลที่ 5 กับขุนนางสกุลขุนนางท่านอื่นๆ ซึ่งอาจเป็นเพราะพี่ชายของท่าน คือพระยาประภากรวงศ์วรวิภูฒิภักดี อยู่ในตำแหน่งจางวางมหาดเล็ก โดยต่อมาได้ดำรงตำแหน่งผู้บังคับการกรมทหารเรือ และเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ศักดิ์ อยู่ในตำแหน่งสมุหราชองครักษ์ประจำพระองค์ ซึ่งรัชกาลที่ 5 สามารถเรียกหาได้สะดวกอยู่แล้ว

เจ้าจอมก๊กอ

เจ้าจอมก๊กอ เป็นคำที่ใช้เรียกขานเจ้าจอม 5 ท่านในรัชกาลที่ 5 ซึ่งเป็นธิดาของเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) กับท่านผู้หญิงอู่ โดยทุกท่านมีชื่อขึ้นต้นด้วยตัวอักษร อ ได้แก่ เจ้าจอมมารดาอ่อน เจ้าจอมเอี่ยม เจ้าจอมเอิบ เจ้าจอมอาบ เจ้าจอมเอือน

เจ้าจอมก๊กอ เป็นกลุ่มพระภรรยาที่มีบทบาทในช่วงปลายรัชกาล ด้วยทุกท่านล้วนเป็นที่โปรดปรานจากรัชกาลที่ 5 เป็นอย่างยิ่ง ด้วยแต่ละท่านต่างก็มีทั้งรูปสมบัติและคุณสมบัติเป็นที่พอพระทัย มีข้อมูลและหลักฐานอยู่หลายชิ้นที่แสดงถึงพระเมตตาและความสนิสนมโปรดปรานของรัชกาลที่ 5 ต่อเจ้าจอมก๊กอ เช่น เมื่อทรงพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า เจ้าจอมก๊กอ 4 ท่านล้วนได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าในชั้นทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษ มีเพียงเจ้าจอมอาบที่ได้รับพระราชทานในชั้นตติยจุลจอมเกล้า เมื่อรัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสยุโรปก็ได้มีทั้งพระราชหัตถเลขาและสิ่งของมีค่าต่างๆพระราชทานเจ้าจอมก๊กอ

นอกจากนี้เจ้าจอมก๊กอ และพระองค์เจ้าอรประพันธ์รำไพ พระองค์เจ้าอดิสรุริยาภา พระราชธิดาอันประสูติจากเจ้าจอมมารดาอ่อนมักได้ตามเสด็จรัชกาลที่ 5 อยู่เสมอ ทั้งได้อยู่ใกล้ชิดและได้รับพระราชทานเกียรติมาโดยตลอด นับตั้งแต่เมื่อประทับที่พระบรมมหาราชวัง พระราชวังสวนดุสิต แม้เมื่อทรงแปรพระราชฐานไปยังบางปะอิน ก็โปรดเกล้าฯ ให้สร้างเรือนพระราชทานเจ้าจอมก๊กอม (กัณฑ์ทิพย์ สิงหนะเนติ, 2549) และได้ถวายงานรับใช้ใกล้ชิดรัชกาลที่ 5 อยู่เสมอ

ในส่วนของครอบครัวเดิมของเจ้าจอมก๊กอนั้น เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ บิดาของเจ้าจอมก๊กอ เป็นบุตรสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์กับหม่อมอรุณ ในปีพ.ศ.2411 ท่านได้ดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองเพชรบุรี ต่อมาในปี.ศ.2437 ได้เลื่อนขึ้นเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลราชบุรี

เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์เป็นขุนนางจากสกุลบุนนาคที่รัชกาลที่ 5 ทรงพระเมตตาและไว้วางพระทัยอย่างยิ่ง และเป็นขุนนางจากสกุลบุนนาคที่รุ่งเรืองในราชการมากที่สุดในช่วงปลายรัชกาล ดังจะเห็นได้จากเมื่อรัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสเพชรบุรี ได้เสด็จไปประทับที่จวนเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์หลายครั้ง เมื่อเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์เกษียณจากตำแหน่งสมุหเทศาภิบาล ได้พระราชทานที่ดินที่เพชรบุรีและสร้างเรือนใหม่พระราชทานด้วย และเมื่อเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ป่วย จะทรงมีรับสั่งให้หมอหลวงไปรักษา และทรงติดตามอาการป่วยอย่างใกล้ชิด (กัณฑ์ทิพย์ สิงหนะเนติ, 2549)

บุตรชายคนโตของเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์กับท่านผู้หญิงอู่ คือพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทียน บุนนาค) ซึ่งได้ดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองเพชรบุรีต่อมา ก็ได้รับใช้ใกล้ชิดรัชกาลที่ 5 และได้รับพระราชทานพระเมตตา ดังเช่นเมื่อรัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสเพชรบุรี ก็ได้เสด็จไปเยี่ยมเยียนที่บ้านหลายครั้ง เป็นต้น (กัณฑ์ทิพย์ สิงหนะเนติ, 2549)

เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์มีธิดารับราชการเป็นพระภรรยาในรัชกาลที่ 5 ถึง 7 ท่าน คือนอกจากเจ้าจอมก๊กอ้อทั้ง 5 ท่านแล้ว ยังมีธิดาอีก 2 ท่านอันเกิดจากภรรยาอื่น คือเจ้าจอมแสงและเจ้าจอมแก้ว นอกจากนี้ธิดาของพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ก็ได้รับราชการเป็นพระภรรยาของรัชกาลที่ 5 อีกท่านหนึ่ง คือเจ้าจอมแถม

สาเหตุที่เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์และพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ได้รับพระเมตตาและความไว้วางพระทัยจากรัชกาลที่ 5 นั้น นอกจากความสามารถในงานราชการและความจงรักภักดีแล้ว อาจเป็นด้วยธิดาและน้องสาวของท่าน คือเจ้าจอมก๊กอ้อ ล้วนเป็นที่โปรดปรานของรัชกาลที่ 5 เป็นอย่างยิ่ง ส่งผลให้รัชกาลที่ 5 พระราชทานพระเมตตามาสู่ผู้เป็นบิดาและพี่ชายด้วย

เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ลดาวัลย์

เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ลดาวัลย์ เดิมชื่อหม่อมราชวงศ์สั้น เกิดเมื่อวันที่ 6 มีนาคม พ.ศ. 2433 เป็นธิดาของหม่อมเจ้าเพิ่มกับหม่อมช้อย (สกุลเดิมนครานนท์) เมื่ออายุได้ 11 ปี เจ้าจอมมารดาเงินในกรมหมื่นภูมินทรภักดี ซึ่งเป็นพระมารดาของพระอรรคชายา พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ ได้นำท่านไปถวายตัวเป็นข้าหลวงในสำนักพระอรรคชายาเธอ ประทานนามให้ว่า “สดับ” ซึ่งพระองค์ได้อบรมเลี้ยงดูหม่อมราชวงศ์สดับในฐานะพระญาติ ด้วยหม่อมเจ้าเพิ่มเป็นเชษฐาต่างพระมารดากับพระองค์

หม่อมราชวงศ์สดับได้รับพระอุปถัมภ์จากพระอรรคชายา โปรดให้เรียนหนังสือและฝึกงานฝีมือ ด้วยความคล่องแคล่วและงดงาม จึงมีหน้าที่ตามเสด็จพระอรรคชายา อีกคุณสมบัติเด่นของท่านคือเป็นผู้ที่มีน้ำเสียงไพเราะ ดังนั้นเมื่อรัชกาลที่ 5 มีพระราชดำรัสให้พระอรรคชายาทรงตั้งวงมโหรี ครูมโหรีจึงได้เลือกหม่อมราชวงศ์สดับให้เป็นต้นเสียง (พิมาน แจ่มจรัส, 2554) การอยู่วงมโหรีทำให้รัชกาลที่ 5 เปิดโอกาสให้ได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากรัชกาลที่ 5 ได้ทรงส่งขอหม่อมราชวงศ์สดับจากพระอรรคชายา ซึ่งพระอรรคชายาทูลต่อไปยังหม่อมเจ้าเพิ่ม เมื่อเป็นที่ตกลงกันหม่อมราชวงศ์สดับจึงเข้าถวายตัวรับราชการเป็นเจ้าจอม

เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับเป็นเจ้าจอมรุ่นเล็กที่ได้รับความโปรดปรานและพระเมตตาจากรัชกาลที่ 5 เป็นอย่างยิ่ง ท่านได้รับพระราชทานกำไลทองจารึกบทพระราชนิพนธ์ ซึ่งรัชกาลที่ 5 ทรงสวมพระราชทาน เมื่อรัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 ในปีพ.ศ.2450 มีการเตรียมการให้เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับตามเสด็จด้วย โดยรัชกาลที่ 5 ทรงสอนภาษาอังกฤษให้เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับด้วยพระองค์เอง ซึ่งแม้ภายหลังท่านมิได้ตามเสด็จ แต่ก็ได้รับพระราชทานพระราชหัตถเลขา

หลายฉบับ และเมื่อเสด็จพระราชดำเนินกลับ ท่านก็ได้รับพระราชทานเครื่องเพชรจำนวนมาก โดยรัชกาลที่ 5 ทรงหวังให้เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับใช้เครื่องเพชรดังกล่าวเป็นเครื่องเคียงชีพต่อไป (ฉัตรบงกช ศรีวิวัฒน์สาร, 2550) และยังทรงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับแต่งเครื่องเพชรที่ทรงพระราชทาน นุ่งพระเกี้ยวทองซึ่งบุด้วยผ้าสีเหลืองทองเพื่อถ่ายรูป โดยพระเกี้ยวทองนั้น ตามราชประเพณีแล้วเป็นพระเกี้ยวของพระราชวงศ์ สามัญชนไม่อาจนั่งได้ ซึ่งปรากฏว่าเจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ รวมทั้งเจ้าจอมเอิบได้รับพระมหากรุณาธิคุณให้นั่งเพื่อถ่ายรูปเป็นกรณีพิเศษ (กัญญาทิพย์ สิงหนะเนติ, 2549) โดยทรงจัดท่าพระราชทาน และโปรดพระราชทานตู้ที่ระลึก ยังทรงจัดของในตู้ขึ้นอีกด้วย

เมื่อรัชกาลที่ 5 เสด็จสวรรคต เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับได้ปฏิบัติหน้าที่สนองพระมหากรุณาธิคุณเป็นครั้งสุดท้าย ด้วยการเป็นต้นบทนางร้องไห้หน้าพระบรมศพ (พิมาน แจ่มจรัส, 2554)

เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับถึงแก่อนิจกรรมเมื่อวันที่ 3 มิถุนายน พ.ศ. 2526 สิริอายุได้ 93 ปี

สายสกุลที่ “ไม่ถูกเลือก”

โดยปกติแล้วการรับพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาของกษัตริย์นั้น มิได้เป็นไปด้วยของสาเหตุจากการพอพระราชหฤทัยเพียงอย่างเดียว แต่ยังมีสาเหตุของอำนาจและความมั่นคงเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย โดยใช้การเข้ารับราชการของพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาเป็นเครื่องมือในการเชื่อมสัมพันธ์ไมตรีและประสานผลประโยชน์ระหว่างกัน แต่อย่างไรก็ตาม ยังมีสายสกุลซึ่งเป็นสายที่มีอำนาจและมีความเกี่ยวพันทางการเมืองในขณะนั้น แต่มิได้มีสตรีในสายสกุลเข้ามารับราชการแต่อย่างใด ซึ่งสายสกุลดังกล่าว ได้แก่

สายราชตระกูลของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวและกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ

กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญเป็นนับเป็นผู้ที่มีบทบาททางการเมืองเป็นอย่างมากพระองค์หนึ่งในช่วงต้นรัชกาล แต่กลับไม่ปรากฏว่ารัชกาลที่ 5 ได้ทรงรับพระชนิษฐาและพระธิดาของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญมาดำรงตำแหน่งพระภรรยาเจ้าเลย ทั้งที่เป็นวิธีการเชื่อมสัมพันธ์และประสานความขัดแย้งได้ดีที่สุดวิธีหนึ่ง รวมทั้งเป็นการเพิ่มความมั่นคงในพระราชอำนาจและราชบัลลังก์ ซึ่งสาเหตุอาจเป็นเพราะความขัดแย้งที่รุนแรงของฝ่ายวังหลวงที่มีต่อฝ่ายวังหน้า อันเป็นผลจาก “วิกฤตการณ์วังหน้า”

ไม่เพียงแต่รัชกาลที่ 5 เท่านั้น แต่ทั้งพระราชอนุชาและพระราชโอรส ก็ไม่มีพระองค์ใดเลยที่สมรสกับสายราชตระกูลของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวและกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ซึ่งสาเหตุอาจเป็นเพราะนอกจากความขัดแย้งแล้ว ทุกพระองค์อาจเกรงว่าการสมรสกับสายราชตระกูลวังหน้าอาจทำให้รัชกาลที่ 5 ชัดเคืองพระทัยได้

พระธิดาของพระราชอนุชา

รัชกาลที่ 5 ได้ทรงมีพระราชอนุชาเป็นกำลังสำคัญสนับสนุนพระองค์มาโดยตลอด ทั้งด้านการบริหารราชการแผ่นดินและด้านความมั่นคงทางพระราชอำนาจและพระราชบัลลังก์ แต่อย่างไรก็ตาม ไม่ปรากฏว่าทรงรับพระธิดาของพระราชอนุชาเหล่านั้นมาเป็นพระภรรยาเจ้าเลย ซึ่งสาเหตุมิใช่เพราะความแตกต่างของพระชั้นชา เพราะพระภคินิยหลายพระองค์ก็มีพระชั้นชามากกว่าเจ้าจอมรุ่นเล็กหลายท่าน แต่อาจเป็นเพราะรัชกาลที่ 5 ทรงอยู่ในฐานะ “พี่ใหญ่” ที่ต้องทรงปกป้องและปกครองเหล่าพระราชอนุชามาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ทำให้ทรงมีพระราชดำริเกี่ยวกับเหล่าพระภคินิยในฐานะ “ลูกหลาน” มาโดยตลอด จึงมีทรงปรารถนาเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ดังกล่าว โดยทรงเล็งวิธีการเชื่อมความสัมพันธ์โดยให้พระราชโอรสสมรสกับพระภคินิยแทน และจะสังเกตได้ว่าบรรดาพระอนุชาเองก็มักจะให้โอรสธิดาของตนสมรสกับโอรสธิดาของเชษฐาอนุชา เพื่อเป็นการรักษาซึ่งสายเลือดและเชื่อมความสัมพันธ์ในราชตระกูล

สายตระกูลเจ้าประเทศราชจากล้านช้าง กัมพูชา และหัวเมืองมลายู

การรับเชื้อสายเจ้าประเทศราชมาเป็นบาทบริจาริกานั้นนับเป็นเรื่องปกติของราชสำนักในสมัยโบราณ ด้วยนอกจากจะเป็นการเชื่อมสัมพันธ์ระหว่างแคว้นแล้ว ธิดายังเป็นเสมือนตัวประกัน ความจงรักภักดีของเมืองประเทศราชอีกด้วย ราชสำนักไทยสมัยรัตนโกสินทร์เองก็มีการรับเชื้อสายเจ้าเมืองประเทศราชจากหลายเมืองมาเป็นบาทบริจาริกาอยู่ในทุกรัชกาล แต่อย่างไรก็ตาม ในสมัยรัชกาลที่ 5 ปรากฏว่ามีการรับเชื้อสายเจ้าประเทศราชจากล้านนาเพียงแคว้นเดียว คือ พระราชชายาเจ้าดารารัศมี และเจ้าจอมมารดาเจ้าทิพย์เกษร ไม่ปรากฏสายตระกูลเจ้าประเทศราชจากล้านช้าง กัมพูชา และหัวเมืองมลายูเลย ทั้งที่ในสมัยรัชกาลที่ 4 มีเจ้าจอมมาจากทั้งสามแคว้น ซึ่งสาเหตุอาจเป็นเพราะสถานการณ์บ้านเมืองในขณะนั้น ที่ต้องเผชิญกับการล่าอาณานิคมจากชาติตะวันตก และทั้งล้านช้าง กัมพูชา และหัวเมืองมลายู ได้ถูกคุกคามอย่างหนักจนกระทั่งต้องสูญเสียให้กับชาติตะวันตก การรับบาทบริจาริกาจากทั้งสามแคว้นอาจทำให้ชาติตะวันตกมาอ้างสิทธิ์การครอบครองสยามผ่านทางพระราชโอรสของบาทบริจาริกาเหล่านั้นได้ ขณะที่ล้านนาแม้จะประสบกับการคุกคามอย่างหนักจากประเทศอังกฤษ แต่ในภาพรวมแล้วสยามยังคงมีอำนาจเหนือล้านนา จนกลายมาเป็นส่วนหนึ่งของสยามในที่สุด

ผู้ปฏิเสศตำแหน่ง “พระภรรยา”

ถึงแม้ว่าการเข้ารับราชการในตำแหน่งพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาจะเป็นตำแหน่งทรงเกียรติ อันจะนำมาซึ่งเกียรติยศ ความเคารพนับถือ และทรัพย์สินเงินทอง ที่สตรีและครอบครัวจำนวนมากปรารถนา แต่อย่างไรก็ตาม มิใช่ว่าสตรีทุกพระองค์ทุกท่านจะปรารถนาที่จะก้าวไปดำรงตำแหน่งนั้น หรือครอบครัวทุกครอบครัวจะต้องการส่งธิดาเข้าไปถวาย ด้วยราชสำนักฝ่ายในนั้น ประกอบไปด้วยสตรีทั้งสิ้น ที่อยู่ในฐานะพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาก็มีอยู่เป็นจำนวนมาก สตรีนับร้อยร่วมสวามีเดียวกัน จึงเป็นธรรมดาที่จะเกิดปัญหาการแก่งแย่งแข่งขัน อิจฉาริษยาซึ่งกันและกัน และยังต้องประสบกับภาวะ “ขึ้น” คือกำลังเป็นที่โปรดปราน และ “ตก” คือไม่ได้รับความโปรดปราน

การ “ตก” ของข้าราชการสำนักฝ่ายใน ผู้ที่อยู่ในสถานะเช่นนั้นจะถูกเรียกว่า “เจ้าจอมห้องเหลือ” ห้องเหลือ คือห้องหนึ่งในพระที่นั่งบรมราชสถิตยมโหฬาร ถือเป็นที่รโหฐาน ประกอบด้วยห้องต่างๆ เช่น ห้องน้ำเงิน ห้องเขียว และห้องเหลือง ซึ่งเรียกตามสีของห้อง มีประโยชน์ใช้สอยต่างกัน คือ ห้องน้ำเงิน เป็นที่ทรงพระสำราญร่วมกับสมเด็จพระอัครมเหสี เจ้านาย และพระบรมวงศานุวงศ์ที่ใกล้ชิดโปรดปราน ห้องเขียว เป็นห้องเสวยและที่เข้าเฝ้าของพระบรมวงศานุวงศ์ เจ้าจอมมารดา และเจ้าจอมที่มีหน้าที่ถวายการรับใช้ ส่วนห้องเหลือง มีลักษณะเป็นห้องโถงใหญ่แตกต่างจากห้องอื่น คือมีพระทวารเปิดออกไปยังอัมรินทร์สำหรับเสด็จออกข้างหน้า เป็นห้องที่ต้องเสด็จพระราชดำเนินผ่านทุกวัน ทั้งเข้าและออก ดังนั้นข้าราชการสำนักฝ่ายในที่ไม่มีหน้าที่ถวายการรับใช้ อันได้แก่ พระบรมวงศานุวงศ์ที่มีอายุมาก รวมทั้งเจ้าจอมมารดาหรือเจ้าจอมที่ไม่มีตำแหน่งหน้าที่ประจำ และไม่มีโอกาสจะได้เข้าเฝ้าอย่างใกล้ชิด จึงพากันมาคอยหมอบเฝ้าในเวลาเสด็จพระราชดำเนินผ่านเข้าออก ซึ่งจะทราบกันเป็นนัยว่าผู้ที่ไม่มีตำแหน่งถวายการรับใช้ใกล้ชิดก็คือผู้ที่ไม่เป็นที่โปรดปราน แต่ก็ยังทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงให้มีที่อยู่อาศัยและมีเบี้ยหวัดตามสมควร ดังนั้น เมื่อเอ่ยถึงข้าราชการสำนักฝ่ายในกลุ่มนี้ โดยเฉพาะเจ้าจอมมารดาและเจ้าจอม มักมีสำเนียงแฝงความนัยไปในเชิงทั้งสงสาร สมเพช และเยาะเย้ยถากถาง สภาพเจ้าจอมห้องเหลือนี้นับเป็นสภาพที่ไม่มีสตรีคนใดต้องการ (คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2551)

สตรีผู้หนึ่งที่ปฏิเสธการเข้ารับราชการเป็นพระภรรยาเจ้าคือเจ้าศรีพรหมา ธิดาพระเจ้าสุริยวงศ์ผริตเดช เจ้าผู้ครองนครน่าน กับแม่เจ้าศรีคำ เกิดเมื่อวันที่ 19 มีนาคม พ.ศ. 2431 เมื่ออายุได้ 3 ปีเศษ พระยามหิบาลบริรักษ์ ขณะดำรงตำแหน่งเป็นพระพรหมสุรินทร์ ข้าหลวงกำกับราชการในมณฑลฝ่ายเหนือ และคุณหญิงอุ้น ได้ขอท่านไปเป็นธิดาบุญธรรม เมื่อพระยามหิบาลบริรักษ์ได้เดินทางกลับมากรุงเทพฯ ท่านจึงได้ติดตามบิดาบุญธรรมมาด้วย

ต่อมาพระยามหิบาลบุรุษพร้อมด้วยคุณหญิงอื่น ต้องไปดำรงตำแหน่งอัครราชทูตประจำกรุงเซนต์ปีเตอส์เบิร์ก รัสเซีย จึงได้ถวายตัวเจ้าศรีพรหมาไว้ในพระอุปการะสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี ซึ่งท่านได้รับการอบรมเลี้ยงดูร่วมกับพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นหม่อมเจ้าหลายพระองค์ จึงมีโอกาสใกล้ชิดกับเจ้านายในพระบรมราชวงศ์ทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายใน ท่านได้ใช้ชีวิตอยู่ในพระบรมมหาราชวังระยะหนึ่ง จึงได้เดินทางติดตามบิดามารดาบุญธรรมไปยังประเทศรัสเซียและประเทศอังกฤษตามลำดับ หลังเดินทางกลับจากต่างประเทศได้กลับเข้ารับราชการในราชสำนัก ในตำแหน่งนางสนองพระโอษฐ์ของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี ในบางครั้งยังทำหน้าที่เป็นล่ามติดต่อกับชาวต่างประเทศ

มีเรื่องเล่าว่า รัชกาลที่ 5 ทรงพอพระราชหฤทัยเจ้าศรีพรหมา ถึงกับออกพระโอษฐ์ขอให้เข้ารับราชการในตำแหน่งเจ้าจอม เจ้าศรีพรหมาได้กราบบังคมทูลปฏิเสธเป็นภาษาอังกฤษว่า ท่านเคารพพระองค์ในฐานะกษัตริย์ แต่มิได้รักใคร่พระองค์ในทางผู้สาว หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล ได้ทรงเล่าถึงเหตุการณ์นี้ว่า

“ยังเฝ้า ยังโปรดตามเคย เมื่อเขาไม่ยี่พระก็ไม่ทรงข่มขี้ พุดเป็นภาษาฝรั่งด้วย” (ส. ศิวรักษ์, 2555)

เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในครั้งนั้นเป็นที่เล่าขานถึงความกล้าหาญของเจ้าศรีพรหมา และน้ำพระทัยอันเปี่ยมด้วยพระเมตตาของรัชกาลที่ 5 ที่มีต่อทรงบังคับขืนใจ ทั้งที่ทรงอยู่ในฐานะและพระราชอำนาจที่จะกระทำเช่นนั้นได้ และยังทรงเปี่ยมน้ำพระทัยกว้างขวาง มิได้ทรงโกรธเคืองหรือเสียดพระเมตตาแม้แต่น้อย เล่าลือว่าทรงฉายพระรูปเจ้าศรีพรหมาไว้ด้วยฝีพระหัตถ์ และทรงตั้งรูปนั้นไว้ในห้องพระบรมมณเฑียรที่วังอัมพรสถานจวบจนเสด็จสวรรคต (ศันสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2550)

ในหนังสือเรื่อง “เรื่องเก่าๆ ของเจ้านาย” โดย “หลวงนายฤทธิ์” ผู้เขียนได้เขียนถึงเรื่องเล่าในตระกูลของตนว่า ยายทวดและพี่น้องของยายทวดได้เคยเข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวังในช่วงกลางรัชกาลที่ 5 โดยเป็นข้าหลวงของพระเจ้าลูกเธอพระองค์หนึ่งในรัชกาลที่ 2 พี่สาวคนหนึ่งของยายทวดชื่อแม่ลูกจันทร์ มีความมั่งคั่งกว่าพี่น้องคนอื่นๆ จนวันหนึ่งได้ไปสวดพระเนตรของรัชกาลที่ 5 โดยบังเอิญ จึงทรงมีรับสั่งกับเสด็จพระองค์หญิงที่เป็นผู้อุปการะแม่ลูกจันทร์ว่า

“หลานสาวของเสด็จสวยๆทั้งนั้นนะ”

ซึ่งตามปกติหากกษัตริย์รับสั่งเช่นนี้กับผู้ใด ผู้นั้นก็มักจะนำสตรีคนดังกล่าวขึ้นถวายตัว โดยหวังผลว่าต่อไปภายหน้าตนเองจะได้ผลประโยชน์ไปด้วย แต่เสด็จพระองค์นี้ทรงเป็นผู้สมณะ มิได้ทรงคิดแบบนั้น จึงทรงกล่าวกับแม่ลูกจันทร์ว่า

“ไป ไป กลับบ้าน ถ้าอยากจะได้ดิบได้ดีมีหน้ามีตาที่ไปหาที่อื่น อย่ามาคิดหาจากข้า
เรื่องแบบนี้ข้าไม่เอาด้วย ถ้าได้ดีมีวาสนาก็ดีไป ถ้าทุกข์ยากลำบากขึ้นมาจะโทษข้าเสียเปล่าๆ
เรื่องแบบนี้มันมีขึ้นมีตก” (หลวงนายฤทธิ, 2557)

จากข้อความข้างต้นแสดงนับเป็นอีกกรณีหนึ่งที่เจ้านายผู้ปกครองไปปรารถนาที่จะให้ผู้ได้
ปกครองเข้าถวายตัว ซึ่งอาจเป็นเพราะพระองค์เข้าใจสภาวะของราชสำนักฝ่ายในเป็นอย่างดี จึงไม่
อยากให้ผู้ได้ปกครองต้องเผชิญกับสภาวะเช่นนั้น

ความสัมพันธ์กับครอบครัวเดิมของพระภรรยาเจ้าและพระภรรยา

ความเป็นญาติในสังคมไทย อาจกล่าวได้ว่ามีที่มาจากสองทาง คือญาติที่เกิดขึ้นจากสายเลือด
หรือโดยทางชีวะ (consanguineal or biological kin) กับอีกทางหนึ่ง คือญาติที่เกิดขึ้นเพราะการ
แต่งงาน (consanguineal or biological kin) ในการนับถือญาติ สังคมไทยเป็นสังคมที่นับถือญาติทั้ง
สองสาย มิได้นับแต่เฉพาะญาติของฝ่ายพ่อเท่านั้น แต่นับถือญาติทั้งฝ่ายพ่อและฝ่ายแม่อย่างเท่าเทียม
กันหรือไม่แตกต่างกันมากนัก แม้ว่าสังคมไทยจะได้รับอิทธิพลความเชื่อจากศาสนาฮินดูและจีนที่ทำให้
มีการให้คุณค่าของชายสูงกว่าหญิงอยู่บ้างก็ตาม (ปิยนาล บุนนาค & มรรยาท กิจสุวรรณ, 2526)

สำหรับในราชสำนักของไทยนั้น แม้จะมีค่านิยมว่าสามัญชนไม่ควรไปนับญาติกับเจ้านาย ด้วย
ถือเป็นการ “ดิดินเสมอท่าน” และตามธรรมเนียมปฏิบัติที่ กษัตริย์ทรงเป็นสมมุติเทพ ยกเว้นญาติ
สายตรง คือ พ่อแม่ ปู่ย่าตายาย ที่ทรงสืบเชื้อสายมาโดยตรง พี่น้องร่วมบิดามารดา และบุตรเท่านั้น
นอกเหนือจากนั้นนับเป็นข้าแผ่นดิน จะมานับญาติกับพระองค์ไม่ได้ เว้นเสียแต่ว่าพระองค์จะทรงนับ
ญาติด้วย ดังนั้นญาติวงศ์ของพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาของรัชกาลที่ 5 จึงไม่อาจมานับเป็นพระ
ญาติของกษัตริย์และบรรดาพระราชโอรสพระราชธิดาได้ แม้จะมีความเกี่ยวพันทางสายเลือดก็ตาม

แต่อย่างไรก็ตาม แม้ตามธรรมเนียมปฏิบัติแล้วจะไม่อาจนับญาติกันได้ แต่การนับถือญาติทาง
ฝั่งมารดานั้นก็เป็นเรื่องที่ประเพณีปฏิบัติกันโดยทั่วไปของราชสำนักไทย แม้ญาติเหล่านั้นจะมีพระยศ
ต่ำกว่าหรือเป็นเพียงสามัญชนก็ตาม เช่น สมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตนและสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุม
พันธ์ทรงเรียกเจ้าคุณจอมมารดาสำลี มารดาของพระนางเจ้าสุชมालย์มารศรีว่า “คุณยาย” พระนาง
เจ้าสุชมालย์มารศรีทรงเรียกขานพระญาติทางฝ่ายมารดาที่สืบเชื้อสายจากสมเด็จพระยาบรม
มหาพิไชยญาติด้วยคำนับญาติ เช่น เรียกเจ้าพระยาศรีพิพัฒนราชโกษา (แพ บุนนาค) พี่ชายเจ้าคุณ
จอมมารดาสำลีว่าคุณลุงศรีพิพัฒน์ เป็นต้น (ส. ศิวรักษ์, 2555) การเรียกสามัญชนผู้เป็นตา-ยาย ของ
สมเด็จพระเจ้าฟ้าและพระองค์เจ้าว่า “ขรัวตา-ขรัวยาย” ซึ่งเป็นการเรียกขานอย่างยกย่องเป็นพิเศษ เป็น

ต้น นอกจากนี้ในบางกรณีนั้น แม้มีโชฎงาติที่มีความเกี่ยวพันทางสายเลือดกับพระราชวงศ์ แต่หากพระราชวงศ์ทรงให้ความเคารพนับถือในฐานะพระญาติ พระราชวงศ์ก็อาจเรียกขานบุคคลเหล่านั้นด้วยคำนับญาติได้

นอกจากการเรียกขานกันแบบนับญาติแล้ว ญาติวงศ์ทางฝ่ายพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาของรัชกาลที่ 5 ยังมีความสัมพันธ์กันกับพระภรรยาเจ้าและพระภรรยา ภายหลังจากการถวายตัวเข้ารับราชการในราชสำนักฝ่ายในแล้ว รวมถึงพระราชโอรสและพระราชธิดาที่ประสูติจากพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาเหล่านั้น ดังจะเห็นได้จากในหลายกรณี เช่น เมื่อเจ้าคุณจอมมารดาแพให้กำเนิดพระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์ พระราชธิดาในรัชกาลที่ 5 ตั้งแต่เมื่อรัชกาลที่ 5 ยังทรงดำรงพระยศสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์นั้น เมื่อแรกประสูติพระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์ยังอยู่ในกระเพาะ หมอและผู้พยาบาลพากันเข้าใจว่าสิ้นพระชนม์เสียแล้วแต่ในครรภ์ ให้หาหม้อขนินจะเอาไปถ่วงน้ำตามประเพณี หากพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์(ยศในขณะนั้น) ผู้เป็นบิดาของเจ้าคุณจอมมารดาแพอยากทราบว่าเป็นพระราชโอรสหรือพระราชธิดา ให้ฉีกกระเพาะดู เห็นยังหายใจจึงรู้ว่ายังมีพระชนม์ชีพอยู่ จึงช่วยพระองค์ให้มีพระชนม์มาได้ (วิบูล วิจิตรวาทการ, 2535)

นอกจากนี้ เมื่อพระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์ประสูติได้เพียง 15 วัน สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ต้องตามเสด็จรัชกาลที่ 4 ไปทอดพระเนตรสุริยุปราคาเต็มดวงที่หัวากอ ได้ทรงมอบเจ้าคุณจอมมารดาแพกับพระราชธิดาให้พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์กับท่านผู้หญิงอิมเป็นผู้ดูแลอยู่ที่กรุงเทพฯ (วิบูล วิจิตรวาทการ, 2542) โดยเจ้าคุณจอมมารดาแพและพระราชธิดาได้กลับไปพำนักยังบ้านของพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์

จากสองเหตุการณ์ดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงบทบาทของพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ ผู้เป็นบิดาของเจ้าคุณจอมมารดาแพ ว่ายังคงมีความใกล้ชิดและมีบทบาทในชีวิตของธิดาของตนเองภายหลังจากที่ได้ถวายตัวแล้ว จนแม้แต่ช่วงเวลาสำคัญในชีวิตของธิดาคือการให้กำเนิดบุตร ก็ยังคงสามารถเข้าไปเฝ้าดูแลอย่างใกล้ชิด และมีอำนาจสั่งการให้บุคคลรอบข้างกระทำตามความต้องการของตนเอง คือให้ฉีกกระเพาะดูว่าจะจะเป็นพระโอรสหรือพระธิดาได้ และยังเป็น การแสดงให้เห็นถึงอำนาจและบารมีของพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ ที่มีต่อราชสำนัก ทำให้ท่านสามารถเข้ามามีบทบาทแม้แต่ในเรื่องการมีประสูติกาลพระราชธิดา และเป็นผู้ได้รับมอบหมายให้ดูแลพระราชธิดาขณะรัชกาลที่ 5 เสด็จพระราชดำเนินต่างเมือง

ในปีพ.ศ.2415 พระอรรคชายา พระองค์เจ้าเสาวภาคย์นารีรัตน์ประสูติพระองค์เจ้าจันทราสรทวาท (พระยศในขณะนั้น) เมื่อพระชันษาครบเดือน ได้จัดงานเลี้ยงอาหารกันเป็นงานใหญ่ โดยอาหารจัดทำที่วังของกรมหมื่นภูมินทร์ภักดี พระบิดาของพระอัครชายา แล้วหาบเข้าไปจัดใน

พระบรมมหาราชวัง (กิตติพงษ์ วิโรจน์ธรรมากูร, 2547) แสดงให้เห็นถึงว่าพระญาติของพระภรรยาเจ้าสามารถเข้ามามีบทบาทต่อวันพิธีสำคัญของพระราชธิดาได้

เมื่อเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง บิดาของเจ้าจอมมารตามรกฎ ได้ตั้งโรงละครขึ้นในบริเวณบ้าน ท่านได้ตั้งชื่อโรงละครว่า “ปรินส์เทียเตอ” ซึ่งหมายถึงพระเจ้าลูกเธอ 2 พระองค์ของเจ้าจอมมารตามรกฎ คือ พระองค์เจ้าจุฑารัตน์ราชกุมารี และพระองค์เจ้าเพ็ญพัฒน์วงศ์ (คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2551) เมื่อพิจารณาจากการที่เจ้าพระยามหินทรฯตั้งชื่อโรงละครที่มีความหมายถึงพระเจ้าลูกเธอทั้ง 2 พระองค์ ซึ่งเป็น “หลานตา” ของท่านนั้น แสดงให้เห็นว่าสามัญชนที่เป็นญาติวงศ์กับพระภรรยา และพระราชโอรสพระราชธิดาสามารถแสดงถึงความเกี่ยวพันกับพระราชวงศ์ได้

ในส่วนของพระภรรยาเจ้าและพระภรยานั้น ก็ยังคงดำรงความสัมพันธ์กับครอบครัวเดิมเช่นกัน เช่น ในปีพ.ศ.2439 พระนางเจ้าสุกุมลย์มารศรีทรงขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตจัดตั้งโรงเรียนขึ้นที่วัดพิชัยญาติการามวรวิหาร ซึ่งเป็นวัดที่สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ บิดาของเจ้าคุณจอมมารดาสำลี มารดาของพระองค์เป็นผู้บูรณปฏิสังขรณ์ โดยรัชกาลที่ 5 ก็ได้โปรดพระราชทานพระบรมราชานุญาตและพระราชทานนามว่า “โรงเรียนสุกุมลาลัย” (คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2540) หรือการที่ถวายขามบางซุดในวังบางขุนพรหมของสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์จะมีตราจันทรมณฑลประดับอยู่ ซึ่งเป็นตราประจำตำแหน่งของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (กิตติพงษ์ วิโรจน์ธรรมากูร, 2548a) เป็นต้น

เมื่อครั้งที่พระองค์เจ้าอัปภัตรวิมลมาลีประสูติ ก็จะมีเสด็จมาประทับรักษาพระองค์ที่วังของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยาอดิศัยทิพย์เจริญ กรมหมื่นอดิศัยกิติยพงศ์จินตวงศ์ ซึ่งขณะนั้นเป็นบิดาของเจ้าจอมมารดาชุ่ม มารดาของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยาอดิศัยทิพย์เจริญ กรมหมื่นอดิศัยกิติยพงศ์จินตวงศ์ ซึ่งขณะนั้นเป็นบิดาของเจ้าจอมมารดาชุ่ม มารดาของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยาอดิศัยทิพย์เจริญ กรมหมื่นอดิศัยกิติยพงศ์จินตวงศ์ ซึ่งขณะนั้นเป็นบิดาของเจ้าจอมมารดาชุ่ม มารดาของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยาอดิศัยทิพย์เจริญ กรมหมื่นอดิศัยกิติยพงศ์จินตวงศ์ (ส. ศิวรักษ์, 2555)

ความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นระหว่างพระภรรยาเจ้าและพระภรยาในรัชกาลที่ 5 และพระราชโอรสพระราชธิดา กับญาติวงศ์ทางฝ่ายพระมารดานั้น แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างญาติวงศ์กับพระภรรยาเจ้าและพระภรรยา รวมถึงพระราชโอรสพระราชธิดา ว่าถึงแม้ว่าบุตรหลานหรือพี่น้องของตนจะเข้ารับราชการในรัชกาลที่ 5 แล้ว แต่ก็ยังคงมีความเกี่ยวพันกับครอบครัวของตนอย่างแน่นแฟ้น โดยครอบครัวสามารถเข้ามามีบทบาทต่อพระภรรยาเจ้าและพระภรรยา รวมถึงพระราชโอรสพระราชธิดา อันเป็นสายเลือดของตนเองได้ การเข้ารับราชการมิได้เป็นการตัดขาดความเกี่ยวข้องระหว่างพระภรรยาเจ้าและภรยากับครอบครัวเดิมไปแต่ประการใด

แต่อย่างไรก็ตาม จะสังเกตได้ว่าบทบาททั้งหมดของเครือญาติฝ่ายในของรัชกาลที่ 5 นั้น จะเป็นบทบาทในด้านความสัมพันธ์หรือเรื่องราวส่วนบุคคลเท่านั้น ไม่ปรากฏหลักฐานอันแสดงถึงความเกี่ยวกับกิจการบ้านเมืองหรือราชสำนักฝ่ายหน้าแต่ประการใด

“สำนัก” ในราชสำนักฝ่ายใน

ในสมัยของรัชกาลที่ 5 นั้น ทรงมีพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาเป็นจำนวนหลายพระองค์ หลายท่าน ซึ่งแต่ละพระองค์แต่ละท่านก็มีผู้อยู่ใต้อุปการะจำนวนมาก ด้วยราชสำนักนั้นนับเป็น ศูนย์กลางแห่งความเจริญรุ่งเรือง ด้วยเป็นที่ประทับขององค์พระประมุข และยังเป็นประดุจ มหาวิทยาลัยของผู้หญิง ด้วยเป็นแหล่งรวมสรรพวิชาสำหรับสตรีชั้นสูง ดังนั้นการเข้ามาอยู่ในราชสำนักเป็นทั้งโอกาสที่จะได้รับการฝึกฝนขนบธรรมเนียม จรรยา มารยาท และวิชาการสำหรับสตรี ขณะเดียวกันก็เป็นโอกาสที่จะได้ประสบโชควาสนา ได้รับพระเมตตาจากกษัตริย์ จนก้าวสู่ตำแหน่ง พระภรรยาเจ้าหรือพระภรรยาได้

ด้วยเหตุผลดังกล่าว จึงทำให้บรรดาพระมเหสีเทวี และเจ้าจอมชั้นผู้ใหญ่จึงมักจะมีผู้ฝากบุตร หลานเข้ามาเป็นบริวารเป็นจำนวนมาก ซึ่งก็มักจะเป็นพระญาติวงศ์ บุตรหลานของผู้ที่ทรงคุ้นเคย หรือบุตรหลานของข้าหลวงเดิม ทำให้จำเป็นต้องอุปการะสตรีไว้เป็นจำนวนมาก จนเป็นประเพณี ตามปกติ (อุทุมพร, 2552) ซึ่งสตรีที่อยู่ใต้การอุปถัมภ์นั้นก็อยู่ในฐานะแตกต่างกัน ทั้งพระญาติพระ วงศ์ ข้าหลวงคุณพนักงาน บริวารของข้าหลวง รวมทั้งยังมีเจ้าจอมชั้นเล็กๆที่มักจะต้องขึ้นต่อพระ มเหสีเทวี หรือเจ้าจอมชั้นผู้ใหญ่พระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ซึ่งเจ้าจอมชั้นเล็กๆเหล่านี้มักจะเป็นเจ้าจอมที่ เป็นพระญาติวงศ์ หรือเคยเป็นบริวารมาก่อน โดยความสัมพันธ์ของบุคคลในราชสำนักฝ่ายในเป็น ความสัมพันธ์ในรูปแบบเชิงอุปถัมภ์ ระหว่างเจ้านายผู้อุปถัมภ์ กับผู้อยู่ใต้การอุปถัมภ์ (วรรณพร บุญญาสถิต, 2552)

การที่พระมเหสีเทวี และเจ้าจอมชั้นผู้ใหญ่มีผู้อยู่ใต้การอุปถัมภ์เป็นจำนวนมากนั้น นอกจาก จะสะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ในราชสำนักฝ่ายในแล้ว ยังเป็นการแสดงอำนาจบารมี ของผู้อุปถัมภ์ ทั้งยังมีส่วนช่วยสานสัมพันธ์อันดีระหว่างองค์ผู้อุปถัมภ์กับกษัตริย์ ในกรณีที่ผู้อยู่ใต้การ อุปถัมภ์ได้รับความโปรดปราน (ฉัตรภากรณ์ จินดาเดช, 2542) จนได้เข้ารับราชการ สตรีผู้นั้นก็จะมี ส่วนช่วยเชื่อมโยงระหว่างองค์ผู้อุปถัมภ์กับกษัตริย์ ทั้งยังมีบริวารอันมีเกียรติอยู่ใต้การอุปถัมภ์ด้วย

ตำแหน่งที่มีผู้อยู่ใต้การอุปการะจำนวนมากชาววังมักเรียกว่า “สำนัก” มากกว่า “ตำหนัก” โดยพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาที่จะสามารถมีสำนักเป็นของตนเองนั้น ต้องมีคุณสมบัติด้านชาติ

ตระกูล มีพระราชโอรสพระราชธิดาเป็นที่โปรดปรานจำนวนมาก โดยเฉพาะพระราชโอรสที่มีพระชนมายุยืนและรับราชการจนเป็นที่โปรดปราน ทั้งนี้รวมถึงพระภรรยาเจ้าหรือพระภรรยาเองก็จะต้องมีพระชนมายุหรืออายุยืน และรับราชการสนองพระเดชพระคุณจนเป็นที่โปรดปรานด้วย (ฉัตรราภรณ์ จินดาเดช, 2542) ทำให้มีผู้คนจำนวนมากเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิ์ ซึ่งแต่ละสำนักต่างก็มีระเบียบแบบแผนแตกต่างกันไป ตั้งแต่การไว้ผม นุ่งผ้า ห่มผ้า ตลอดจนมีคุณสมบัติเด่นๆแตกต่างกัน สำหรับอุปนิสัย ระเบียบแบบแผนตลอดจนความสามารถต่างๆของผู้ที่อยู่ใต้อุปถัมภ์ในสำนักต่างๆมักจะขึ้นอยู่กับผู้เป็นเจ้าของสำนัก จะรู้ได้ว่าคนไหนเป็นข้าหลวงหรือมาจากสำนักไหน นอกจากพิจารณาจากเข็มกลัดหรือเหรียญอักษรพระนามแล้ว ก็อาจพิจารณาจากการแต่งกาย มารยาท และความรู้ได้อีกด้วย (จุลลดา ภักดีภูมินทร์, 2551a)

สำนักสมเด็จพระที่นั่ง

คือสำนักสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ที่ได้รับการขนานนามว่า “สมเด็จพระที่นั่ง” เนื่องจากประทับ ณ พระที่นั่งสุทธารศรีหรือภิรมย์ อันเป็นส่วนหนึ่งของ “ที่บน” หรือพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท (วรรณพร บุญญาสถิต, 2552) อันเป็นที่ประทับประจำของรัชกาลที่ 5 สำนักสมเด็จพระที่นั่งเป็นสำนักที่ใหญ่ที่สุด มีผู้อยู่ในสำนักอยู่ในฐานันดรศักดิ์หลายชั้น หลายรุ่นหลายวัย และมีจำนวนมาก ด้วยทรงดำรงตำแหน่งพระประมุขฝ่ายใน และทรงเป็นพระราชมารดาของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ผู้อยู่ในสำนักนี้ในพระฐานะพระราชวงศ์ เช่น พระองค์เจ้าศรีนาคสวาสดี พระองค์เจ้าไชยดวง พระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางค์ พระองค์เจ้านารีรัตนา ซึ่งล้วนเป็นพระราชธิดาในรัชกาลที่ 4 ที่สนิทสนมคุ้นเคยกันมากับสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี เจ้าศรีพรหมา ธิดาพระเจ้านครน่าน เชื้อพระวงศ์ในระดับหม่อมเจ้า เช่น หม่อมเจ้าอาภาพรรณิ พระธิดาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร หม่อมเจ้าจรูญธิดา พระธิดาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ หม่อมเจ้ามนัสสวาสดี พระธิดาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงอดิศรอุดมเดช หม่อมเจ้าสุรางค์ศรี พระธิดาพระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์ หม่อมเจ้าอุไรวรรณ หม่อมเจ้าสะอึงมาศ หม่อมเจ้ามาลาภนิก พระธิดาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม รวมทั้งยังมีเชื้อพระวงศ์ที่สืบสายมาจากกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ เช่น หม่อมเจ้าพงศ์ประพันธ์ หม่อมเจ้าศิริวรรณ พระธิดากรมหมื่นชาญชัยบวรยศ

ผู้อยู่ในฐานเจ้าจอมมารดาหรือเจ้าจอม เช่น เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์แป้น เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์ป้อม เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์แป้ม เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์แป้ว ธิดาพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นปราบปรบพิกษ์ ราชสกุลมาลากุล เจ้าจอมมารดาเลื่อน เจ้าจอมมารดาชุ่ม เจ้าจอมมารดาแส เจ้าจอมอัน เจ้าจอมแจ่ม และยังได้ทรงพระอุปถัมภ์พระราชธิดาอันประสูติแต่เจ้าจอมมารดาที่อยู่ใต้พระ

อุปถัมภ์ของพระองค์ คือ พระองค์เจ้าอาทรทิพยนิภา และพระองค์เจ้าสุจริตาภรณ์ อันประสูติแต่เจ้าจอมมารดาชุ่ม เป็นต้น (อุทุมพร, 2552)

ข้าหลวงที่อยู่ในสำนักนี้มักมาจากราชินิกุลและตระกูลขุนนางสำคัญ เช่น ราชสกุลสุทัศน์ ตระกูลสุจริตกุล ตระกูล ณ นคร ตระกูล ณ ระนอง ตระกูลบุญยรัตพันธ์ ตระกูลโชติกเสถียร เป็นต้น (ฉัตรภรณ์ จินดาเดช, 2542)

สำนักของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีนั้นขึ้นชื่อในเรื่องการทำดอกไม้ ฝีมือการทำงานดอกไม้ของตำหนักนี้มีความประณีต สวยงามและแปลกใหม่ มักจะทำสำหรับตกแต่งงานที่สำคัญๆ เช่น พวงมาลัยโซ่ ซึ่งคล้องคอมาทรงในวันเปิดพระบรมรูปทรงม้า เป็นพวงมาลัยที่พระองค์ทรงโปรดให้คิดทำขึ้น การจัดดอกไม้กลางโต๊ะอาหาร ซึ่งเป็นวัฒนธรรมที่รับมาจากตะวันตก ก็ไม่มีที่ใดทำได้งามเสมอฝีมือจากสำนักนี้ (ลาวินทร์ โชติามระ, 2529) และเมื่อราชสำนักมีงานเลี้ยงรับแขกเมืองต่างชาติ สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีก็จะทรงเป็นผู้แต่งห้องเสวยด้วยดอกไม้สดแขวนไว้อย่างงดงาม

ข้าหลวงของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีมักจะภูมิลำเนาใหญ่โต แต่งตัวยิ่งใหญ่กว่าข้าหลวงตำหนักอื่น คือทั้งไก่และเก้ แต่งตัว หวีผม หม่มผ้า ประณีตสวยงามนัก และมักคัดลูกผู้ดีชั้นหนึ่ง มีความรู้ทางการงานสูง มีการศึกษาสูง แต่ว่ากันว่ามักหยิ่ง ไว้นื้อไว้วตัว เมื่อกราบทูลลาออกไปมีครอบครัวก็มักออกไปเป็นคุณหญิงท่านผู้หญิงเป็นส่วนมาก (จุลลดา ภักดีภูมินทร์, 2551a)

สำนักสมเด็จพระตำหนัก

คือสำนักสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี ที่ได้รับการขนานนามว่า “สมเด็จพระตำหนัก” เนื่องจากตำหนักที่ประทับเป็นตำหนักประธานที่มีขนาดใหญ่ ผู้อยู่ในสำนักที่อยู่ในฐานะพระราชวงศ์ เช่น หม่อมเจ้าพิจิตรจิราภา หม่อมเจ้าจันทราวดี พระธิดาสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ หม่อมเจ้าไชศรี พระธิดาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ เป็นต้น (วรรณพร บุญญาสถิต, 2552)

ผู้ที่อยู่ในฐานะเจ้าจอมมารดาหรือเจ้าจอม เช่น เจ้าจอมมารดาหม่อมราชวงศ์เนื่อง สนิทวงศ์ เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์ซ้อ สนิทวงศ์ เจ้าจอมมารดาพร้อม เจ้าจอมถนอม และเจ้าจอมเรียม เป็นต้น (อุทุมพร, 2552) และยังได้ทรงพระอุปถัมภ์พระราชธิดาอันประสูติแต่เจ้าจอมมารดาที่อยู่ใต้พระอุปถัมภ์ของพระองค์ คือ พระองค์เจ้าประภาพรรณพิไล และพระองค์เจ้าวาปีบุษบากร อันประสูติแต่เจ้าจอมมารดาพร้อม และพระองค์เจ้าเยาวภาพงศ์สนิท อันประสูติแต่เจ้าจอมมารดาหม่อมราชวงศ์เนื่อง รวมทั้งยังได้ทรงดูแลพระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์ พระราชโอรสอันประสูติแต่เจ้าจอม

มารดาหม่อมราชวงศ์เนื่องจนเจริญพระชนม์พรรษาอีกด้วย ซึ่งพระราชโอรสพระราชธิดาทั้ง 4 พระองค์นี้ทรงอุปถัมภ์ในพระฐานะพระราชโอรสพระราชธิดาบุญธรรม (สมภพ จันทรประภา, 2555)

ข้าหลวงในสำนักนี้มักมาจากตระกูลใกล้ชิด โดยเฉพาะตระกูลสุจริตกุล ตระกูลชูโต (ฉัตรภา ภาณี จินดาเดช, 2542)

สำนักสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาเชี่ยวชาญและขึ้นชื่อในการเย็บผ้าและทอผ้า เนื่องจากสมเด็จพระนางเจ้าทรงสนพระทัยการเย็บผ้าและทอผ้า แม้แต่เจ้านายที่เป็นพระราชธิดาในพระอุปถัมภ์ก็ต้องทรงหัดทอผ้าจนเป็นกันทุกพระองค์ (สมภพ จันทรประภา, 2555)

ข้าหลวงของสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนามักจะเคร่งครัดเจ้าระเบียบ แต่งกายเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ งามเรียบร้อยไม่ฉูดฉาด มารยาทเรียบร้อย เมื่อออกเรือนไปมักมีผู้สรรเสริญว่าใจคอหนักแน่น มีความรู้ความสามารถ ปราดเปรื่อง โดยมากมักมีหลักฐานทางการเงิน แต่กระหมัดกระหม่อม ไม่ฟุ้งเฟ้อ (จุลลดา ภักดีภูมินทร์, 2551a)

สำนักพระนาง

คือสำนักพระนางเจ้าสุกุมลย์มารศรี พระราชเทวี ที่ได้รับการขนานนามว่า “สำนักพระนาง” เพราะทรงเป็นพระภรรยาเจ้าพระองค์เดียวที่ดำรงพระยศ “พระนาง” ในสมัยรัชกาลที่ 5 ผู้อยู่ในสำนักในฐานะพระราชวงศ์ เช่น หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม หม่อมเจ้ามารยาตภักฎญา พระธิดาในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นต้น (วรรณพร บุญญาสถิต, 2552)

ผู้ที่อยู่ในฐานะเจ้าจอมมารดาหรือเจ้าจอม จะประกอบด้วยพระภรรยาจากตระกูลขุนนาง เพราะทรงมีศักดิ์เป็นหลานตาของสมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติ และมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับสำนักของเจ้าคุณจอมมารดาแพ ในฐานะญาติสายสกุลขุนนาง ดังนั้นพระภรรยาในสำนักนี้จึงประกอบด้วยพระภรรยาจากตระกูลขุนนางสายสมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติ เช่น เจ้าจอมปุ๊กฉิดาพระยาศรีพิพัฒน์ (แพ ขุนนาค) เจ้าจอมเอื้อง เจ้าจอมวอน เจ้าจอมจิ้น ฉิดาเจ้าพระยาร่วงศ์พิพัฒน์ (แย้ม ขุนนาค) เป็นต้น

ข้าหลวงในสำนักนี้มักจะมาจกตระกูลขุนนาง ตระกูลชูโต ตระกูล ณ บางช้าง ตระกูลศิริสัมพันธ์ (นรุตม์, 2536)

พระนางเจ้าสุกุมลย์มารศรี โปรดทางอักษรศาสตร์ ทั้งพระองค์และสมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ พระราชธิดา ล้วนทรงเป็นราชเลขานุการีณีของรัชกาลที่ 5 ข้าหลวงสำนักนี้จึงมีความรู้ทางหนังสือและความรู้รอบตัวต่างๆ รวมทั้งมีความสามารถในด้านการฝีมือสมัยใหม่แบบยุโรป เช่น การ

ถักไหมพรม นิตติ้ง แพตต์ติ้ง และโครเชต์ เพราะสมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงสุทธาทิพยรัตน์ทรงเชี่ยวชาญ (วรรณพร บุญญาสถิต, 2552)

ข้าหลวงของพระนางเจ้าสุกุมลมารศรีมักเก้ แต่งตัวดูฉลาด มีเสน่ห์ พูดเก่ง กล้าหาญ ว่องไว ความรู้หนักไปทางหนังสือหนังสือหาและความรู้รอบตัวต่างๆ เมื่อออกไปมีครอบครัว มีผู้สังเกตว่ามักเป็นภรรยาข้าราชการฝ่ายทหาร (จุลลดา ภักดีภูมิรินทร์, 2551a)

สำนักท่านองค์เล็ก

คือสำนักพระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ ที่ได้รับการขนานนามว่า “ท่านองค์เล็ก” เพราะทรงเป็นพระอรรคชายาเธอพระองค์เล็กในจำนวนพระอัครชายาเธอทั้ง 3 พระองค์

พระราชวงศ์ เจ้าจอมมารดา เจ้าจอม และข้าหลวงที่อยู่ในสำนักนี้มักมาจากราชสกุลที่สืบเชื้อสายมาจากรัชกาลที่ 3 เช่น ราชสกุลตาวลัย ราชสกุลสิงหราช เป็นต้น ด้วยทรงเป็นพระราชนัดดาในรัชกาลที่ 3 เจ้าจอมในสำนักนี้ช่วงปลายรัชกาลมักมีศักดิ์เป็นหลานอาของพระอรรคชายาเธอทั้ง 3 พระองค์ เช่น เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์เฉียด เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์หญิง เป็นต้น (ฉัตรภรณ์ จินดาเดช, 2542)

ในช่วงปลายรัชกาล ต่อมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 7 สำนักพระอรรคชายาเธอจะมีผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์เพิ่มขึ้นเรื่อยๆ เพราะต้องทรงรับอุปการะผู้อยู่ใต้พระอุปถัมภ์ของพระอรรคชายาเธออีกสองพระองค์ และพระราชธิดาที่สิ้นพระชนม์ไปด้วย

สำนักพระอรรคชายาเธอเชี่ยวชาญด้านการทำอาหารเป็นอย่างยิ่ง ด้วยพระองค์มีหน้าที่ในการกำกับควบคุมห้องพระเครื่องต้น โดยมีหม่อมเจ้าและเหล่าข้าหลวงในสำนักเป็นผู้ช่วยเหลือ

ข้าหลวงของพระอรรคชายาเธอจะมีความเชี่ยวชาญด้านอาหารเป็นอย่างยิ่ง นอกจากนั้นยังโปรดคนว่องไว จึงมีผู้กล่าวถึงข้าหลวงของสำนักนี้ว่าเก่งทางด้านบริการ ทำอาหารเก่ง มีความชำนาญทางขับร้องดนตรี จัดครอบครัวดี เลี้ยงลูกดี มีความรู้พื้นๆ แต่งตัวเรียบร้อย เสี่ยมเจียมตัว และทำอะไรเร็ว (ลาวินทร์ โขตามระ, 2529)

สำนักพระราชชายา

คือสำนักพระราชชายา เจ้าดารารัศมี เมื่อแรกรับราชฝ่ายในเป็นเจ้าจอม โปรตเกล้าฯ ให้อยู่ในห้องฝักกาด บนพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ในพระอุปถัมภ์ของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ต่อมาได้ทรงแยกตำหนักออกมาเป็นส่วนพระองค์ เรียกว่า “สำนักเจ้าดารา” เมื่อทรงได้รับการสถาปนาเป็นพระราชชายา จึงเปลี่ยนการเรียกขานเป็น “สำนักพระราชชายา”

ข้าหลวงตำหนักนี้จะเป็นพระญาติวงศ์และข้าราชการบริพารชาวล้านนา เช่น เจ้าลดาคำ ณ เชียงใหม่ (พระธิดาในเจ้าราชวงศ์น้อยเลาแก้ว พระชายาในสมเด็จพระกำแพงเพชรอัครโยธิน) เจ้าบัวชุม ณ เชียงใหม่ (ธิดาเจ้าน้อยดวงทิพย์ ชายาเจ้าอุตรการโกศล) เจ้ายวงแก้ว สิริโรส (หลานปู่ของเจ้าหนานไชยวงศ์) เจ้าเรณูวรรณ เจ้าบัวระวรรณ เป็นต้น

สำนักพระราชชายายังคงรักษาเอกลักษณ์และวัฒนธรรม วิถีชีวิตความเป็นชาวล้านนาไว้อย่างครบถ้วน ข้าหลวงในสำนักจะนุ่งซิ่น ไ่ว่มยาวเกล้าผม อู้คำเมือง รับประทานเมี่ยง กล่าวกันว่าข้าหลวงในสำนักพระราชชายานี้ นอกจากจะงามพิศและพูดเพราะแล้ว จะมีศิลปะในด้านการขับร้อง ฟ้อนรำ และดนตรีไทยกันแทบทั้งสิ้น (พูนพิศ อมาตยกุล, 2530) แต่อย่างไรก็ตาม ข้าหลวงสำนักนี้ก็ไม่สู้จะคึกคักออกหน้าออกตาตั้งข้าหลวงสำนักอื่นๆ (จุลลดา ภักดีภูมิรินทร์, 2551a)

สำนักเจ้าคุณจอมมารดาแพ

สำนักของเจ้าคุณจอมมารดาแพนั้นนับเป็นสำนักใหญ่อีกสำนักหนึ่ง เพราะถึงแม้ท่านจะมีได้เป็นพระภรรยาเจ้า แต่เนื่องจากท่านเป็นพระภรรยาเดิมมาตั้งแต่ก่อนรัชกาลที่ 5 ขึ้นครองราชย์สมบัติ เป็นพระภรรยาที่มีศักดิ์สูงสุดในกลุ่มพระภรรยาสามัญชน และยังเป็นหลานปู่ของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ สำนักของท่านจึงมีผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์อยู่มาก

เจ้าจอมมารดา เจ้าจอม และข้าหลวงในสำนักนี้จะมาจากสกุลขุนนาค สำหรับกลุ่มเจ้าจอมมารดาและเจ้าจอมนั้น ถึงแม้ว่าเจ้าคุณจอมมารดาแพจะมีได้ทำหน้าที่เป็นเจ้าสำนักโดยตรง แต่ท่านก็เป็นผู้มีอาวุโสสูงสุดในกลุ่มเจ้าจอมจากตระกูลขุนนาค ซึ่งนับว่าเป็นคณะใหญ่อยู่โดยปริยาย (อุทุมพร, 2552) และเมื่อเจ้าจอมมารดาทิพเสด็จมาจากเมืองเชียงใหม่ นั้น ก็ได้มาอยู่ในสำนักของเจ้าคุณจอมมารดาแพ (ส. พลายน้อย, 2553)

สำนักเจ้าคุณจอมมารดาแพขึ้นชื่อเรื่องน้ำปรุงเป็นพิเศษ เรียกกันว่า “น้ำปรุงเจ้าคุณ” ซึ่งมีกลิ่นหอมมาก จนมีคำกล่าวถึงความหอมของน้ำปรุงเป็นกลอนที่ขึ้นต้นว่า “หอมฉุนหอมฉ่ำข้าหาย” ตำรับการทำน้ำปรุงสูตรนี้คือเจ้าคุณจอมมารดาแพ (ลาวินทร์ โขตามระ, 2529)

ข้าหลวงของเจ้าคุณจอมมารดาแพ้มักทั้งเก่งและทั้งกล้า เจ้าคุณจอมมารดาแพ่ท่านเก่งในทางสมาคม ชอบเลี้ยงนก เล่นต้นไม้ และหุรรากกล้าแต่งกายแปลกๆ ข้าหลวงของท่านส่วนมากจึงเก่งตาม นาย มักแต่งตัวดูฉลาด ไว้ผมทัด และชอบห้อยดอกไม้ บางทีก็ทำเป็นช่อทัด เรียกว่า “เปรี้ยว” ในหมู่ชาววัง นิินทากันว่าเจ้าชู้ (จุลลดา ภักดีภูมินทร์, 2551a)

ปฏิสัมพันธ์ในราชสำนักฝ่ายใน

ราชสำนักฝ่ายในประกอบไปด้วยสมาชิกที่เป็นสตรีหลายฐานะหลายตำแหน่งเป็นจำนวนมาก การอยู่ร่วมกันของสตรีเหล่านั้นก่อให้เกิดการปฏิสัมพันธ์ในหมู่สมาชิกราชสำนักฝ่ายใน ซึ่งรูปแบบปฏิสัมพันธ์มีทั้งการสร้างเครือข่าย และความขัดแย้งในหมู่สมาชิกราชสำนักฝ่ายใน

การสร้างเครือข่าย

ในหมู่พระภรรยาเจ้าและพระภรรยาของรัชกาลที่ 5 นั้น มีการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน นอกจากการเกิดเป็นสำนัก ดังที่ได้อธิบายในหัวข้อ “สำนัก ในราชสำนักฝ่ายใน” ยังมีการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ การควบคุมบังคับบัญชา และความช่วยเหลือเกื้อกูลกันระหว่างพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาต่างสำนักกันอีกด้วย ดังเช่น

เมื่อสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีทรงสูญเสียพระราชธิดาคือสมเด็จพระเจ้าฟ้าพาหุรัตมณีมัย และสมเด็จพระเจ้าฟ้าศิริราชกกุธภัณฑ์ในปีพ.ศ.2430 รวมทั้งประสูติสมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงแต้สิ้นพระชนม์แรกประสูติในปีเดียวกัน ทำให้ทรงปรารถนาจะมีพระราชธิดา จึงทรงขอประทานสมเด็จพระเจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์จากสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาให้เป็นพระราชธิดาในปลายปี พ.ศ. 2431 โดยสมเด็จพระเจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ทรงเรียกสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีว่า “เสด็จแม่” และเรียกสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาว่า “สมเด็จพระป้า” การที่สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาพระราชทานสมเด็จพระเจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ให้สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีอาจเป็นเพราะทรงเห็นพระทัยพระชนิษฐาของพระองค์ที่ต้องทรงสูญเสียพระราชธิดาไปหลายพระองค์ แสดงถึงความรักความเมตตาในฐานะพี่น้องของทั้งสองพระองค์

ภายหลังการสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ รัชกาลที่ 5 ได้ทรงมอบเครื่องยศของสมเด็จพระนางเจ้าฯ ให้แก่สมเด็จพระเจ้าฟ้าพาหุรัตมณีมัย พระราชธิดาอันประสูติแต่สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี ดังปรากฏในจดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน วันที่ 25 มีนาคม พ.ศ.2424 มีเนื้อความว่า

“ของเหล่านี้ข้าพเจ้าเห็นว่าเป็นของเครื่องยศสำหรับผู้หญิงใช้ สมควรแก่ลูกหญิง เจ้าฟ้าพาหุรัตมณีไมย ผู้เป็นหลานอันสนิทของสุนันทากุมารীরัตน์ ได้เลี้ยงดูกันมา จึงขอมอบสิ่งของซึ่งได้กล่าวมาข้างบนนี้ให้แก่ลูกหญิงเจ้าฟ้าพาหุรัตทั้งสิ้น” (ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2551)

ข้อความข้างต้นแสดงถึงความมีน้ำพระทัยของสมเด็จพระนางเจ้าฯ และยังเป็น การแสดงความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ระหว่างพระภรรยาเจ้าอีกด้วย

พระองค์เจ้านภาพรประภา พระชนนีฐานร่วมพระราชมารดาของพระนางเจ้าสุกุมมาลย์มารศรี ได้ทรงช่วยเหลือสมเด็จพระเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวัธ พระราชโอรสของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี มีเรื่องเล่าว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้าทรง “ติด” พระองค์เจ้านภาพรประภามาก เวลาบรรทมหากมิได้บรรทมด้วยกันจะบรรทมไม่หลับ เวลาประชวรหากไม่ทรงยอมเสวยพระโอสถหรือพระกระยาหารก็ต้องให้ทรงปลอมโยนจึงยอมเสวย (ศันสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2540) สมเด็จพระเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวัธถึงกับมีรับสั่งว่า “ถ้าไม่เกรงพระทัยทูลหม่อมชาย(สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์)แล้ว จะเชิญเสด็จนำพรไปประทับด้วยกันที่วังสวนกุหลาบ” แม้เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวัธประชวรหนัก พระองค์เจ้านภาพรประภาก็ได้ทรงถวายการพยาบาลจนวาระสุดท้าย (กิตติพงษ์ วิโรจน์ธรรมมากูร, 2547) สาเหตุที่พระองค์เจ้านภาพรประภาได้ทรงช่วยเหลือสมเด็จพระเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวัธนั้น อาจเป็นเพราะพระองค์สนิทสนมกับสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีมาตั้งแต่ก่อนสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีขึ้นดำรงตำแหน่งพระภรรยาเจ้า ด้วยทรงเป็นพระเจ้าลูกเธอชั้นเล็กในรัชกาลที่ 4 ด้วยกัน รวมทั้งยังได้ร่วมกันบริหารราชการฝ่ายใน และพระองค์เจ้านภาพรประภายังเป็นทั้งพระปิตุจฉาและพระมาตุจฉาของสมเด็จพระเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวัธด้วย

ในปีพ.ศ.2444 รัชกาลที่ 5 ได้เสด็จเสียบมณฑลทางเหนือ พร้อมด้วยพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาหลายพระองค์ พระราชโอรสพระราชธิดา รวมทั้งข้าราชการบริพารจำนวนมาก แต่สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนามิได้ตามเสด็จ ด้วยทรงพักผ่อนพระอาการประชวร ณ พระตำหนักศรีราชา ซึ่งในครั้งนั้น รัชกาลที่ 7 ขณะดำรงพระยศสมเด็จพระเจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ได้เสด็จไปประทับอยู่ด้วย (ส. ศิวรักษ์, 2555) สาเหตุนั้นอาจเป็นเพราะสมเด็จพระเจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์มีพระสุขภาพไม่แข็งแรง จึงทรงเสด็จไปพักผ่อนกับสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา ซึ่งเป็นพระมาตุจฉาของพระองค์ รวมทั้งการที่สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาทรงสูญเสียพระราชโอรสพระราชธิดาในช่วงเวลาไล่กัน ทรงให้ทรงเสียพระทัยจนพระสุขภาพอ่อนแอ การเสด็จมาของสมเด็จพระเจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ซึ่งเป็นพระภาคิไนยอาจช่วยให้ทรงมีกำลังพระทัยดีขึ้น

ความสัมพันธ์ในรูปแบบการช่วยเหลือเกื้อกูลในหมู่พระภรรยาเจ้าของรัชกาลที่ 5 นั้น พิจารณาได้ว่ามักเป็นความสัมพันธ์ที่พระภรรยาเจ้าพระองค์หนึ่ง หรือผู้อยู่ในสำนักของพระภรรยาเจ้า จะช่วยดูแลพระราชโอรสพระราชธิดาของพระภรรยาเจ้าอีกพระองค์หนึ่ง ซึ่งอาจเป็นได้ทั้งการช่วยเหลือดูแลทั้งในแบบชั่วคราวชั่วคราว และแบบประถมนให้เป็นสิทธิ์ ซึ่งอาจมีสาเหตุจากพระภรรยา เจ้าของรัชกาลที่ 5 ล้วนเป็นพระญาติพระวงศ์กันทั้งสิ้น โดยเฉพาะพระภรรยาเจ้าชั้นลูกหลวงที่ทรง เป็นพระราชธิดาในรัชกาลที่ 4 ด้วยกันทุกพระองค์ รวมทั้งยังเป็นพระญาติวงศ์กับรัชกาลที่ 5 ด้วย จึง ทรงช่วยเหลือดูแลเหล่าพระราชโอรสพระราชธิดาอันประสูติจากพระภรรยาเจ้าพระองค์อื่นๆ ซึ่ง ก็คือพระภักดีของพระองค์

การสร้างความสัมพันธ์และความช่วยเหลือเกื้อกูลกันในหมู่พระภรรยาเจ้ายังคงปรากฏแม้ ภายหลังจากสิ้นรัชกาลที่ 5 ดังเช่นในพ.ศ. 2465 พระนางเจ้าสุชุมาลย์มารศรีต้องเสด็จไปเฝ้าพระ อากาการประจวบของสมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ จึงทรงฝากฝังพระนัดดา (พระธิดาในสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์) ให้พระอรรคชายา พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ช่วยดูแล (วงเดือน นาราสิจจ์ et al., 2553)

สำหรับพระภรรยาเจ้าที่ทรงเป็น “เจ้าสำนัก” และมีเจ้าจอมอยู่ใต้พระอุปการะนั้น เมื่อเจ้า จอมเหล่านั้นให้กำเนิดพระราชโอรสพระราชธิดา องค์เจ้าสำนักก็มักจะทรงพระเมตตาพระราชโอรส พระราชธิดาอันประสูติแก่เจ้าจอมเหล่านั้นเป็นพิเศษ โดยอาจรับเป็นพระราชโอรสพระราชธิดาบุญ ธรรม หรือพระราชทานอุปการะด้วยประการต่างๆ เช่น สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีทรงอุปถัมภ์ พระองค์เจ้าอาทรทิพย์นิภาและพระองค์เจ้าสุจริตาภรณ์ พระราชธิดาอันประสูติแก่เจ้าจอมมารดาชุ่ม ด้วยเจ้าจอมมารดาชุ่มเป็นเจ้าจอมในพระอุปการะของพระองค์ (อุทุมพร, 2552) เป็นต้น

การที่พระภรรยาเจ้าผู้ทรงเป็นเจ้าสำนักรับอุปการะพระราชโอรสพระราชธิดาอันประสูติจาก เจ้าจอมมารดาในสำนักนั้น นอกจากจะเป็นการแสดงถึงพระเมตตาขององค์เจ้าสำนักที่มีต่อผู้ใต้ อุปการะแล้ว ยังอาจพิจารณาได้ว่าเป็นการแสดงอำนาจของพระภรรยาเจ้าที่ทรงศักดิ์สูงกว่าต่อเจ้า จอมในพระอุปการะ ด้วยเป็นการแสดงให้เห็นว่าถึงแม้ผู้อยู่ใต้อุปการะจะได้เป็นเจ้าจอมมารดาแล้ว แต่ก็ยังต้องอยู่ภายใต้การปกครองขององค์เจ้าสำนัก รวมไปถึงพระราชโอรสพระราชธิดาของเจ้าจอม มารดานั้นด้วย

ในบางกรณีปรากฏว่าพระภรรยาบางท่านได้พยายามชักนำสตรีอันอยู่นอกเหนือการอุปการะ ให้เข้ารับราชการ อันจะเป็นการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างตนเองและพระภรรยาที่ตนเป็นผู้ ชักนำ ดังเช่น เมื่อครั้งที่หม่อมราชวงศ์สดับยังมีได้เข้ารับราชการเป็นเจ้าจอม เจ้าจอมเอี่ยมเห็นว่า หม่อมราชวงศ์สดับ นัดดาของพระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ เป็นคนคล่อง

ทะมัดทะแมง จึงไปทูลพระอรรคชายาเธอว่าเหตุใดไม่ให้หม่อมราชวงศ์สดับได้ฝึกหัดนวด เพราะรัชกาลที่ 5 โปรดการนวดมาก และผู้ที่ถวายการนวดตลอดมาคือเจ้าจอมเอี่ยม ซึ่งพระอรรคชายาทรงตอบว่า “ไม่หอรอกจะ ขอเถอะไม่แข็งแรงคงทำไม่ได้ดี” และเก็บตัวหม่อมราชวงศ์สดับไว้มิให้ปรากฏตัวอีก (ฉัตรบงกช ศรีวิฒนสาร, 2550)

เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นอาจพิจารณาได้ว่าเจ้าจอมเอี่ยมต้องการสนับสนุนหม่อมราชวงศ์สดับ ซึ่งขึ้นชื่อเรื่องความงามและคุณสมบัติที่เพียบพร้อม ให้ฝึกหัดนวด ด้วยเป็นสิ่งทีรัชกาลที่ 5 ทรงโปรด อันอาจส่งผลให้หม่อมราชวงศ์สดับได้รับราชการเป็นเจ้าจอมต่อไป ซึ่งอาจเป็นเพราะต้องการสร้างความพึงพอใจให้กับรัชกาลที่ 5 รวมทั้งต้องการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์กับทั้งพระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ ว่าเป็นผู้ชักชวนนัดดาของท่านให้ได้เข้าถวายตัวรับราชการ และยังเป็นการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์กับหม่อมราชวงศ์สดับ หากได้เข้าถวายตัวรับราชการเป็นเจ้าจอมอีกด้วย

ในบางครั้งพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาจะร่วมกันถวายรับใช้รัชกาลที่ 5 ดังเช่น เจ้าจอมที่มีฝีมือในการขับร้องและบรรเลงดนตรี ได้แก่ เจ้าจอมประคอง ชำนาญซอสามสาย เจ้าจอมสังวาล ชำนาญกระจับปี่ เจ้าจอมมารดาเหมและเจ้าจอมมารดาหวาด มีน้ำเสียงเพราะกังวาน ก็จัดเป็นมโหรีเครื่องสี่ฝ่ายใน เพื่อขับร้องและหน้าห้องพระบรรทม (ศันสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2550) พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ทรงเป็นผู้ควบคุมห้องพระเครื่องต้น โดยมีเจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับคอยช่วยเหลือและรับใช้ เมื่อรัชกาลที่ 5 ทรงพระอักษรในยามกลางคืน ณ พระที่นั่งบรรณาคมนครสมัยสมเด็จพระนางเจ้าสุชมัยมารศรีจะทรงหมอบเขียนหนังสือตามรับสั่งจนตลอดรุ่ง เพราะทรงเป็นราชเลขานุการณี มีเจ้าจอมเอิบ เจ้าจอมอาบ เจ้าจอมเอี่ยม เจ้าจอมเอื้อน นั้งที่พระเฉลียงคอยรับใช้ (จงจิตรถนอม ดิศกุล, 2550) ซึ่งอาจวิเคราะห์ได้ว่าความสัมพันธ์ระหว่างพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาในกลุ่มที่ร่วมกันถวายปรนนิบัตินี้เป็นไปโดยไม่ขัดแย้ง หรืออย่างน้อยก็เป็นความขัดแย้งที่ไม่แสดงออกมาอย่างเด่นชัด ด้วยทุกพระองค์ทุกท่านล้วนคำนึงถึงรัชกาลที่ 5 เป็นสำคัญ และพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาในกลุ่มนี้ก็น่าจะมีความสนิทสนมคุ้นเคยซึ่งกันและกัน ซึ่งอาจเป็นเพราะมีความสามารถและความสนใจใกล้เคียงกัน หรือมาจากสายตระกูลเดียวกัน

ครั้งเมื่อเจ้าจอมเอิบสร้างเรือน เมื่อเรือนสร้างเสร็จแล้ว ได้มีงานทำบุญขึ้นเรือนใหม่ในวันที่ 30 ตุลาคม พ.ศ.2449 นอกจากเจ้าจอมเอิบจะได้กราบบังคมทูลเชิญรัชกาลที่ 5 แล้ว ยังได้ทูลเชิญสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์ด้วย ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์ ความว่า

“ชายบริพัตร นางเอิบอยากจะเชิญมาในการขึ้นเรือนพຽ່ງนี้ เพราะเป็นญาติ”
(กัณหาทิพย์ สิงหเนติ, 2549)

จากข้อความดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าจอมกับพระราชโอรสของรัชกาลที่ 5 ที่สามารถนับญาติกันด้วยสายตระกูลทางฝั่งมารดาได้ ด้วยสาเหตุที่เจ้าจอมเอิบทูลเชิญสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์มานั้น ได้แสดงเหตุผลว่าเป็นญาติกัน ด้วยเจ้าจอมมารดาสำลีมาจากสกุลขุนนางเช่นเดียวกับเจ้าจอมเอิบ

พระราชชายา เจ้าดารารัศมี ได้มีรับสั่งเล่าประทานท่านผู้หญิงฉัตรสุดา วงศ์ทองศรี พระนัดดาผู้ใกล้ชิดฟังอยู่เสมอว่า ทรงระลึกถึงพระคุณของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีอยู่เสมอ ด้วยครั้งที่ทรงมีพระประสูติกาลพระองค์เจ้าวิมลนาศพิสิ สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีได้เสด็จประทับประทานกำลังใจในห้องประสูติตลอดเวลา ดังปรากฏในบทความเรื่อง “เจ้าดารารัศมีในตำแหน่งพระราชชายา” ดังนี้

“ทรงรำลึกถึงเสมอ คือ พระมหากษัตริย์คุณของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี ซึ่งพระพุทธเจ้าหลวงทรงมอบให้พระราชชายา เจ้าดารารัศมีอยู่ในพระอุบถัมภ์ คือเมื่อครั้งที่พระราชชายา เจ้าดารารัศมี ประสูติพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าวิมลนาศพิสิ สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีเสด็จประทับประทานกำลังใจในห้องประสูติตลอดเวลา” (ฉัตรชัย – ทิพวรรณ วงศ์ทองศรี, 2541)

ในหนังสือเรื่อง “ย้อนรอยเจ้าจอมก๊กอในรัชกาลที่ ๕” ได้มีเนื้อหาถึงพระเมตตาของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีที่ทรงมีต่อพระองค์เจ้าอรประพันธ์รำไพ ดังนี้เนื้อความว่า

“ตอนที่พระองค์เจ้าอรประพันธ์รำไพยังทรงพระเยาว์อยู่ ทรงทำเพชรที่ยอดบั้นปักผมหล่นหาย สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงจึงทรงลงโทษโดยให้เสด็จๆ ทรงวิงวาทเพชรที่หล่นหายเองตามตำหนักต่างๆ จนสมเด็จพระพันปีทรงนึกสงสาร ถึงกับทรงมีพระกระแสรับสั่งแสดงความห่วงใย เกรงว่าพระองค์เจ้าอรประพันธ์รำไพจะทรงป่วยไข้ไม่สบายเพราะวิงวาทเพชรที่หล่นหามรุ่งหามค่ำ” (กัณหาทิพย์ สิงหเนติ, 2549)

จากข้อความดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงพระเมตตาของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีที่ทรงมีต่อพระองค์เจ้าอรประพันธ์รำไพ พระราชธิดาในรัชกาลที่ 5 กับเจ้าจอมมารดาอ่อน ทั้งที่ไม่ทรงโปรด “เจ้าจอมก๊กอ” นั้

ในหนังสือของสมภพ จันทรประภา ได้เขียนว่าหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล ได้เล่าประทานว่าหากมีพระราชพิธีใหญ่ เช่น พิธีลงทรงของพระราชโอรสพระราชธิดา ซึ่งจะต้องใช้เครื่องเพชรแต่ง

พระองค์จำนวนมาก เครื่องเพชรที่พระภรรยาเจ้าและพระภรรยาทรงมีอาจไม่เพียงพอ จึงต้องมีการหยิบยืมกัน โดยสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีและสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาทรงหยิบยืมกัน ส่วนพระนางเจ้าสุกุมลย์มารศรีจะทรงยืมเจ้าคุณจอมมารดาแพ (สมภพ จันทระประภา, 2555) ซึ่งจะพิจารณาได้ว่าพระภรรยาเจ้าและภรยานั้นแม้จะมีการหยิบยืมสิ่งของซึ่งกัน หากมักจะหยิบยืมกันกับผู้ที่เป็ญญาติมิตร แสดงให้เห็นว่าความเป็นญาติมีผลต่อการพึ่งพาอาศัยและความสนิทสนมกันของพระภรรยาเจ้าและพระภรรยา นอกจากนี้การที่พระนางเจ้าสุกุมลย์มารศรีทรงหยิบยืมเครื่องเพชรจากเจ้าคุณจอมมารดาแพที่เป็นญาติทางฝั่งพระมารดา มิได้หยิบยืมจากสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีหรือสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาซึ่งเป็นพระชนนีฐานต่างพระมารดา แสดงให้เห็นถึงความใกล้ชิดและการพึ่งพาอาศัยกันของกลุ่มพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาที่มาจากสายสกุลขุนนาง

การสร้างความสัมพันธ์ในราชสำนักฝ่ายในนั้น ไม่ได้มีเฉพาะในกลุ่มสำนักของพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาเท่านั้น ยังมีความสัมพันธ์ระหว่างพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาที่ราชสำนักฝ่ายในกลุ่มอื่นๆ ด้วย เช่น กลุ่มพระพี่นางพระน้องนาง กลุ่มเจ้าจอมมารดาในรัชกาลก่อนๆ เป็นต้น กรณีหนึ่งได้แก่การที่เจ้าคุณจอมมารดาแพได้ไปถวายรดน้ำกรมหลวงสมรรัตน์ ซึ่งได้เคยอุปการะเจ้าคุณจอมมารดาแพมาตั้งแต่ก่อนเข้ารับราชการกับรัชกาลที่ 5 ในช่วงปีใหม่เป็นประจำทุกปี โดยสมเด็จพระยามหาราชราชานุภาพได้ทรงบันทึกว่า

“จะกล่าวแทรกตรงนี้ตามที่ฉันรู้เห็นเองเมื่อภายหลังว่า เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ท่านมิได้ลืมพระคุณของกรมหลวงสมรรัตน์ฯ ซึ่งได้มีแก่ท่านเมื่อยังเป็นพระองค์ใหญ่โสมแม่ในเวลาเมื่อท่านมีบุญวาสนาแล้ว ถึงปีใหม่ท่านอุส่าห์มาถวายรดน้ำกรมหลวงสมรรัตน์ฯ ด้วยตนเองเสมอ ทุกปีมิได้ขาด จนตลอดพระชนมายุ”

การกระทำดังกล่าวของเจ้าคุณจอมมารดาแพ นอกจากจะเป็นการแสดงความกตัญญูต่อผู้มีพระคุณแล้ว ยังแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าคุณจอมมารดาแพ ซึ่งเป็นผู้ที่มีบารมีในราชสำนักฝ่ายใน และเป็นที่โปรดปรานของรัชกาลที่ 5 ตลอดรัชกาล กับกรมหลวงสมรรัตน์ฯ ซึ่งทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีบังคับบัญชาการรักษาพระราชวังฝ่ายในและทรงดูแลกรมโขน อีกทั้งยังทรงเป็นพระอภิบาลของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ องค์กรุฎราชกุมาร ซึ่งจะส่งผลต่อภาพลักษณ์ของเจ้าคุณจอมมารดาแพ ว่าเป็นผู้ที่กตัญญูรู้คุณ และการที่ท่านมีความสนิทสนมกับผู้ที่มีอำนาจบังคับบัญชาพระราชวังฝ่ายใน ก็จะส่งเสริมสถานะภายในฝ่ายในของท่านด้วย

ความขัดแย้ง

พระภรรยาเจ้าและพระภรรยาทุกระองค์ทุกท่านของรัชกาลที่ 5 นั้น ถึงแม้จะเข้ามารับราชการ ถวายการปรนนิบัติรับใช้ โดยมีศูนย์รวมแห่งความจงรักภักดีร่วมกันคือองค์รัชกาลที่ 5 และมีความพยายามที่จะระมัดระวังมิให้เกิดการกระทบกระทั่งกันให้เป็นที่ระคายเคืองเบี่ยงพระยุคลบาท แต่อย่างไรก็ตาม การที่สตรีมาอยู่ร่วมกันเป็นจำนวนมาก และยังเป็นสตรีที่ร่วมพระบรมราชสวามีด้วยกันนั้น ย่อมมีความหึงหวง อิจฉาริษยา ซึ่งดีซึ่งเด่นเกิดขึ้นตามวิสัยของปุถุชน จึงเป็นเรื่องธรรมดาที่จะมีความขัดแย้งเกิดขึ้นระหว่างสตรีเหล่านั้น แต่มักจะไม่มีหลักฐานปรากฏ ด้วยถือเป็นเรื่องส่วนพระองค์ภายในพระราชวงศ์ ไม่สมควรที่บุคคลภายนอกจะล่วงรู้ให้เป็นที่เสื่อมเสียพระเกียรติยศ

พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร พระโอรสในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา ซึ่งเป็นหลานย่าของเจ้าจอมมารดาวาด (ท้าววรจันทร์) ในรัชกาลที่ 4 ได้บันทึกถึงเจ้าจอมมารดาวาดไว้ว่า “ท่านเคยเล่าว่าท่านได้ให้ยกพวกบ่าวไพร่ เพื่อนฝูง ไปตีกันกับบริวารของเจ้าจอมอื่นๆ” (ลาวัญย์ โชตามระ, 2506) ถึงแม้เหตุการณ์ดังกล่าวจะมีสาเหตุการณที่เกิดขึ้นสมัยรัชกาลที่ 5 แต่ก็แสดงให้เห็นว่าความขัดแย้งในกลุ่มพระภรรยาของกษัตริย์จนถึงระดับยกพวกบริวารเข้าตีกันนั้นเป็นเรื่องที่เคยเกิดขึ้นจริงของราชสำนักไทย

ในพระราชนิพนธ์เรื่องประวัติต้นรัชกาลที่ 6 มีเนื้อหาที่แสดงถึงความไม่พอพระทัยของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีที่มีต่อพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาพระองค์อื่นๆของรัชกาลที่ 5 อยู่หลายครั้ง เช่น

“เสด็จแม่ได้รับสั่งกับฉันเองว่า แท้จริงเหตุที่ไม่อยากเสด็จเพ็ชรบุรีนั้น เพราะทรงขวาง “ก๊ก อ” ซึ่งฉันเองก็เห็นพระหฤทัยอยู่บ้าง แต่ฉันได้ทูลตรงๆ ว่าการที่ไม่เสด็จอาจเป็นเครื่องทำให้ทูลกระหม่อมไม่พอพระราชหฤทัย และอาจเป็นช่องให้ผู้เป็นอมิตรฉวยโอกาสกราบบังคมทูลอะไรต่อมิอะไรได้ เสด็จแม่ตรัสตอบว่าอย่างไรๆ เขาก็หาเรื่องทูลอยู่เสมอแล้วจะเสด็จไปหรือมิเสด็จก็คงเท่ากัน ครั้งฉันยังทูลยืนยันอยู่ว่าเสด็จดีกว่า ท่านกลับกริ้วเอาว่าฉันเปนผู้ชาย นึกอย่างผู้ชายที่ไม่รู้น้ำใจผู้หญิง จึงเข้ากับพระบิดา “จะให้แม่ไปประจบเมียน้อยของพระบิดุรงค์นั้น เหลือกำลังละ” ฉันก็จำใจต้องนิ่ง” (ราม วชิราวุธ, 2545)

เจ้าจอม “ก๊กอ” ทั้ง 5 ท่านล้วนเป็นผู้รัชกาลที่ 5 ทรงโปรดปรานอย่างยิ่ง จนอาจเป็นเหตุให้สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีไม่พอพระทัย นอกจากนี้ ข้อความข้างต้นยังแสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีทรงมีผู้ที่อยู่ในฐานะ “อมิตร” ซึ่งได้กระทำการกราบบังคมทูลถึงพระองค์ในแง่ลบกับรัชกาลที่ 5 อยู่เสมอ

“โดยทูลให้ท่านทรงเกิดความอิจฉา แก่ผู้ที่เคยเป็นคู่แข่งเดิมของพระองค์ท่าน”
(ราม วชิราวุธ, 2545)

จากข้อความดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี ได้ทรงมีพระราชดำริว่าในราชสำนักฝ่ายในมีผู้ที่อยู่ในฐานะ “คู่แข่ง” กับพระองค์

ในหนังสือเรื่อง “ย้อนรอยเจ้าจอมก๊กอ๋อในรัชกาลที่ ๕” ผู้เขียนซึ่งเป็นหลานสาวของเจ้าจอมเอี่ยม ได้เขียนถึงการ “แก่ง” กันระหว่างเจ้าจอมของรัชกาลที่ 5 ตามที่ผู้เขียนได้รับฟังมาจากเจ้าจอมเอี่ยม มีเนื้อความว่า

“คุณยายท่านเคยเล่าว่าเมื่อตอนท่านเฝ้ารับใช้ด้วยการนวดถวายสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงอยู่ในวัง บางครั้งท่านก็เคยแก่งหรือกัน บรรดาผู้ที่เข้ามาถวายการรับใช้สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงคนต่อไปจากท่าน คือโดยปกติเมื่อคุณยายท่านนวดเสร็จแล้วจะต้องออกมาทางประตู ผู้ที่จะเข้าถวายงานเวรถัดไปก็จะทราบว่าจะทรงนวดเสร็จแล้ว และจะเข้ามาถวายการรับใช้พระองค์ท่านเป็นคนต่อไป แต่เมื่อคุณยายท่านนี้ก๊ออยากแก่ง คุณยายท่านก็จะไม่ยอมเดินออกทางประตู แต่จะแอบออกทางหน้าต่างแทน ผู้ที่จะถวายงานต่อก็เลยรออยู่ข้างนอกอย่างนั้น เพราะคิดว่าถวายงานนวดยังไม่เสร็จ” (กัญญาทิพย์ สิงหะเนติ, 2549)

การกระทำดังกล่าวแม้อาจเป็นเพียงเรื่องเล็กน้อย แต่ก็ได้แสดงให้เห็นถึงการแข่งขันและความขัดแย้งในหมู่ข้าราชการสำนักฝ่ายใน

ในบันทึกของเจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ได้บันทึกถึงเหตุการณ์ที่ท่านได้รับฟังมาจากสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหิดลอดุลยเดชครั้งหนึ่งรัชกาลที่ 5 ได้ทรงพระเมตตาซักชวนพระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ ให้ฉายพระรูปคู่กับพระองค์ นำความปลื้มปิติมาสู่พระอรรคชายาเป็นอย่างยิ่ง หากเมื่อสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีทอดพระเนตรเห็นพระรูปนั้น ได้กราบบังคมทูลไม่เห็นด้วยที่จะทรงฉายพระรูปคู่กับพระมเหสีพระองค์อื่น ขอให้ทรงนำรูปที่อัดแล้วรวมทั้งฟิล์มไปทำลายให้หมด รัชกาลที่ 5 มีพระราชดำริว่าการกระทำเช่นนั้นจะเป็นการบีบคั้นพระทัยพระอรรคชายาเกินไป สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีจึงทรงนิ่งเสีย เมื่อพระอรรคชายาทรงทราบเรื่อง ก็มีทรงต้องการให้รัชกาลที่ 5 ไม่สบายพระทัย แม้จะทรงปรารถนาเก็บพระรูปไว้ จึงทรงตัดสินพระทัยถวายพระรูปพร้อมฟิล์มคืนให้ทำลายตามพระประสงค์ของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี (กิตติพงษ์ วิโรจน์ธรรมากูร, 2547)

เหตุการณ์ดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นถึงความขัดแย้งในราชสำนักฝ่ายใน ด้วยแม้สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีจะมีพระประสงค์ให้ทำลายพระรูป โดยทรงแสดงเหตุผลว่าเป็นการไม่เหมาะสมที่รัชกาลที่ 5 จะทรงฉายพระรูปคู่กับพระมเหสีพระองค์อื่น แต่ก็อาจวิเคราะห์ได้ว่าเหตุการณ์ครั้งนี้เป็นการแสดงอำนาจของพระภรรยาเจ้าที่ทรงมีพระฐานะเหนือกว่า ต่อพระภรรยาเจ้าอีกพระองค์หนึ่ง ว่า

พระภรรยาเจ้าที่มีพระฐานะเป็นรองจะต้องทรงกระทำตามความต้องการของพระภรรยาเจ้าที่มีพระฐานะเหนือกว่า ถึงแม้ว่าจะมิใช่การออกคำสั่งโดยตรง เป็นเพียงการมีพระดำรัสกับรัชกาลที่ 5 ซึ่งทรงอยู่ในฐานะ “คนกลาง” เท่านั้น แต่ในที่สุดแล้วพระดำรัสดังกล่าวก็รับรู้ไปถึงพระภรรยาเจ้าที่มีพระฐานะเป็นรอง และต้องกระทำตามพระประสงค์ของพระองค์

ในบางเหตุการณ์ความขัดแย้งด้วยความอิจฉาริษยาเหล่านั้นก็เป็นไปโดยเปิดเผยจนผู้ที่เป็นเป้าหมายของความอิจฉาริษยานั้นรับรู้อย่างชัดเจน ดังจะเห็นได้จากข้อเขียนของเจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ในหนังสือศรุตานุสรณ์ ที่ได้บรรยายเหตุการณ์ภายหลังจากที่ท่านได้รับพระราชทานเครื่องเพชรจำนวนมากจากรัชกาลที่ 5 เมื่อครั้งเสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งที่ 2 และทรงโปรดให้ท่านแต่งเครื่องเพชรแล้วให้ช่างชาวต่างประเทศมาถ่ายรูป โดยทรงพระกรุณาเป็นผู้จัดทำพระราชทานเอง ตลอดจนทรงพระกรุณาพระราชทานตู้ของที่ระลึก และจัดของเข้าตู้พระราชทานด้วยพระองค์เอง ทำให้เจ้าจอมหลายท่านอิจฉาริษยา ถึงใช้วิธีสื่อเสียดยุแหยกกล่าวหาในข้อร้ายหลายประการ จนทำให้เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับรู้สึกตัวว่ามีแต่ผู้หวังร้ายไม่มีหวังดี ซึ่งท่านได้บันทึกเหตุการณ์ในตอนนี้อย่าง

“เหลียวไปพบแต่ศัตรู คุณจอมนั้นสื่อเสียดว่าอย่างนั้น คุณจอมนี้ว่าอย่างนี้ ตรองดูทีหรือ ข้าพเจ้าจะย่อยยับแคไหน” (สดับ, 2526)

เรื่องที่ร้ายแรงยิ่งกว่านั้นคือมีเจ้าจอมท่านหนึ่งกล่าวหาว่าท่านไม่ซื่อตรง กำลังติดต่อสัมพันธ์ทางชู้สาวกับชายอื่น ทำให้ท่านเป็นทุกข์อย่างยิ่ง เกิดความวิตกกังวลไปต่างๆ และที่วิตกมากก็คือได้กระทำเรื่องให้ขุนเคืองพระยุคลบาทไว้หลายเรื่อง เมื่อมากระทบเรื่องสำคัญดังนี้อีก เกรงจะทำให้สิ้นพระเมตตา ขณะนั้นเจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับอายุยังน้อย ขาดความสุขุม ก็เลยคิดสั้นด้วยการดื่มน้ำยาล้างรูป เมื่อความทราบถึงรัชกาลที่ 5 ได้เสด็จลงไปพระราชทานกำลังใจ และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แพทย์ประจำพระองค์ชาวต่างประเทศมารักษาช่วยชีวิตได้ทันทั้งที

จากเหตุการณ์ดังกล่าวได้แสดงถึงความอิจฉาริษยา และความขัดแย้งภายในราชสำนักฝ่ายในได้เป็นอย่างดี ว่าทำให้เจ้าจอมท่านหนึ่งซึ่งเป็นผู้ที่ได้รับความโปรดปรานเกิดความรู้สึกทุกข์และกังวลใจ จนถึงขนาดคิดฆ่าตัวตาย

นับเป็นเรื่องปกติที่พระมเหสีเทวีและเจ้าจอม จะพยายามกระทำตนให้เป็นที่พอพระทัยของกษัตริย์ ด้วยการใช้คุณสมบัติและรูปสมบัติในการผูกพันพระทัย แต่อย่างไรก็ตาม ในบางครั้งก็ปรากฏข้อมูลว่ามีการใช้วิธีการที่ผิดต่อทั้งกฎหมายและศีลธรรม ดังเช่น จากหนังสือเรื่อง “Subject Siam : family, law, and colonial modernity in Thailand” (Tamara Lynn Loos, 2006) ของผู้แต่ง “Tamara Lynn Loos” ได้แสดงหลักฐานจากจดหมายเหตุ กรมราชเลขาธิการ ในรัชกาลที่ 5 เรื่อง “หนังสือราชการเรื่องทำเสน่ห์และเวทมนต์ต่างๆ” (13 สิงหาคม ร.ศ.101 – สิงหาคม ร.ศ.114) ซึ่งมี

พระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ 5 ว่าผู้ว่าราชการเมืองนครไชยศรี (พระยาสุนทรบุรีศรีพิไชยสงครามสว่าง สุนทรสารทูล) และคุณหญิงตลับ ซึ่งเป็นบิดามารดาของเจ้าจอมมารดาเรือน ต้องการให้ธิดาเป็นที่โปรดปราน จึงได้ว่าจ้างหม่อมทำเสน่ห์รัชกาลที่ 5 กับธิดาของตน และยังได้ทำพิธีอาถรรพ์กับพระมเหสีเทวี จึงถูกลงโทษปลดออกจากราชการและคุมขัง

แต่อย่างไรก็ตาม ข้อมูลจากบทความเรื่อง “ทรายเม็ดหนึ่ง ตอน เคารวะกรรมของวงศ์ตระกูล” (เทพ สุนทรสารทูล, 2558) โดย “เทพ สุนทรสารทูล” ได้ระบุว่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นเพราะบ่าวของพระยาสุนทรบุรีศรีพิไชยสงครามโกรธแค้นนาย จึงได้ใส่ความโดยนำหม้อดินมาปั้นตุ๊กตากอดกัน แล้วใส่หม้อดินไปฝังไว้ใต้ถุนตำหนัก ที่ตำบลท่านา ริมแม่น้ำนครไชยศรี แล้วทำเรื่องยื่นฎีกาขึ้นทูลเกล้าฯ ฟ้องร้อง โดยพระยาสุนทรบุรีศรีพิไชยสงครามและคุณหญิงตลับมิได้ทราบเรื่องด้วย ต่อมาเจ้าจอมมารดาเรือนได้นำพระองค์เจ้าหญิงพิศมัยพิมลสัตย์ พระราชธิดาในรัชกาลที่ 5 อันประสูติจากเจ้าจอมมารดาเรือนเข้าเฝ้ารัชกาลที่ 5 ได้ทรงอุ้มพระราชธิดาขึ้นนั่งบนพระเพลา ตรัสถามว่า "สบายดีหรือลูก" พระองค์เจ้าหญิงทูลว่า "ลูกสบายดี แต่คิดถึงคุณตาคุณยาย" จึงมีพระบรมราชโองการสั่งปล่อยพระยาสุนทรบุรีศรีพิไชยสงครามและคุณหญิงตลับออกจากที่คุมขัง แต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งพระยาราชวิชัยศรีประชากร จางวางผู้กำกับเมืองนครไชยศรี

แม้จะมีความขัดแย้งเกิดขึ้นในหมู่พระภรรยาเจ้าและพระภรรยา แต่จะพบว่าความขัดแย้งที่เกิดขึ้นมิได้รุนแรงถึงขนาดจ้องประหัตประหารเอาชีวิตกัน ดังเช่นที่เคยเกิดขึ้นกับราชสำนักฝ่ายในของประเทศอื่นๆ ซึ่งอาจมีสาเหตุจากอุปนิสัยของเหล่าพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาซึ่งเป็นผู้ที่มีความอ่อนโยนมีเมตตา สมกับที่เป็นผู้ถวายงานรับใช้ใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาท และความจงรักภักดีที่มีต่อรัชกาลที่ 5 จนมิปรารถนาจะก่อเรื่องร้ายแรงให้ระคายเคืองพระทัย

สะใภ้ “ผู้ถูกเลือก”

ในสมัยโบราณนั้น การแต่งงานมิใช่จะคำนึงถึงแต่เพียงความรักของชายหญิงแต่เพียงประการเดียว หากยังมีเหตุผลอื่นๆ มาประกอบด้วย เช่น ความเห็นชอบของผู้ใหญ่ ความเหมาะสมคู่ควร หรือประเด็นด้านผลประโยชน์และอำนาจ ดังนั้นจึงเป็นธรรมดาที่การแต่งงานในยุคนั้นโดยมากจะเป็นการ “คลุมถุงชน” ของผู้ใหญ่ เมื่อบุตรหลานมีวัยอันสมควรออกเรือน ผู้ใหญ่ก็จะมองหาคู่ครองอันพิจารณาแล้วว่าเหมาะสมคู่ควรมาให้ ยิ่งเป็นผู้ที่อยู่ในสถานะชนชั้นนำของสังคมด้วยแล้ว เหตุผลต่างๆ ก็ยิ่งทวีความสำคัญมากขึ้น ดังนั้นจึงเป็นเรื่องปกติที่เหล่าพระราชมารดาของสมเด็จพระเจ้าฟ้าแต่ละพระองค์จะคัดสรรสตรีที่ทรงพิจารณาแล้วว่าเหมาะสมคู่ควรกับพระราชโอรสมาให้เป็นคู่อภิเษก

โดยอาจมิได้คำนึงถึงด้านความพอพระทัยของพระราชโอรสแต่ประการใด ดังปรากฏในพระราชนิพนธ์เรื่องประวัติต้นรัชกาลที่ 6 ความว่า

“แต่ในการเลือกเมียให้ฉันครั้งนั้น ดูไม่เห็นใครค่อยพะวงถึงความสุขของฉันนัก เพราะแม้แต่คำนึงถึง “ความเหมาะสม” เสียมากกว่า” (รวม วชิราวุธ, 2545)

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศนั้น ด้วยทรงทิวศตตั้งแต่พระชนม์เพียง 16 พรรษา ทำให้ยังไม่ทรงมีหม่อมห้ามแต่ประการใด และไม่ปรากฏข้อมูลว่าพระราชบิดาพระราชมารดาได้ทรงหมายมั่นราชานารีพระองค์ใดให้มาดำรงตำแหน่งพระชายา แต่มีเรื่องเล่าลือกันว่าทรงพอพระทัยสมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ พระพี่นางต่างพระมารดา ด้วยในปี ร.ศ.112 นั้น ไทยเกิดวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 ราชวงศ์ฝ่ายชายที่มีหน้าที่เกี่ยวข้องเข้ามาบรรทมค้างในวัง และมีการปรึกษาหารือราชการลับ รัชกาลที่ 5 มีพระบรมราชโองการให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ซึ่งขณะนั้นดำรงพระยศสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช และสมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ ซึ่งดำรงตำแหน่งราชเลขานุการฉิมของรัชกาลที่ 5 เสด็จเข้ามารับใช้แต่เพียง 2 พระองค์ ขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์มีพระชนม์ 16 พรรษา มากกว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศเพียง 1 ปี เล่ากันว่าหลังจากทั้ง 2 พระองค์เสด็จเข้ารับใช้พระราชบิดา ได้เกิดเสียงเล่าลือในหมู่ชาววังว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศทรงมีพระทัยฝักใฝ่ในสมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ เนื่องมาจากในการเล่นสัควาหน้าพระที่นั่งในเวลาต่อมา สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธทรงสัควาบทหนึ่งว่า

“ได้ลพพัทธ์ลักขณาสุดาพี จะหาไหนไม่มีเสมอสอง

เสงี่ยมงามทราวมสงวนนวลละออง ไฉนน้องไรคู่อยู่เอย

ถ้าอยู่ได้ก็จะอยู่เป็นคู่ขึ้น สำราญรื่นร่วมจิตขนิษฐา

จะบนบวงสรวงเทพเทวา ขอให้สมปรารถนาครานี้เอย”

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศทรงแสดงออกถึงความในพระทัยผ่านสัควา แต่สมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ทรงวางพระองค์สงบนิ่งเฉกขัตติยนารี จนไม่มีผู้ใดทราบความในพระทัยได้เลย เล่าลือกันว่าแม้รัชกาลที่ 5 ก็ทรงทราบความนัยในสัควาบทนี้ และไม่พอพระทัยนัก (จุลลดา ภัคดีภูมินทร์, 2551b)

ตามธรรมเนียมปฏิบัตินั้น กษัตริย์ทรงเป็นสมมุติเทพ ยกเว้นญาติสายตรง คือ พ่อแม่ ปู่ย่าตายาย ที่ทรงสืบเชื้อสายมาโดยตรง พี่น้องร่วมบิดามารดา และบุตรเท่านั้น นอกเหนือจากนั้นนับเป็นข้าแผ่นดิน จะมานับญาติกับพระองค์ไม่ได้ เว้นเสียแต่ว่าพระองค์จะทรงนับญาติด้วย ดังนั้นการที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ผู้ทรงดำรงพระยศสายเลือดอันสูงส่งทั้งสองฝ่าย ด้วยถือกำเนิดแต่พระราชมารดา อันทรงศักดิ์ลูกหลวงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชจะมีพระทัยต่อสมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ พระพี่นางต่างพระมารดาก็ไม่นับว่าเป็นเรื่องที่ผิดต่อจารีตแต่ประการใด ซ้ำยังถือว่าเหมาะสมสมควร ด้วย

หากทรงอภิเษกสมรสกันแล้ว พระราชโอรสธิดาที่จะถือกำเนิดก็จะมีเจ้าฟ้าชั้นเอก อันเหมาะสมกับตำแหน่งพระอัครมเหสีในอนาคตทุกประการ

แต่สาเหตุที่รัชกาลที่ 5 ทรงไม่พอพระทัยนั้นอาจเป็นเพราะทรงพระราชดำริว่าทั้งสองพระองค์ยังเยาว์พระชันษาเกินกว่าจะอภิเษกสมรสได้ ด้วยแม้รัชกาลที่ 5 เองจะทรงมีพระภรรยาตั้งแต่พระชนม์ไล่เลี่ยกับเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศในตอนนี้ แต่อาจทรงตั้งพระทัยให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศตั้งใจศึกษาเล่าเรียนและช่วยเหลือราชการบ้านเมืองแต่เพียงประการเดียวก่อน ยังไม่ควรนึกถึงเรื่องอภิเษกสมรส ด้วยประเทศในตอนนี้ก็เพิ่งผ่านพ้นวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 เพียงไม่นาน

สาเหตุอีกประการอาจเป็นเพราะในยุคสมัยนั้นไทยได้รับค่านิยมจากตะวันตกเพิ่มมากขึ้น การแต่งงานในหมู่พี่น้อง แม้จะต่างมารดาเริ่มเป็นเรื่องที่ไม่เห็นด้วยในหมู่ชนชั้นนำ สังเกตได้จากไม่มีพระราชโอรสพระราชธิดาของรัชกาลที่ 5 อภิเษกกันเองเลย และพระสุริยาสที่รัชกาลที่ 5 ทรงเลือกให้กับพระราชโอรสล้วนอยู่ในฐานะพระภคินิยัตินทั้งสิ้น

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธนั้น มีข่าวเล่าลือถึงสตรีที่สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีได้เลือกไว้หลายพระองค์ ในพระราชนิพนธ์เรื่องประวัติต้นรัชกาลที่ 6 ได้ทรงพระราชนิพนธ์ว่าในวันที่ 17 ตุลาคม พ.ศ.2453 สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีทรงมีพระราชประสงค์จะให้พระองค์อภิเษกสมรส ดั่งมีเนื้อความว่า

“ในงานนี้เสด็จแม่ได้ตรัสแก่ฉันว่าให้เลือกคู่เสียเถิด และทรงอ้างว่าทูลกระหม่อมก็ได้ทรงบ่นอยู่ว่าอยากให้ฉันมีเมีย ส่วนพระองค์เสด็จแม่เองนั้นมีพระประสงค์ให้ฉันเลือกลูกเธอของทูลกระหม่อมองค์ ๑ และทรงแนะนำว่าหญิงน้อย (สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงนิภาภคฉัตร) เป็นผู้ทรงเห็นเหมาะ” (ราม วชิราวุธ, 2545)

นอกจากนี้ยังมีข่าวเล่าลือในหมู่ชาววังยุคนั้นว่าพระองค์เจ้าเยาวภาพงศสุนิห เป็นพระชนินิษฐาอีกพระองค์หนึ่งที่สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีได้ทรงเลือกสรร (หลวงนายฤทธิ์, 2557)

แต่อย่างไรก็ตาม สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธได้ทรงแสดงพระราชประสงค์อย่างแน่ชัดว่าจะไม่ทรงอภิเษกสมรสกับพระชนินิษฐาอย่างแน่นอน ดังปรากฏในพระราชนิพนธ์เรื่องประวัติต้นรัชกาลที่ 6 ความว่า

“แต่ฉันก็ยืนยงอยู่เช่นที่ได้เคยยืนยงมาแล้วตั้งแต่กลับจากยุโรป ว่าไม่ยอมเลือกน้องสาวเป็นเมียเป็นอันขาด” (ราม วชิราวุธ, 2545)

ด้วยเพราะสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธไม่ทรงเลือกอภิเษกสมรสกับพระชนิษฐา ทำให้สมเด็จพระนางเจ้าได้ยอมผ่อนปรนให้ทรงเลือกหม่อมเจ้าหญิงพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ดังปรากฏในพระราชนิพนธ์เรื่องประวัติต้นรัชกาลที่ 6 ความว่า

“เมื่อฉันไม่ยอมเลือกน้องสาวเปนเมียแล้ว เสด็จแม่จึงทรงยอมว่าถ้าเช่นนั้นก็ให้เลือกหม่อมเจ้าหญิงคนใดคน ๑ ฝ่ายฉันเห็นว่าจะอดเอื้อนหรือผัดผ่อนต่อไปก็ไม่ได้งาม จึงทูลว่าถ้าเช่นนั้นขอเลือกลูกสาวเสด็จลุงคน ๑ เสด็จแม่จึงรับสั่งว่าทรงเห็นว่าพอใช้ได้อยู่คน ๑ คือ... (ที่เรียกกันว่า “หญิงโอ”) แต่ในเวลานั้นฉันยังมีได้รู้จักมักคุ้นอะไรเลย จึงตกลงเปนอันว่าเสด็จแม่ทรงรับจะฝึกฝนกิริยามรรยาทและสั่งสอนให้เรียบร้อยก่อน แล้วจึงค่อยนำความกราบบังคมทูลพระเจ้าหลวงของพระราชทานพระบรมราชานุญาตต่อไป” (ราม วชิราวุธ, 2545)

“เสด็จลุง” ที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์คือสมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการ พระเชษฐาร่วมพระราชมารดา กับสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี และ “หญิงโอ” คือหม่อมเจ้าทิพย์รัตน์ประภา เทวกุล พระธิดาอันประสูติจากหม่อมใหญ่ ชายาเอก แต่อย่างไรก็ตามภายหลังสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีได้มีเหตุให้ทรงกริ้วหม่อมเจ้าทิพย์รัตน์ประภา และทรงบอกเลิกพระราชดำรินั้นแก่พระราชโอรสด้วยพระองค์เองในเวลาต่อมา

สตรีอีกผู้หนึ่งที่มีข่าวเล่าลือว่าเป็นผู้ที่สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีทรงเลือกคือพระองค์เจ้าสุทธวิไลลักษณ์ พระธิดาองค์กลางของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจาดุรนต์รัศมี กับหม่อมราชวงศ์สว่าง ถึงกับหมายมั่นกันว่าพระองค์หญิงจะได้เป็นพระราชินีในอนาคต เป็นที่รับรู้กันทั่วไป แต่เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธเสด็จกลับจากต่างประเทศ กลับมิได้ทรงสนพระทัยพระองค์หญิงนัก การณ์กลับกลายเป็นว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพรทรงมีพระทัยปฏิพัทธ์พระองค์หญิง แต่มีทรงกล้า เพราะทรงทราบถึงพระราชประสงค์ที่หมายมั่นพระองค์หญิงไว้สำหรับสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ

แต่อย่างไรก็ตามในสมัยรัชกาลที่ 5 สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธก็ได้อภิเษกสมรสกับสตรีใด

พิจารณาได้ว่า สตรีที่สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีทรงเลือกให้กับสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธนั้นจะทรงพิจารณาจากคุณสมบัติด้านชาติกำเนิดเป็นประการสำคัญ ด้วยสตรีผู้นั้นจะต้องดำรงตำแหน่งพระชายาเอกในองค์รัชทายาท อันจะเป็นสมเด็จพระราชินีต่อไป และจะเป็นผู้ที่ให้กำเนิดพระราชโอรสอันจะขึ้นดำรงตำแหน่งกษัตริย์ในภายหน้า โดยในสตรีในชั้นแรกที่ทรงเลือกนั้นล้วนเป็นพระราชธิดาในรัชกาลที่ 5 ทั้งสิ้น โดยผู้ที่ทรงเห็นว่าเหมาะสมที่สุดนั้นคือสมเด็จพระเจ้าฟ้านิภา นกคัล ซึ่งเป็นพระราชธิดาในระดับสมเด็จพระเจ้าฟ้า ด้วยทรงมีพระชาติกำเนิดสูงศักดิ์ ซึ่งพระราชธิดาในรัชกาลที่ 5 ที่มีพระยศชั้นสมเด็จพระเจ้าฟ้าที่มีพระชนม์อยู่ในเวลานั้น นอกจากสมเด็จพระเจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์

ซึ่งได้ทรงเลี้ยงดูประหนึ่งพระราชธิดาของพระองค์ ทำให้เป็นเสมือนพระชนิษฐาร่วมพระครรภ์ของ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาจักรีบรมราชูปถัมภ์ จนไม่เหมาะสมที่จะอภิเษกสมรสกันแล้ว และสมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทธาทิพย์รัตน์ ซึ่งมีพระชนม์สูงกว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาจักรีบรมราชูปถัมภ์ถึง 4 พระชันษานั้น ก็มีเพียงสมเด็จพระเจ้าฟ้านิภาณภคฉัตร จึงนับว่าทรงเป็นผู้ที่เหมาะสมคู่ควรมากที่สุด ในพระราชดำริของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี

สตรีที่สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีทรงเลือกในลำดับถัดมา ล้วนเป็นพระราชวงศ์ใน ระดับหลานหลวง คือพระองค์เจ้าสุทธวิไลลักษณ์ ก็เป็นพระธิดาในพระราชอนุชาาร่วมพระราชมารดาภิรัชกาลที่ 5 อันประสูติจากพระชายาเอก และหม่อมเจ้าทิพย์รัตน์ประภา ก็เป็นพระธิดาของ พระเชษฐาร่วมพระราชมารดาภิรัชกาลที่ 5 สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี ซึ่งก็ทรงเลือกเฉพาะพระธิดาอัน ประสูติจากพระชายาเอกเท่านั้น ซึ่งทั้ง 2 พระองค์ก็ล้วนมีพระชาติกำเนิดเหมาะสมที่จะดำรงตำแหน่ง สมเด็จพระราชินีในอนาคต

สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมมมาลย์ สมเด็จพระนางเจ้าสุขุมมาลย์มารศรีทรงเตรียมหม่อมเจ้าหญิง ทิพย์ดามเพียบพร้อมไว้ให้เลือกสรรหลายพระองค์ ซึ่งก็ทรงเลือกหม่อมเจ้าประสงค์สม ไชยรัตน์ พระธิดาใน กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย กับหม่อมกลีบ เป็นอันสมพระทัยพระราชมารดา

สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีทรงมีหมายที่จะให้เสก สมรสกับหม่อมเจ้าอุไรวรรณ ทองใหญ่ พระธิดากรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม กับหม่อมจันทร์ แต่เมื่อ สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถเสด็จกลับจากประเทศรัสเซียเพื่อเยี่ยมบ้านชั่วคราว กลับทรงพอพระทัย พระองค์เจ้าเยาวภาพงศ์สนิท พระชนิษฐาต่างพระมารดา (ราม วัชรราชู, 2545) แต่ในที่สุดแล้ว ภายหลังจากสำเร็จการศึกษา ก็ทรงเสด็จกลับจากประเทศรัสเซียพร้อมด้วยหม่อมคัทริน เดสนิตสกี สตรีชาวรัสเซีย

สมเด็จพระเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีทรงมีหมายจะให้เสก สมรสกับหม่อมเจ้าปल्लीจิตร จิตรพงศ์ พระธิดาสมเด็จพระยานริศรานุวัดติวงศ์ กับหม่อมราชวงศ์ ปลื้ม แต่สมเด็จพระเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธกลับเลือกเสกสมรสกับหม่อมแก้ว สุทธิบุรณ์ แต่เพียงผู้เดียว

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหิดลอดุลยเดช สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาทรงหมายมั่นจะให้เสกสมรสกับ หม่อมเจ้าวงศ์ทิพย์สุดา เทวกุล พระธิดาในสมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการ กับหม่อมพุก หรือ หม่อมเจ้าอัจฉราฉวี เทวกุล พระธิดาในสมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการ กับหม่อมจันทร์ แต่ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหิดลอดุลยเดช กลับทรงเลือกเสกสมรสกับนางสาวสังวาลย์ ตะละภัฏ เป็นพระชายา แต่เพียงผู้เดียว (ศันสนีย์ วีระศิลป์ชัย, 2549)

พิจารณาได้ว่า สตรีที่สมเด็จพระราชมารดาแต่ละพระองค์ทรงเลือกสรรให้กับพระราชโอรส ล้วนเป็นพระธิดาในพระราชอนุชาของรัชกาลที่ 5 ทั้งสิ้น ซึ่งอาจเป็นเพราะสตรีกลุ่มนี้มีพระชาติกำเนิด

เหมาะสมกับการเป็นพระชายาเอกในสมเด็จพระเจ้าฟ้า รวมทั้งยังเป็นการเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างพระอนุชาของรัชกาลที่ 5 กับพระราชโอรส ที่จะอยู่ในฐานะ “พ่อตา-ลูกเขย” เป็นความสัมพันธ์ถึงสองชั้น นอกจากความสัมพันธ์แบบ “อา-หลาน” ตามสายพระโลหิต

การเลือกคู่อภิเษกสมรสของพระราชมารดาให้กับพระราชโอรสในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น จะเห็นได้ว่ามีเพียงสมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์เท่านั้นที่ทรงเลือกสตรีในกลุ่มที่พระราชมารดาทรงเลือกไว้ สมเด็จพระเจ้าฟ้าพระองค์อื่นๆล้วนทรงอภิเษกสมรสกับผู้ที่พระองค์ทรงพอพระทัยโดยไม่สนพระทัยในฐานันดรของสตรีเหล่านั้น และมักจะมีพระชายาเพียงพระองค์เดียว หรืออย่างมากก็เพียง 2 พระองค์เท่านั้น ด้วยสมเด็จพระเจ้าฟ้าเหล่านั้นล้วนสำเร็จการศึกษาจากตะวันตก จึงได้รับค่านิยม “ผิวเดียวเมียวเดียว” และไม่ยอมรับการ “คลุมถุงชน” ดังเช่นในอดีต

เนื้อหาในบทที่สี่นี้ได้แสดงถึงราชสำนักฝ่ายในช่วงปลายต้นรัชกาล (พ.ศ.2428 – พ.ศ.2453) พบว่านอกจากพระราชมารดา เจ้าดารารัศมี ซึ่งเข้ารับราชการเพื่อเชื่อมสัมพันธ์ไมตรีระหว่างสยามกับเชียงใหม่แล้ว รัชกาลที่ 5 ไม่ทรงมีพระภรรยาเจ้าเพิ่มขึ้นเลย ซึ่งสาเหตุอาจเป็นเพราะรัชกาลที่ 5 ทรงมีความมั่นคงในพระราชอำนาจและพระราชบัลลังก์อย่างสมบูรณ์ ทรงมั่นพระทัยว่าจะทรงอยู่ในราชบัลลังก์ได้ตลอดพระชนม์ชีพ รวมทั้งมั่นพระทัยว่าการสืบราชสมบัติจะอยู่กับสายราชสกุลของพระองค์ ประกอบกับทรงมีพระราชโอรสในพระยศสมเด็จพระเจ้าฟ้าชั้นเอกหลายพระองค์ ทำให้ไม่มีความจำเป็นที่จะต้องรับพระราชวงศ์พระองค์อื่นๆเข้ามาเป็นพระภรรยาเจ้าเพื่อสร้างความมั่นคง และเพื่อประสูติกาลพระราชโอรสที่จะมาสืบราชสันตติวงศ์อีก สตรีที่เข้าถวายตัวรับราชการในเวลานี้มักมีสาเหตุจากความพอพระทัยส่วนพระองค์เป็นสำคัญ นอกจากนี้ การที่รัชกาลที่ 5 ทรงสถาปนาพระอัครมเหสีอย่างชัดเจน รวมทั้งทรงแต่งตั้งพระราชโอรสขึ้นดำรงตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร ส่งผลให้ไม่ปรากฏกลุ่มอำนาจอื่นใดที่มีการสนับสนุนพระราชวงศ์พระองค์ใดให้ขึ้นดำรงตำแหน่งพระภรรยาเจ้าอีก

การมีพระราชอำนาจอย่างสมบูรณ์ในเวลานี้ของรัชกาลที่ 5 พิจารณาได้จากการที่ทรงสามารถตัดสินพระทัยในเรื่องสำคัญยิ่ง โดยไม่ปรากฏการคัดค้านหรือผลกระทบในด้านลบจากกลุ่มอำนาจอื่นใด เช่น การเปลี่ยนสายการสืบราชสมบัติจากสายของสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนามาเป็นสายของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี และการสถาปนาสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีให้ดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน เหตุการณ์เหล่านี้ล้วนแสดงถึงพระราชอำนาจอันสมบูรณ์ของพระองค์

ในบทนี้ยังได้แสดงถึงความสัมพันธ์และเชื่อมโยงกันของราชสำนักฝ่ายหน้าและราชสำนักฝ่ายในที่สำคัญอีกกรณีหนึ่ง พิจารณาได้จากภายหลังการทิวศตของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ รัชกาลที่ 5 ทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธให้ขึ้นดำรงตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร เป็นการเปลี่ยนสายการสืบราชสมบัติจากสายของสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนามาเป็นสายของสมเด็จพระนางเสาวภาผ่องศรี เนื่องจากทรงยึดหลักที่ทรงกำหนดไว้แล้วในทางพฤตินัยว่าการสืบราชสันตติวงศ์เป็นไปตามลำดับพระชันษา ส่วนพระเกียรติยศของพระราชมารดานั้นขึ้นอยู่กับฐานะของพระราชโอรสดังที่ทรงปฏิบัติมาแล้ว พระอิสริยยศของพระมหาสีเทวีฝ่ายในจึงเปลี่ยนแปลงไปตามตำแหน่งของพระราชโอรส ขณะที่ความสัมพันธ์ของบุคคลในราชสำนักฝ่ายในก็มีการเปลี่ยนแปลง นับเป็นการแสดงให้เห็นว่าการเมืองในราชสำนักฝ่ายหน้ามีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงต่อราชสำนักฝ่ายใน

บทที่ 5 สรุปและข้อเสนอแนะ

สรุปผลการวิจัย

วิทยานิพนธ์เรื่อง “การเมืองในราชสำนักฝ่ายใน ในสมัยรัชกาลที่ 5” ผู้วิจัยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาถึงการเมืองในราชสำนักฝ่ายใน ในสมัยรัชกาลที่ 5 และเพื่อให้เข้าใจประวัติศาสตร์และการเมืองในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้ครอบคลุมมากขึ้น ซึ่งสรุปผลออกมาได้ดังนี้

ในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น แม้จะปรากฏบทบาทของสตรีในสังคมไทยเพิ่มมากขึ้น มิได้ถูกจำกัดอยู่ในบ้านเรือนดังเช่นในอดีต โดยเฉพาะสตรีที่อยู่ในระดับชนชั้นนำในราชสำนักที่ได้ปรากฏบทบาทออกมาสู่สังคมภายนอกเพิ่มขึ้น แต่อย่างไรก็ตาม ยังปรากฏบทบาทของสตรีตามขนบของสังคมยุคจารีต ที่สตรีถูกนำมาใช้เป็นเครื่องมือเพื่อเชื่อมสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มอำนาจต่างๆ ในสังคม ดังนั้นจึงปรากฏถึงความพยายามสร้างความสัมพันธ์เชิงอำนาจผ่านการเข้ารับราชการของพระภรรยาเจ้าและพระภรรยา แสดงถึงความเชื่อมโยงของการเมืองในราชสำนักฝ่ายหน้าที่มีอิทธิพลและส่งผลกระทบต่อราชสำนักฝ่ายใน

การที่จะอธิบายถึงสถานการณ์และเหตุการณ์ความเคลื่อนไหวและการกระทำต่างๆ ของบุคคลในราชสำนักฝ่ายใน และการกระทำของบุคคลต่อราชสำนักฝ่ายในนั้น จำจะต้องเข้าใจถึงสถานการณ์ทางการเมืองในขณะนั้น โดยเฉพาะสถานการณ์ทางการเมืองและพระราชอำนาจของกษัตริย์ อันทรงเป็นประมุขของข้าราชการทั้งปวง และเป็นผู้ที่มีอำนาจเหนือราชสำนักฝ่ายในของพระองค์ ดังนั้นผู้วิจัยจึงได้อธิบายถึงสถานการณ์ทางการเมืองและพระราชอำนาจของกษัตริย์ โดยได้แบ่งออกเป็นสองช่วงเวลา คือ ช่วงต้นรัชกาล (พ.ศ.2411 – พ.ศ.2428) และช่วงปลายรัชกาล (พ.ศ.2428 – พ.ศ.2453) ซึ่งใช้การทิวคตของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญในปีพ.ศ.2428 เป็นตัวแบ่ง โดยรายงานการวิจัยฉบับนี้ได้แสดงให้เห็นว่าในระหว่างสองช่วงเวลานั้น มีความแตกต่างกันอย่างไรทั้งการเมืองในราชสำนักฝ่ายหน้าและการเมืองในราชสำนักฝ่ายใน

ในช่วงต้นรัชกาลนั้น พบว่าเป็นช่วงเวลาที่รัชกาลที่ 5 มิได้ทรงมีพระราชอำนาจทางการเมืองอย่างแท้จริง พระราชวงศ์ก็ล้วนขาดอำนาจ อำนาจทางการเมืองตกอยู่กับสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ซึ่งถึงแม้รัชกาลที่ 5 จะทรงทำพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 ขึ้นครองราชย์สมบัติอย่างสมบูรณ์ในปีพ.ศ.2416 และสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์พ้นจากตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแล้ว แต่อย่างไรก็ตามสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ยังคงทำหน้าที่ที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน และยังคงมีบทบาทสำคัญเกี่ยวกับเหตุการณ์สำคัญในบ้านเมือง นอกจากนี้ยัง

ปรากฏความขัดแย้งระหว่างรัชกาลที่ 5 กับกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ก่อให้เกิดวิกฤตการณ์วังหน้า อันส่งผลกระทบต่อพระราชอำนาจของรัชกาลที่ 5 และความมั่นคงของราชบัลลังก์

ด้วยทรงปราศจากอำนาจทางการเมืองการปกครอง ประกอบกับภัยคุกคามของมหาอำนาจตะวันตก รัชกาลที่ 5 จึงทรงปฏิรูปการปกครอง รวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง การปฏิรูปการปกครองที่สำเร็จผล ประกอบกับการพิราลัยของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ส่งผลให้รัชกาลที่ 5 มีพระราชอำนาจเพิ่มขึ้นตามลำดับ จนเมื่อกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญทิวงคตในปีพ.ศ.2428 รัชกาลที่ 5 จึงทรงรวมอำนาจการปกครองไว้ได้ ภายหลังจากปีพ.ศ.2428 เป็นต้นมา รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชอำนาจและความมั่นคงทางราชบัลลังก์อย่างสมบูรณ์

ราชสำนักฝ่ายในในช่วงต้นรัชกาล (พ.ศ.2411 – พ.ศ.2428) พิจารณาได้ว่าในช่วงเวลานี้นั้น เนื่องด้วยรัชกาลที่ 5 ขึ้นครองราชย์สมบัติตั้งแต่พระชนมายุ 15 ชันษา มีเพียงพระภรรยาในชั้นยศเจ้าจอมมารดาเท่านั้น ยังมีได้มีพระภรรยาเจ้าแต่ประการใด ประกอบกับพระราชมารดาเสด็จสวรรคตไปตั้งแต่รัชกาลที่ 5 ยังทรงพระเยาว์แล้ว ทำให้ราชสำนักฝ่ายในอยู่ในการบังคับบัญชาของกรมสมเด็จพระสุทนต์นราชประยูร ผู้เป็นทูลกระหม่อมยายของรัชกาลที่ 5

แต่อย่างไรก็ตาม ภายหลังจากที่รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระภรรยาเจ้าหลายพระองค์ และพระภรรยาเจ้าแต่ละพระองค์ได้มีพระประสูติกาลพระราชโอรสพระราชธิดา เป็นการเพิ่มพูนพระอำนาจและพระบารมีของพระภรรยาเจ้า ประกอบกับกรมสมเด็จพระสุทนต์นราชประยูรซึ่งเคยสำเร็จราชการในพระราชฐานก็ไม่ทรงแข็งแรงเท่าใด แต่ก็ยังทรงดำรงตำแหน่งที่เคารพสูงสุดในพระราชฐาน พระภรรยาเจ้าจึงเริ่มมีบทบาทในราชสำนักฝ่ายในมากยิ่งขึ้น

ในช่วงต้นรัชกาลนี้ แม้รัชกาลที่ 5 จะทรงมีพระภรรยาเจ้าทั้งในลำดับพระยศลูกหลวงและหลานหลวงหลายพระองค์ แต่ยังมีได้มีการออกประกาศพระนามในทางราชการอย่างชัดเจน การสิ้นพระชนม์ของพระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ในปีพ.ศ.2421 ทำให้ต้องมีการออกประกาศทางราชการว่าจะออกพระนามว่าอย่างไร รัชกาลที่ 5 จึงได้ทรงตัดสินพระทัยจัดระเบียบภายในพระราชสำนักเกี่ยวกับตำแหน่งพระภรรยาเจ้าให้เป็นที่เรียบร้อย โดยสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาพระบรมราชเทวี ซึ่งเป็นพระภรรยาเจ้าชั้นลูกหลวงที่มีพระประสูติกาลพระราชโอรสชั้นสมเด็จพระองค์ใหญ่ ได้ทรงสถิตย์อยู่ในตำแหน่งพระอัครมเหสี พระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี และพระนางเจ้าสุกุมลอมาร์ศรี พระราชเทวี ทรงอยู่ในฐานะพระมเหสีลำดับสองและลำดับสามตามลำดับ พระภรรยาเจ้าชั้นหลานหลวงดำรงตำแหน่งพระอรรคชายาเธอทั้ง 3 พระองค์ ขณะที่เจ้าจอมมารดาแพอยู่ในฐานะพระสนมเอก

ในช่วงต้นรัชกาล พิจารณาได้ว่าพระภรรยาเจ้าที่เข้ารับราชการนั้นมิได้มีสาเหตุมาจากความพึงพอใจพระราชหฤทัยส่วนพระองค์แต่ประการเดียว แต่จะมีสาเหตุจากการสนับสนุนหรืออย่างน้อยก็ไม่คัดค้านจากผู้ใหญ่และผู้มีอำนาจประกอบด้วย ดังเช่น พระอรรคชายาเธอทั้ง 3 พระองค์ เข้ารับราชการจากการสนับสนุนของกรมสมเด็จพระสุตารัตนราชประยูร เพื่อเป็นการฟื้นคืนอำนาจของสายสกุลรัชกาลที่ 3 ในราชสำนักฝ่ายใน ขณะที่พระองค์เจ้าลูกหลวงทั้ง 5 พระองค์ เข้าถวายตัวรับราชการจากการสนับสนุนหรืออย่างน้อยก็ไม่คัดค้านจากสายสกุลขุนนางและเจ้าจอมมารดาแพ เพื่อมิให้สายราชสกุลจากรัชกาลที่ 3 กลับขึ้นมามีอำนาจในราชสำนักฝ่ายใน อันอาจส่งผลกระทบต่ออำนาจในราชสำนักฝ่ายหน้า ซึ่งจะก่อให้เกิดผลกระทบกับอำนาจของสกุลขุนนางที่ยิ่งใหญ่อยู่ในขณะนั้นด้วย

การที่แต่ละกลุ่มอำนาจในสังคมไทยพยายามสนับสนุนสตรีซึ่งเป็นบุตรหลานหรืออยู่ในกลุ่มอำนาจของตนให้เป็นพระภรรยาเจ้านั้น อาจเนื่องด้วยในช่วงแรกของการขึ้นครองราชย์สมบัติในรัชกาลที่ 5 ยังมิได้ทรงสถาปนาพระอัครมเหสี และยังไม่ทรงมีพระราชโอรสอันประสูติแต่พระภรรยาเจ้า ทำให้หากสตรีในสายตระกูลหรืออยู่ในกลุ่มอำนาจของตนขึ้นมาดำรงตำแหน่งพระอัครมเหสี และเป็นผู้มีพระประสูติกาลพระราชโอรส ก็จะเป็นการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์และเครือข่ายอำนาจกับราชสำนักฝ่ายใน อันจะส่งผลกระทบต่ออำนาจในราชสำนักฝ่ายหน้าด้วย ยิ่งหากพระราชโอรสได้ขึ้นครองราชย์สมบัติต่อไป ก็คงยิ่งส่งผลดีกับสายตระกูลหรือกลุ่มอำนาจที่สนับสนุนสตรีนั้นมากยิ่งขึ้น และเนื่องจากรัชกาลที่ 5 ยังไม่มีพระราชอำนาจอย่างสมบูรณ์ การสถาปนาผู้หนึ่งผู้ใดให้ดำรงตำแหน่งพระภรรยาเจ้า จึงมีอาจคำนึงถึงความพอใจส่วนพระองค์เพียงอย่างเดียวได้ แต่ต้องคำนึงถึงการสร้างพระราชอำนาจของพระองค์ รวมทั้งการประสานความสัมพันธ์กับกลุ่มอำนาจต่างๆผ่านการรับพระภรรยาเจ้า และยังคงคำนึงถึงผู้ที่เหมาะสมที่จะมีพระประสูติกาลพระราชโอรส อันจะสืบราชสมบัติต่อไปอีกด้วย ดังนั้นสตรีที่เข้ารับราชการในช่วงเวลานี้ จึงมักมีสาเหตุของการประสานและสร้างความสัมพันธ์ทางอำนาจประกอบด้วย

ในช่วงปีพ.ศ.2428 เป็นต้นมา ภายหลังการทิวคตของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ รัชกาลที่ 5 ทรงยกเลิกตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และได้แต่งตั้งตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร เป็นตำแหน่งรัชทายาทผู้สืบราชสันตติวงศ์ต่อไป โดยได้ทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศให้ดำรงตำแหน่งสยามมกุฎราชกุมารพระองค์แรก ส่งผลให้พระสถานะพระอัครมเหสีของสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนามันคงและชัดเจนมากยิ่งขึ้น เป็นที่รับรู้และยอมรับทั้งในและต่างประเทศ

การสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศในปีพ.ศ.2437 ทำให้รัชกาลที่ 5 ต้องสถาปนาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชพระองค์ใหม่ ซึ่งรัชกาลที่ 5 ทรงกำหนดไว้แล้วในทางพฤตินัยว่า

การสืบราชสันตติวงศ์จะเป็นไปตามลำดับพระชั้นชา ส่วนพระเกียรติยศของพระราชมารดานั้นขึ้นอยู่กับฐานะของพระราชโอรสดังที่ทรงปฏิบัติมาแล้ว ดังนั้นจึงทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ในพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี ขึ้นเป็นสยามมกุฎราชกุมาร และสถาปนาพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีขึ้นดำรงตำแหน่งสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระอัครราชเทวี สถิตในพระฐานะพระอัครมเหสีอีกพระองค์หนึ่ง ซึ่งตำแหน่งพระอัครราชเทวีนั้นแม้จะเป็นตำแหน่งรองจากตำแหน่งพระบรมราชเทวีของสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา แต่ด้วยสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีทรงเป็นพระราชมารดาขององค์มกุฎราชกุมาร ทำให้ในราชสำนักเวลานั้นเกิดความ “ลักลั่น” ในพระฐานะของทั้งสองพระองค์ แต่อย่างไรก็ตาม ภายหลังจากการทิวศตของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ หิต พบว่าสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนามักทรงหลีกเลี่ยงที่จะปรากฏพระองค์ในฐานะพระอัครมเหสี ด้วยเพราะปัญหาพระอาการประชวรจากความโศกเศร้าเสียพระทัย และทรงมีต้องการให้เกิดความสับสนในหมู่ข้าราชการสำนัก ในช่วงเวลานี้ สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีจึงเป็นพระอัครมเหสีที่ปรากฏพระองค์ต่อสาธารณชน

ในปีพ.ศ.2440 เมื่อรัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 ได้ทรงสถาปนาสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีให้ดำรงตำแหน่งสมเด็จพระบรมราชินีนาถ โดยทรงกำหนดให้ตำแหน่งสมเด็จพระบรมราชินีนาถเป็นตำแหน่งที่สูงที่สุดในตำแหน่งพระมเหสีเทวี และให้ทรงดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ขณะเสด็จประพาสยุโรปด้วย ทำให้นับตั้งแต่พ.ศ.2440 เป็นต้นมา สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ทรงอยู่ในพระฐานะพระประมุขสูงสุดของราชสำนักฝ่ายในทั้งพระอิสริยยศและทางปฏิบัติ ขณะที่สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวีอยู่ในลำดับที่สอง

นับตั้งแต่พ.ศ.2428 เป็นต้นมา พบว่านอกจากพระราชชายา เจ้าดารารัศมีแล้ว รัชกาลที่ 5 ไม่ทรงมีพระภรรยาเจ้าเพิ่มขึ้นอีกเลย ซึ่งอาจเป็นเพราะ ณ เวลานั้น รัชกาลที่ 5 ทรงสถาปนาพระอัครมเหสี และมีการสถาปนาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชขึ้นเป็นที่แน่ชัดแล้ว ส่งผลให้ไม่ปรากฏกลุ่มอำนาจอื่นใดมีการสนับสนุนพระราชวงศ์พระองค์ใดให้ขึ้นดำรงตำแหน่งพระภรรยาเจ้าอีก นอกจากนี้ จากการที่รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชอำนาจและความมั่นคงในพระราชบัลลังก์อย่างสมบูรณ์ ประกอบกับทรงมีพระราชโอรสที่ดำรงพระอิสริยยศสมเด็จพระเจ้าฟ้าขึ้นเอกหลายพระองค์แล้ว จึงไม่มีความจำเป็นที่จะต้องทรงรับพระภรรยาเจ้าเพิ่มเพื่อสร้างความมั่นคง และเพื่อประสูติกาลพระราชโอรสที่จะมาสืบราชสันตติวงศ์อีก

จากการที่ผู้วิจัยได้ศึกษาถึงการเมืองในราชสำนักฝ่ายใน ในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น พบว่าการเมืองในราชสำนักฝ่ายในมีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับราชสำนักฝ่ายใน ความเปลี่ยนแปลงที่

เกิดขึ้นในราชสำนักฝ่ายหน้าสามารถส่งผลกระทบต่อราชสำนักฝ่ายใน ดังนั้นแต่ละกลุ่มอำนาจของสังคมจึงใช้ความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นในราชสำนักฝ่ายใน คือการเข้ารับราชการของพระภรรยาเจ้าและพระภรรยา เป็นการสร้างเครือข่ายอำนาจและความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์และกลุ่มอำนาจต่างๆ เพื่ออำนาจและความมั่นคงทางการเมืองในราชสำนักฝ่ายหน้า

ข้อเสนอแนะ

งานวิจัยชิ้นนี้ผู้วิจัยได้ศึกษาถึงการเมืองในราชสำนักฝ่ายใน ในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งได้สรุปผลว่าการเมืองในราชสำนักฝ่ายหน้ามีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับราชสำนักฝ่ายใน แต่อย่างไรก็ตามงานวิจัยชิ้นนี้ยังมีได้ศึกษาถึงการเมืองในราชสำนักฝ่ายใน ว่าได้ส่งผลและเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับการเมืองในราชสำนักฝ่ายหน้าอย่างละเอียดนัก ซึ่งเป็นประเด็นที่ผู้สนใจสามารถศึกษา ขยายความ ข้อมูลและวิเคราะห์ได้อย่างสมบูรณ์มากยิ่งขึ้นในอนาคต

รายพระนาม รายนาม และตระกูลของพระมหากษัตริย์ เจ้าจอมมารดา และเจ้าจอมในรัชกาลที่ 5

ลำดับ	พระนาม/นาม	ตระกูล
1	สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ	รัชกาลที่ 4 และเจ้าคุณจอมมารดาเปี่ยม
2	สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราช เทวี	รัชกาลที่ 4 และเจ้าคุณจอมมารดาเปี่ยม
3	สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี	รัชกาลที่ 4 และเจ้าคุณจอมมารดาเปี่ยม
4	พระนางเจ้าสุชุมาลย์มารศรี พระราชเทวี	รัชกาลที่ 4 และเจ้าคุณจอมมารดาสำลี
5	พระองค์เจ้าทักษิณชา นราธิราชบุตรี	รัชกาลที่ 4 และเจ้าจอมมารดาจันทร์
6	พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาคณาภิรัตน์	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้า ลดาวัลย์ กรมหมื่นภูมินทร์ภักดี และเจ้าจอมมารดาจัน
7	พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าอุบลรัตนนารีนาค กรมขุนอรรควรรชกัลยา	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้า ลดาวัลย์ กรมหมื่นภูมินทร์ภักดี และเจ้าจอมมารดาจัน
8	พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้า ลดาวัลย์ กรมหมื่นภูมินทร์ภักดี และเจ้าจอมมารดาจัน
9	พระราชชายา เจ้าดารารัศมี	พระเจ้าอินทวิชยานนท์ และเจ้าทิพย์เกษร
10	เจ้าจอมมารดาหม่อมราชวงศ์แฉะ	หม่อมมก พึ่งบุญ
11	เจ้าคุณจอมมารดาแพ	เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) และท่านผู้หญิงอิม
12	เจ้าจอมมารดาแสง	พระยาไชยวิชิต (ช่วง กัลยาณมิตร)
13	เจ้าจอมมารดาสุด	พระยาสุรินทรราชเสนี (จัน กุสุมลจันทร์) และคุณหญิงกลิ่น (สกุลเดิมรักตประจิต)
14	เจ้าจอมมารดาตลับ	พระยาเวียงไฉนฤบาล (หรั่ง เกตุทัต) และอิม
15	เจ้าจอมมารดามรกฏ	พระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ญ เพ็ญกุล)

		และท่านผู้หญิงหุ่น
16	เจ้าจอมมารดาหม่อมราชวงศ์ย้อย	หม่อมเจ้าโสภณ อิศรางกูร และหม่อมอ้อม อิศรางกูร ณ อยุธยา
17	เจ้าจอมมารดาอ่วม	พระยาพิสดมภ์สมบัติบริบูรณ์ (ยิ้ม พิศลยบุตร) และปราง (สกุลเดิม สมบัติศิริ)
18	เจ้าจอมมารดาเข้ม	พระยามหาอำมาตย์ (ชื่น กัลยาณมิตร) และแจ่ม
19	เจ้าจอมมารดาทับทิม	พระยาอัปภัณฑริกามาตย์ (ดิศ โรจนดิศ) และอ้อม
20	เจ้าจอมมารดาบัว	สืบสกุลมาจากชาวบ้านบางเขน
21	เจ้าจอมมารดาโหมด	เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) และท่านผู้หญิงอ้อม
22	เจ้าจอมมารดาจันทร์	พระยาราชสัมภารากร (เทศ สุขุมล จันทร์) และคุณหญิงอ่า
23	เจ้าจอมมารดาสาย	พระยาสุรินทรราชเสนี (จัน สุขุมลจันทร์) และคุณหญิงกลิ่น (สกุลเดิม รักตประจิต)
24	เจ้าจอมมารดาเรือน	พระยาสุนทรบุรีศรีพิชัยสงคราม (สว่าง สุนทรศารทูล) และคุณหญิงตลับ (สกุลเดิม ศรีเพ็ญ)
25	เจ้าจอมมารดาवाद	นายเสถียรรักษา (เที่ยง กัลยาณมิตร) และพระนมปริก
26	เจ้าจอมมารดาเจ้าทิพเกษร	เจ้าสุริยะ ณ เชียงใหม่ และเจ้าสุวรรณา ณ เชียงใหม่
27	เจ้าจอมมารดาหม่อมราชวงศ์เนื่อง	พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ และหม่อมเขียน สนิทวงศ์ ณ อยุธยา (สกุลเดิม ศศิสมิต)
28	เจ้าจอมมารดาอ่อน	เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) และท่านผู้หญิงอยู่ (สกุลเดิม วงศาโรจน์)
29	เจ้าจอมมารดาพร้อม	พระยาพิชญ์โลกาธิปติ (บัว) และกลิ่น

30	เจ้าจอมมารดาวง	พระยาอรรคราชนาคภักดี (เนตร เนตรายน) และอุ่น
31	เจ้าจอมมารดาแส	พระยาอัปภัทรวิกรมามาศย์ (ดิศ โจรจินตศ) และบาง
32	เจ้าจอมมารดาหม่อมราชวงศ์เกสร	หม่อมเจ้าสวาสติ สนิทวงศ์ และหม่อมพลอย สนิทวงศ์ ณ อยุธยา
33	เจ้าจอมมารดาชุ่ม	พระมงคลรัตนราชมนตรี (ช่วง ไกรฤกษ์) และไข่
34	เจ้าจอมมารดาเลื่อน	พระนรินทรภรณ์ (ลอย นิยะวานนท์) และปริก
35	เจ้าจอมมารดาหม่อมราชวงศ์จิว	หม่อมเจ้าวัฒนา กปิตถา
36	เจ้าจอมมารดาเหม	พระยาธรรมสารนิติ (พลับ อมาตยกุล) และแสง
37	เจ้าจอมโหมต	ตาด บุณนาค
38	เจ้าจอมลิ้นจี่	พระพิพัฒโงษา (ตาบ)
39	เจ้าจอมนวล	พระยาเสนานุชิต (นุด ณ นคร)
40	เจ้าจอมจัน	เฟื่อน
41	เจ้าจอมหม่อมหลวงถนอม	พระยาราชนิกิตศิริรัตนราชสมบัติ (หม่อมราชวงศ์ข้าง เทพหัสดิน) และคล้าย
42	เจ้าจอมละม้าย	พระยานุชิตชาญไชย (ฟิ่ง สุวรรณทัต)
43	เจ้าจอมแจ่ม	พระยาศรีสิงเทพ (ทัต ไกรฤกษ์)
44	เจ้าจอมสว่าง	พระยานครศรีธรรมราช (น้อยกลาง ณ นคร) และหม่อมราชวงศ์ จากราชสกุลपालกะวงศ์
45	เจ้าจอมเพ็ญ	ขุนสมุทรสาคร (ยอด รัตนทัศนีย์) และข้า
46	เจ้าจอมจิ้น	พระยารพวงศ์พิพัฒน์ (แย้ม บุณนาค) และแย้ม
47	เจ้าจอมเนื่อง	พระยาสิทธิราชฤทธิไกร

		(แย้ม บุญยรัตพันธุ์) และคุณหญิงกลาง
48	เจ้าจอมเพิ่ม	พระอิสริยาภรณ์ไชย (กลั่น ณ นคร)
49	เจ้าจอมเจริญ	ไม่ปรากฏ
50	เจ้าจอมอัน	เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค)
51	เจ้าจอมเอม	พระยาพิสมม์สมบัติบริบูรณ์ (ยิ้ม พิศลยบุตร)
52	เจ้าจอมช่วง	พระยาพิสมม์สมบัติบริบูรณ์ (ยิ้ม พิศลยบุตร)
53	เจ้าจอมไย	เจ้าพระยาภูธราภัย (นุช บุญยรัตพันธุ์)
54	เจ้าจอมกลีบ	พระยาไชยสุรินทร์ (หม่อมหลวงเจียม เทพหัสดิน)
55	เจ้าจอมลิ้นจี่	พระยาไชยสุรินทร์ (หม่อมหลวงเจียม เทพหัสดิน) และตาบ
56	เจ้าจอมฟักเหลือง	พระยาไชยสุรินทร์ (หม่อมหลวงเจียม เทพหัสดิน) และตาบ
57	เจ้าจอมประคอง	พระยาธรรมสารนิติพิพิธภักดี (ตาด อมาตยกุล) และคุณหญิงอิม
58	เจ้าจอมสังวาลย์	พระยาเกษมประทุม (โหมต อมาตยกุล)
59	เจ้าจอมอบ	พระยาประภากรวงศ์วรวิมลภักดี (ชาย บุนนาค) และเปรม
60	เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์แป้น	พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรจรัสวงศ์ กรมหมื่นปราบปรปักษ์ และหม่อมเพิ่ม มาลากุล ณ อยุธยา
61	เจ้าจอมเพิ่ม	พระยาราชภักดี (โค สุจริตกุล)
62	เจ้าจอมพิศ	เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) และท่านผู้หญิงเปลื้อง (สกุลเดิม ชูโต)
63	เจ้าจอมถนอม	นายบันเฮียง ภัทรนาวิก
64	เจ้าจอมทับทิม	ไม่ปรากฏ
65	เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์เอื้อน	ไม่ปรากฏ

66	เจ้าจอมอ้อม	ไม่ปรากฏ
67	เจ้าจอมเชื้อ	ไม่ปรากฏ
68	เจ้าจอมเอี่ยม	เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) และท่านผู้หญิงอู่ (สกุลเดิม วงศาโรจน์)
69	เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์เอียด	หม่อมเจ้าฉาย ลดาวัลย์ และหม่อมฉิม ลดาวัลย์ ณ อยุธยา
70	เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์ป้อม	พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าขจรจรัสวงศ์ กรมหมื่นปราบปรปักษ์ และหม่อมทับ มาลากุล ณ อยุธยา
71	เจ้าจอมก้อนแก้ว	พระยารัชมารจายานุกุลมนตรี (เจริญ บุรณศิริ)
72	เจ้าจอมแฉ่ง	ไม่ปรากฏ
73	เจ้าจอมถนอม	นายสงวน บรรจงเจริญ
74	เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์ซ้อ	พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ และหม่อมเขียน สนิทวงศ์ ณ อยุธยา
75	เจ้าจอมน้อม	พระยารัชมารจายานุกุลมนตรี (ทองดี โชติกเสถียร) และคุณหญิงลูกจันทร์
76	เจ้าจอมเจียน	นายโกย โชติกเสถียร
77	เจ้าจอมเอี่ยม	จมีนเสมอใจราช (จู โชติกเสถียร)
78	เจ้าจอมกิมเหรียญ	พระยาโชฎีกกราชเศรษฐี (เถียน โชติกเสถียร) และคุณหญิงสุน
79	เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์แป้ม	พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าขจรจรัสวงศ์ กรมหมื่นปราบปรปักษ์ และหม่อมจับ มาลากุล ณ อยุธยา
80	เจ้าจอมช่วง	ไม่ปรากฏ
81	เจ้าจอมเอิบ	เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) และท่านผู้หญิงอู่ (สกุลเดิม วงศาโรจน์)
82	เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์แป้ว	พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าขจรจรัสวงศ์ กรมหมื่นปราบปรปักษ์ และหม่อมทับ

		มาลากุล ณ อยุธยา
83	เจ้าจอมเสียม	เจ้าพระยาสุรวงศ์วัฒนศักดิ์ (โต บุนนาค) และท่านผู้หญิงตลับ (สกุลเดิม โอสถานนท์)
84	เจ้าจอมอาบ	เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) และท่านผู้หญิงอู่ (สกุลเดิม วงศาโรจน์)
85	เจ้าจอมเอื้อง	เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) และท่านผู้หญิงอู่ (สกุลเดิม วงศาโรจน์)
86	เจ้าจอมแสบ	เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) และทรัพย์
87	เจ้าจอมสมบุญ	เจ้าสัวซ้อย มั่นประเสริฐ
88	เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ	หม่อมเจ้าเพิ่ม ลดาวัลย์ และหม่อมช้อย ลดาวัลย์ ณ อยุธยา (สกุลเดิม นครานนท์)
89	เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์ละม้าย	หม่อมเจ้าระพีพงษ์ สิงหราช
90	เจ้าจอมแถม	พระสัจจาภิรมย์ (แถบ บุนนาค) และอิน
91	เจ้าจอมอ๋า	พระมหาราชครูพิธี (อาจ คุรุกุล)
92	เจ้าจอมพิพัฒน์	ไม่ปรากฏ
93	เจ้าจอมพิน	พระศรีสุพรรณดิษฐ์ (เสม ณ นคร)
94	เจ้าจอมบัว	พระภักดีภัทรการ
95	เจ้าจอมแฉ่ง	พระอินทรเดช (สังวาล พลกนิษฐ์)
96	เจ้าจอมจำเริญ	พระยาอนุชิตชาญชัย (พืง สุวรรณทัต)
97	เจ้าจอมจำเริญ	พระยาปริชาชีพบริบาล (เหมือน)
98	เจ้าจอมจำเริญ	พระยาโชฎีกกราชเศรษฐี (ฟัก โชติกสวัสดิ์)
99	เจ้าจอมจัน	ธิดาของนุช หลานสาวพระยาอุภัยราชา
100	เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์จรรยา	หม่อมเจ้าจัญญุ ปราโมช และหม่อมเอื้อง ปราโมช ณ อยุธยา
101	เจ้าจอมเจิม	พระยาวิเศษสังฆาดา (จับ)

102	เจ้าจอมเจิม	พระยาสุจริตรักษา (อ่วม)
103	เจ้าจอมเจิม	พระยามหาอำมาตย์ (หรั่ง ศรีเพ็ญ)
104	เจ้าจอมเจียม	ไม่ปรากฏ
105	เจ้าจอมจิว	ไม่ปรากฏ
106	เจ้าจอมทิพมณฑา	ไม่ปรากฏ
107	เจ้าจอมทิพย์	หม่อมหลวงผึ่ง ปาลกะวงศ์
108	เจ้าจอมทิพย์	พระยาเพชรพิไชย (สิงโต ศกุนะสิงห์)
109	เจ้าจอมอิม	พระมหาราชครูพิธี (อาจ คุรุกุล)
110	เจ้าจอมอิม	พระยาโชฎีกกราชเศรษฐี (ทองจีน โชติกเสถียร)
111	เจ้าจอมเชื้อ	พระอินทรเดช (สังวาล พลกนิษฐ)
112	เจ้าจอมเชย	พระยาประภากรวงศ์วรฤทธิภักดี (ชาย บุณนาค)
113	เจ้าจอมแก้ว	เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุณนาค) และพวง
114	เจ้าจอมเขียน	นายเสถียรรักษา (เที่ยง กัลยาณมิตร) และพระนมปรีก
115	เจ้าจอมกิมเนียว	หลานสาวพระยาอนุกุลสยามกิจ (ตันกิมเจ๋ง)
116	เจ้าจอมกลิ่น	ไม่ปรากฏ
117	เจ้าจอมลม้าย	พระยาจุฬาราชมนตรี (สิน อหะหมัดจุฬา) และแดง
118	เจ้าจอมลิ้นจี่	พระยาเพชรพิไชย (ทองจีน จารุจินดา)
119	เจ้าจอมลูกจันทร์	พระยาเพชรพิไชย (ทองจีน จารุจินดา)
120	เจ้าจอมลูกจันทร์	พระยาสุนทรสงคราม (ช่วง เอมะศิริ)
121	เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์มณี	หม่อมเจ้าโสภณ อิศรางกูร
122	เจ้าจอมเมขลา	ไม่ปรากฏ
123	เจ้าจอมมิ	นายสถิตยสถาน (พร้อม จาตุรงค์กุล)
124	เจ้าจอมมอญ	ไม่ปรากฏ

125	เจ้าจอมเน้ย	ขุนพรหมอักษร (สกุลเอี่ยมอักษร)
126	เจ้าจอมเง็ก	ไม่ปรากฏ
127	เจ้าจอมเงิน	สกุลสินสุข
128	เจ้าจอมน้อย	ไม่ปรากฏ
129	เจ้าจอมน่วม	ไม่ปรากฏ
130	เจ้าจอมผาด	พระยาพิชัย (ต่าย ทันทานนท์)
131	เจ้าจอมพลับ	พระยาประสิทธิ์เวชการ (อ่วม พัฒนเวชวงศ์)
132	เจ้าจอมเปลี่ยน	พระยามหิศรราชสัมพันธ์ (กุญ ฌ บางช้าง) และทิม
133	เจ้าจอมประยงค์	พระยาอภีร์ภักษราชอุทยาน (แฉล้ม อมาตยกุล)
134	เจ้าจอมเปรม	ไม่ปรากฏ
135	เจ้าจอมปู้ย	ไม่ปรากฏ
136	เจ้าจอมปุก	เจ้าพระยาศรีพิพัฒนราชโกษา (แพ บุนนาค) และเอี่ยม
137	เจ้าจอมเหรียญ	เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) และหลี่
138	เจ้าจอมสาย	พระวิสุตรโกษา (น่วม)
139	เจ้าจอมสาลี	พระยามหาอำมาตย์ (หรั่ง ศรีเพ็ญ)
140	เจ้าจอมสำอาง	เจ้าพระยาศรีธรรมมาธिरาช (เวท บุญยรัตพันธุ์) และท่านผู้หญิงสำริด (สกุลเดิม บุญยรัตพันธุ์)
141	เจ้าจอมสว่าง	หลวงมหามณฑิย (จ้อย) และพุ่ม
142	เจ้าจอมสิน	พระยาพิชัยสงคราม (นก ศรีเพ็ญ)
143	เจ้าจอมสิงหรา	ไม่ปรากฏ
144	เจ้าจอมสวน	เจ้าพระยาภูธราภัย (นุช บุญยรัตพันธุ์)
145	เจ้าจอมสุวรรณ	พระยากาญจนดิษฐบดี (พุ่ม ฌ นคร)

146	เจ้าจอมสวาสดี	พระยาศรีสุนทรโวหาร (פק สาลักขณ์)
147	เจ้าจอมถนอม	หลานสาวหม่อมทอง
148	เจ้าจอมถนอม	พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง-ชูโต)
149	เจ้าจอมวอน	พระยาร่วงศ์พิพัฒน์ (แย้ม บุนนาค) และเจียม
150	เจ้าจอมวงศ์	ไม่ปรากฏ
151	เจ้าจอมเอื้อน	พระยาร่วงศ์พิพัฒน์ (แย้ม บุนนาค) และคุณหญิงทองคำ
152	เจ้าจอมเอื้อน	พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง-ชูโต) และป่วน

ที่มา

เจฟฟรี ไลน์สตัน. จุฬาลงกรณราชสันตติวงศ์ : พระบรมราชวงศ์แห่งประเทศไทย. พิมพ์ครั้งแรก. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, 2532.

บรรเจิด อินทุจันทร์ยง. ราชสกุลพระบรมราชวงศ์จักรี. พิมพ์ครั้งแรก. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2539.

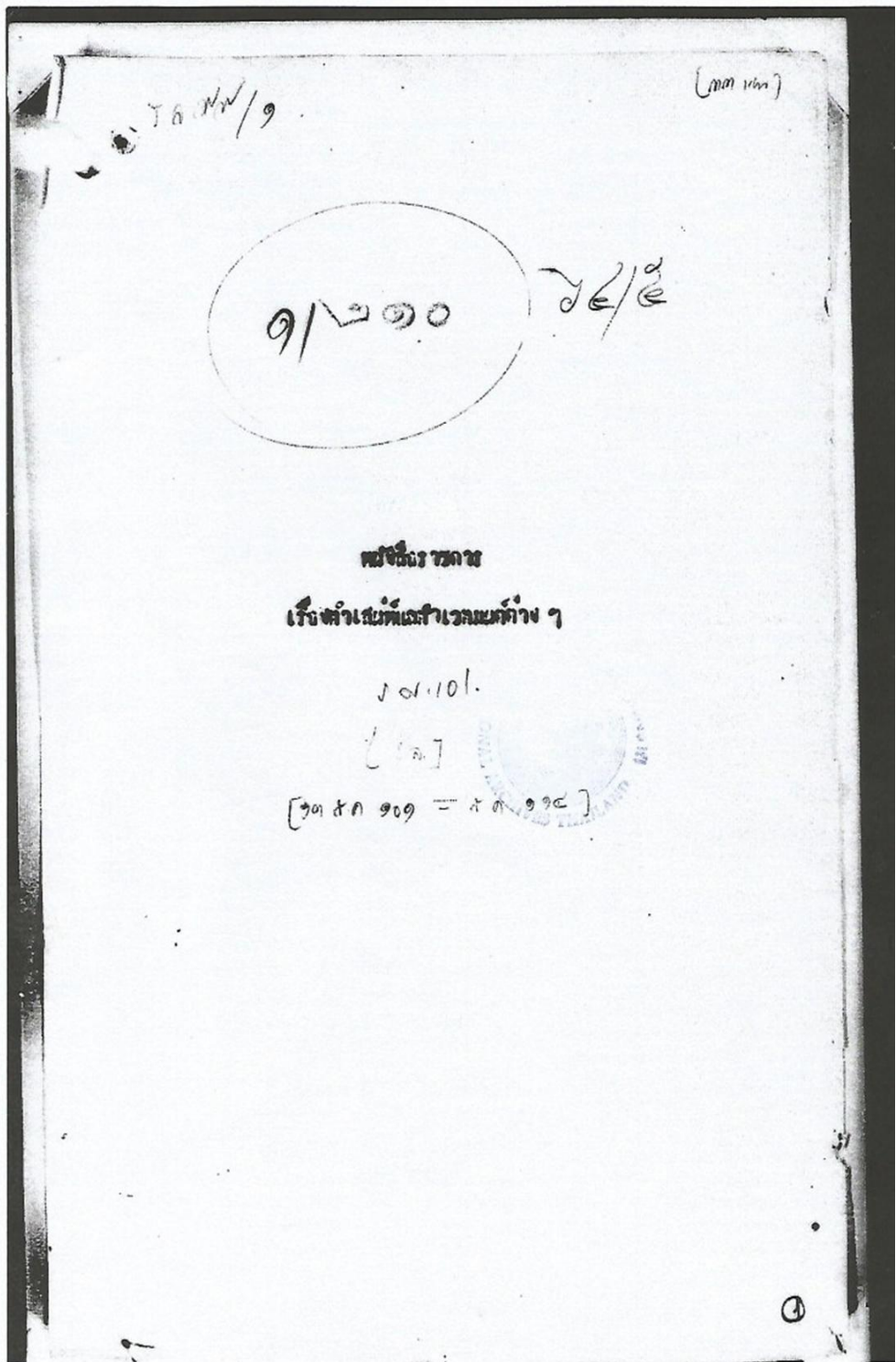
ส. พลายน้อย. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ พระปิยมหาราช. พิมพ์คำ. กรุงเทพฯ : พิมพ์คำ, 2553.

ปี (พ.ศ.)	เหตุการณ์	หมายเหตุ
2396	รัชกาลที่ 5 เสด็จพระราชสมภพ พระนามเดิมสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์	
2410	คุณแพ ได้เข้าถวายตัวเป็นหม่อมแพ ในสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์	
2411	รัชกาลที่ 4 เสด็จสวรรคต สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์เสด็จเถลิงถวัลย์ ราชสมบัติ เป็นพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5	
	หม่อมแพ ได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าจอมมารดาแพ	
2415	พระองค์เจ้าทักษิณชา นราธิราชบุตรี ประสูติพระราชโอรส	ภายหลังพระราชโอรสสิ้นพระชนม์ในวัน ประสูติ ก็ทรงสูญเสียพระสติจนไม่อาจรับ ราชการได้อีก จึงมิได้รับการสถาปนาพระอิสริยยศ
2416	สถาปนาหม่อมเจ้าปิ๋ว ลดาวัลย์ เป็นพระอรรคชายาเธอ หม่อมเจ้าเสาวภาคนารีรัตน์	สถาปนาภายหลังทรงมีพระประสูติกาล พระองค์เจ้าจันทราสารทวาร
	สถาปนาหม่อมเจ้าบัว ลดาวัลย์ เป็นพระอรรคชายาเธอ หม่อมเจ้าอุบลรัตนนารีนาถ	สถาปนาภายหลังทรงมีพระประสูติกาล พระองค์เจ้าเยาวมาลนฤมล
2421	สถาปนาพระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าสุซุมาลย์มารศรี เป็นพระนางเธอ พระองค์เจ้าสุซุมาลย์มารศรี	สถาปนาภายหลังทรงมีพระประสูติกาล สมเด็จพระเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์
	สถาปนาพระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าสว่างวัฒนา เป็นพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระราชเทวี	สถาปนาภายหลังทรงมีพระประสูติกาล สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาจักรีบรมราชินี เนื่องจากเป็นพระราชโอรสระดับสมเด็จพระเจ้า

		ฟ้าชั้นเอกพระองค์แรก พระราชมารดาจึงได้รับสถาปนาสูงกว่าพระภรรยาเจ้าพระองค์อื่นๆ
	สถาปนาพระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ เป็นพระนางเธอ พระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์	สถาปนาภายหลังจากทรงมีพระประสูติกาล สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมฯ เพชรรัตน
	สถาปนาพระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าเสวภาผ่องศรี เป็นพระนางเธอ พระองค์เจ้าเสวภาผ่องศรี	สถาปนาภายหลังจากทรงมีพระประสูติกาล สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ พุทรมณีนมัย
2423	สถาปนาพระนางเธอ พระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ เป็นสมเด็จพระนางเธอ สุนันทากุมารีรัตน์ พระราชเทวี	สถาปนาหลังสิ้นพระชนม์
	สถาปนาสมเด็จพระนางเธอ สุนันทากุมารีรัตน์ พระราชเทวี เป็นสมเด็จพระนางเจ้า สุนันทากุมารีรัตน์ พระราชเทวี	สถาปนาหลังสิ้นพระชนม์
	สถาปนาสมเด็จพระนางเจ้า สุนันทากุมารีรัตน์ พระราชเทวี เป็นสมเด็จพระนางเจ้า สุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี	สถาปนาหลังสิ้นพระชนม์
	สถาปนาพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระราชเทวี เป็นสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระราชเทวี	
	สถาปนาสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระราชเทวี เป็นสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี	
	สถาปนาพระนางเธอ พระองค์เจ้าเสวภาผ่องศรี เป็นพระนางเธอเสวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี	
2424	สถาปนาพระนางเธอเสวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี เป็นพระนางเจ้าเสวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี	สถาปนาภายหลังจากทรงมีพระประสูติกาล สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ ท้าวชิราวุธ

	สถาปนาพระนางเธอ พระองค์เจ้าสุขุมลามารศรี เป็นพระนางเจ้าสุขุมลามารศรี พระราชเทวี	
2426	สถาปนาหม่อมเจ้าสาย ลดาวัลย์ เป็นพระอรรคชายาเธอ หม่อมเจ้าสาย	สถาปนาภายหลังทรงมีพระประสูติกาล พระองค์เจ้ายุคลทิฆัมพร
2429	สถาปนาสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรมหิต เป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร	ทรงเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช พระองค์แรก
	เจ้าดารารัศมี ได้เข้าถวายตัวเป็น เจ้าจอมดารารัศมี	
2430	สถาปนาพระอรรคชายาเธอ หม่อมเจ้าเสาวภาคนารีรัตน์ เป็นพระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาคนารีรัตน์	สถาปนาหลังสิ้นพระชนม์
2431	สถาปนาพระอรรคชายาเธอ หม่อมเจ้าอุบลรัตน์นารีนาค เป็นพระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าอุบลรัตน์นารีนาค	
	สถาปนาพระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าอุบลรัตน์นารีนาค เป็นพระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าอุบลรัตน์นารีนาค กรมขุนอัครวรราชกัลยา	
	สถาปนาพระอรรคชายาเธอ หม่อมเจ้าสาย เป็นพระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์	
	สถาปนาพระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ เป็นพระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ	
	สถาปนาพระองค์เจ้าจันทราสรัทวาท พระองค์เจ้าเยาวมาลณฤมล พระองค์เจ้ายุคลทิฆัมพร พระองค์เจ้านภาจรจำรัสศรี	ทั้ง 6 พระองค์เป็นพระราชโอรสพระราชธิดาของพระอรรคชายาทั้ง 3 พระองค์

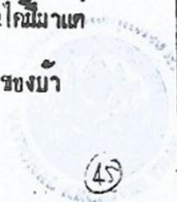
	พระองค์เจ้ามาลินีนภดารา พระองค์เจ้า นิภานพดล เป็นเจ้าฟ้า	
2432	เจ้าจอมดารารัศมี ได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าจอมมารดาตารารัศมี	ภายหลังจากทรงมีพระประสูติกาล พระองค์เจ้าวิมลนาคนพีสี
2437	สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศทิวังคต	
	สถาปนาสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ เป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร	
	สถาปนาพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี เป็นสมเด็จพระนางเจ้า เสาวภาผ่องศรี พระอัครราชเทวี	
2440	สถาปนาสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระอัครราชเทวี เป็นสมเด็จพระนางเจ้า เสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ	
2447	สถาปนาเจ้าจอมมารดาแพ เป็นเจ้าคุณจอมมารดาแพ	
2451	สถาปนาเจ้าจอมมารดาตารารัศมี เป็นพระราชชายา เจ้าดารารัศมี	
2453	รัชกาลที่ 5 เสด็จสวรรคต	

สำนักงานราชทัณฑ์

ร.ที่ ๓๔

ความเรียงนี้ ได้ตรวจดูคำให้ถ่างต่าง ๆ ตลอดแล้ว
 เห็นว่า ^{พระบาทสมเด็จพระ} ~~คัมภีร์~~ ^{ชาลว} คบคิดกันทำการประทุรร้ายครั้งนี้ เปนความ
 ติงช่างถึงมีโทษถึงขบถ เพราะคนทั้งสามได้คิดไต่ถาม เฝ้ารอกรรมที่
 จะล้างทำลาภ ซึ่งตั้งกระทำโดยเพิ่มความคิดแล้ว แต่เชื่อว่าตัว
 มาจะล้างทำลาภ แต่ทำผิดตามปรมาณได้ คิวชากวาทักคิด
 ทำทุจริตครั้งนี้ จึงได้พร้อมใจลงมือทำ เฝ้ารอกรรมที่ตัวเชื่อว่า
 เปนไต่ถามเหตุที่ตัวปรารถนาดี ที่เปเลารทำร้ายแล้วควัก วาจา ทุก
 ช่าง แต่ความซื่อตรงมิได้ไปก็ได้ ก็เพราะการที่ทำได้ ไม่เป
 ได้จริงเท่านั้น แลการช่างนี้ ก็เคยมีมาเนื่อง ๆ ไม่เปเลารแปล
 ประหลาดอะไร ข้าตมขแลผู้คิดช่าง เชื้อเชื้อหาอันถึงประหารชีวิตคิด
 คุณ ได้ความตามความนิมิตหมายเปเลารช่างที่มากเข้าหา ข้าคนชั่ว
 เหล่านี้ ก็สั่งหาเช็ดความไม่ เชื้อเชื้อคิดช่างจะทำการมุ่งหมายทำลาภ
 ล้างแต่เงิน คิวชากวาทักนี้เสมอมา เหมือนแต่ครั้งนี้โดยของช่าง
 เหล่านี้ ก็ควรจะต้องรับทราบประหารชีวิตเสียตัวกัน ช่างได้
 เปเลารช่างช่างไป แลช่างได้เสียประเพณีมาเนื่องที่ได้เปเลารไปมาแต่
 กัน ๆ แต่มาคิดก็เห็นว่า การที่ช่างเหล่านี้กระทำนี้เปเลารของบ้

เชื่อกันบ้าง ๆ ไม่ทำอะไรได้แต่ตั้งใจดี แต่ทำอะไรก็ไม่ได้เกิดผล ๆ ๆ
 หัวเราะสารพัดที่มันน่าขันน่าอาย ๆ เล่า ก็จะต้องถกถามการบ้างเปะเจริงไป
 คนที่เชื่อเชื่อกันจะสร สิ้นธุเริกขุไปว่าไม่ได้จริง มีนคติประทุรว่าสิ่ง เจริญนี้
 ก็ไม่ต้องมีโทษ ผู้มีโทษเขาอดคิดจะเบาบางไปได้อีกวิธราชของมัน ก็
 จะกลับ เปนเหตุที่นำให้คนถึงป่วยพาทย์หลง โหลไปไกลลตุรวิธต่างเมืองขึ้น
 เสรระณนี้เปเลการถากถึงที่จะผลหระณเปเรแปรสารใด จำเปต้อง
 เขาโทษตามสมควร แต่รักษาทำให้ขาดความขัดแย้งนี้ ไปลงลงอยู่ที่
 โหมพละยไคความขมขามทั้งเชื่อกได้ เสรระณนี้ให้เชื่อกว่าสว่างตระณา
 นครไชศรีชกจากตมปีนคาศักดิ์แล้วให้ เจริญนี้ ข้าสวางแควไชศรี และ
 ๒ ๓ ๒๐ ที่ เขาหัวไปจำไว้คนๆ แต่ลวิญญานทุกที่ทั้ง เปเรของคว
 วิทยารบาวหัวเปเรของหลวง แต่โทษสักหน้านี้ ให้คนให้แก่ลูกหญิงพิศ
 โหมวิมลศกัณเฑาะ

ให้เจริญเข้ามรุ่งหมขลผก ๙๐ ที่ ให้ลสิศิสักเปเชกัระที่
 ทน้าให้ปรายทุกที่ควาเปเนชเสเช่ แลโกหกถลวง แล้วให้ตั้งหัวไปจำ
 ไว้คนๆโกณมันคงขงแรง ข่น่าให้มีโอกาสที่จะใหญ่โตเปมาเข้เชให้ชากรุ่ง
 มีชองถลวงได้ เปเชนเก็จชากทีเก็จชากชววิวิกร แลลมิญ์เปเชกั
 มาเปเรูระในหารข่งนี้ ก็มีโทษมาก ให้ตั้งหัวไปให้ระระการบก็
 เปเรชาระระชากณะจักการตามควร ข่น่าให้เสรวหมขงมิญ์ในสาชนา

แต่อย่างปานแธ ^{ข้าม} _{ชู้} พวกบ่าวทาสนี่มิญ์เห็นเปเชชู้แล้วไม่

ไม่ว่ากล่าว แต่เป่ญุ่ไค้ลงกรรพ่มลงพื้น จะทโตะให้เสื้ที่ไมได้
 ให้ตีเสื้รฐาคนละ ๓๐ ที ผู้หญิงคนละ ๒๐ ที ให้สั่งกัหม่นไป
 รุณพิสมบติ , ข่าแกงขี้ , ข่าแกงตบ , เน้ , ไม่มีโตะสิ่งใด ป่นไป
 แด่แม่เฒ่า , ผู้เป่ใจท เขาความมว่ากล่าวได้ความจริงคังนี้ มี
 ความชบมมาก ให้ช้ ช้ม พ้นจากทาระ ให้ปรับข่าสว่างซิดมให้เป
 รางวิธเน้นายเฒ่าผู้เฒ่าเขาความมาว่า ๕ ชัง ให้ ^{ผู้ชกความ} _{ชชม}
 สามคน ๑๐ ชัง ให้ตระฉาการป้งคตคคำสั่งนี้

สั่งแต่ไว้ ๒๐ คำใน เมื่อก้วาศัก ๑๒๕๔
 พระบรมนามาภิธิ สยามินทร์

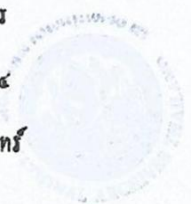
ฝ่าแนวพระราชดำริเสด็จ

ร. ที่ ๒๐ ๔๔

ซึ่งข้าพเจ้าเมื่อ เสด็จเสด็จ มีกิจอยู่เพื่อประโยชน์ที่ไม่วาง
แห่งนั้น เสด็จที่พาข้าพเจ้าไปศึกษาที่โรงเรียนพระตำหนัก
สุพรรณแต่เดิมแต่บัดนี้ มีความดีความ แม้ถึงว่าจะมีกิจที่
ที่คิดประตุร่าแต่เดิมก็ดี แต่ก็รู้ว่าจะทำการทุจริต แลการที่
ทำแต่ช่วยครั้งนี้ เสด็จประตุร่าแต่เดิม ก็ควรจะมีโทษ
เพราะฉะนั้น ได้เห็นแก่ข้าพเจ้า ๕๐ ที่ เขาหัวไปจำไว้จนทุกวันนี้ ๓ ปี
ตามโทษ ให้ตระหนักการทำตามคำสั่งให้ทุกประการ

สั่งแล้วในคำขึ้นเมื่อเสด็จ ๑๒๔๔

พระบรมนามาภิไธย สยามินทร์

รายการอ้างอิง

Tamara Lynn Loos. (2006). *Subject Siam : family, law, and colonial modernity in Thailand*. Chiangmai: Silkworm Books.

ดร. กัญชชาติพิทย์ สิงหะเนติ. (2549). ย้อนรอยเจ้าจอมก๊กอ ในรัชกาลที่ 5 (พิมพ์ครั้งที่สาม).

กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ.

กิตติพงษ์ วิโรจน์ธรรมมากร. (2547). ร้อยเรียงเวียงวัง (พิมพ์ครั้งที่หก). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ดอกหญ้า ๒๕๔๕.

กิตติพงษ์ วิโรจน์ธรรมมากร. (2548a). ชีวิตในวังบางขุนพรหม (พิมพ์ครั้งที่แปด). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ดอกหญ้า 2545.

กิตติพงษ์ วิโรจน์ธรรมมากร. (2548b). ในวังแก้ว (พิมพ์ครั้งที่สี่). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ดอกหญ้า 2545.

แก้วนวรรฐ์, เจ้า. (2477). พระประวัติ พระราชชายา เจ้าดารารัศมี. พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ.

คณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ. คณะอนุกรรมการจัดทำหนังสือเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า.

(2557). เครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า (พิมพ์ครั้งแรก). กรุงเทพฯ: สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ สำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักนายกรัฐมนตรี.

ศีกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. (2557). สี่แผ่นดิน (พิมพ์ครั้งที่สิบหก). นนทบุรี: ดอกหญ้า 2000.

จงจิตรถนอม ดิศกุล, หม่อมเจ้าหญิง. (2550). บันทึกความทรงจำ (พิมพ์ครั้งแรก). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม.

จันทร์รัตน์ ประวาลปัทม์. (2521). การศึกษาเปรียบเทียบราชสำนักในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6. (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต), จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

จิรวัดน์ อุตตะมะกุล. (2552). พระภรรยาเจ้า และสมเด็จพระเจ้าฟ้า ในรัชกาลที่ 5 (พิมพ์ครั้งที่ห้า).

กรุงเทพฯ: ลายคำ.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2472). พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2515). ธรรมเนียมราชตระกูลกรุงเทพฯ (พิมพ์ครั้งที่สาม). นครหลวงฯ: กรมศิลปากร.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2545). ไกลบ้าน เล่ม 1 (พิมพ์ครั้งที่หก). นนทบุรี: บริษัทอักษรเจริญทัศน์ อจท. จำกัด.

- จุลจักรพงษ์, พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า,. (2547). กิดวังปารุสก์ ฉบับสมบูรณ์ : สมัยบูรณาญา
สิทธิราชย์และสมัยประชาธิปไตย (พิมพ์ครั้งที่สิบสอง). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ริเวอร์ บุ๊คส์
จำกัด.
- จุลลดา กักดีภูมินทร์. (2533). เจ้านาย (พิมพ์ครั้งแรก). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บำรุงสาสน์.
- จุลลดา กักดีภูมินทร์. (2538). เลาช้าง (พิมพ์ครั้งแรก). กรุงเทพฯ: โชคชัยเทเวศร์.
- จุลลดา กักดีภูมินทร์. (2546). เครื่องเฉลิมพระราชมณเฑียร. สกุลาไทย.
- จุลลดา กักดีภูมินทร์. (2551a). เวียงวัง ๑ (พิมพ์ครั้งที่สอง). กรุงเทพฯ สำนักพิมพ์เพื่อนดี.
- จุลลดา กักดีภูมินทร์. (2551b). เวียงวัง ๒ (พิมพ์ครั้งแรก). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เพื่อนดี.
- ฉัตรชัย – ทิววรรณ วงศ์ทองศรี. (2541). เจ้าดารารัศมีในตำแหน่งพระราชชายา. จามจุรี, 2(2).
- ฉัตรบงกช ศรีวัฒนสาร. (2550). เฉลิมพระยศเจ้านายฝ่ายใน (พิมพ์ครั้งแรก). นนทบุรี: สถาบัน
พระปกเกล้า.
- ฉัตรารณณ์ จินดาเดช. (2542). การบริหารราชสำนักฝ่ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว. (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารบัณฑิต), จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. (2516). สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: แพร่
พิทยา.
- ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. (2551). สมเด็จพระนางเรือล่ม (พิมพ์ครั้งที่ห้า). กรุงเทพฯ สำนักพิมพ์
สร้างสรรค์บุ๊คส์.
- ดวงดาว ยังสามารถ. (2537). บัลลังก์พระปิยะ : บทวิเคราะห์พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ (พิมพ์
ครั้งแรก). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คบไฟ.
- ดารณี ศรีหทัย. (2554). สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ (พิมพ์ครั้งแรก). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2525). พระสนมเอก. กรุงเทพฯ:
สำนักพิมพ์รวมสาสน์.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2545). เที้ยวเมืองพม่า (พิมพ์ครั้งแรก).
กรุงเทพฯ สำนักพิมพ์มติชน.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2553). ตำนานวังหน้า (พิมพ์ครั้งที่แปด).
กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แสงดาว.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2555). พระราชพงศาวดาร กรุง
รัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5. พระนครศรีอยุธยา: วัดนิเวศธรรมประวัติ.
- เทพ สุนทรสารทูล. (2558). ทรายเมื่อดหนึ่ง ตอน เคารพกรรมของวงศ์ตระกูล (Vol. 2559).
นครศรีธรรมราช, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า และดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์
เธอ กรมพระยา. (2505). สารานุกรมสมเด็จพระเจ้า 26. พระนคร: คุรุสภา.

- นรุตม์. (2536). ในวังแก้ว หม่อมเจ้ามารยาตรักัญญา ดิศกุล (พิมพ์ครั้งแรก). กรุงเทพฯ: แพรว.
 แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, หม่อมราชวงศ์, และคณะ. (2555). สถาปัตยกรรมพระเมรุในสยาม (พิมพ์ครั้งแรก).
 กรุงเทพฯ: ธนาคารกรุงเทพ : สมาคมสถาปนิกสยาม.
 บรรเจิด อินทุจันทร์ยง. (2539). ราชสกุลพระบรมราชวงศ์จักรี (พิมพ์ครั้งแรก). กรุงเทพฯ: องค์การคำ
 ของคุรุสภา.
 บัณฑิต จุลาลัย, พีรศรี โทวาทองและรัชดา โชติพานิช. (2557). วังสวนดุสิต (พิมพ์ครั้งแรก).
 กรุงเทพฯ สำนักพิมพ์มติชน.
 ประยุทธ์ สิทธิพันธ์. (2545). รักในราชสำนัก. กรุงเทพฯ: สารคดี.
 ปิยนาด บุณนาค. (2523). ความคิดและบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริ
 ยวงศ์ (ช่วง บุณนาค) ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๒ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๕. (วิทยานิพนธ์ปริญญา
 มหาบัณฑิต), จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
 ปิยนาด บุณนาคและมรรยาท กิจสุวรรณ. (2526). การวิเคราะห์ค่านิยมและบรรทัดฐานของสังคมไทย
 ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325 - 2394) : ระบบเครือญาติ การแต่งงานและ
 ครอบครัว. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
 พระประวัติพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๔ พระองค์เจ้าฉันทประภา กรมหลวงทิพยรัตน์กิริฎกุลินี.
 (2501).
 พลาดิศัย สิทธิธัญกิจ. (2557). พระปิยมหาราช (พระเจ้ากรุงสยาม รัชกาลที่ ๕) (พิมพ์ครั้งแรก).
 กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สุขภาพใจ.
 พิมาณ แจ่มจรัส. (2554). รักในราชสำนัก (พิมพ์ครั้งที่สี่). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์บุ๊คส์.
 พูนพิศ อมาตยกุล. (2530). เอื้องเงิน. กรุงเทพฯ: รักษ์สี่ปีการพิมพ์.
 มหาวชิรุณหิศฯ สยามมกุฎราชกุมาร, สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ (พิมพ์ครั้งที่หก). กรุงเทพฯ:
 สำนักพิมพ์สยามปริทัศน์.
 มัลคอล์ม สมิธ, นพ. (2551). *A Physician at the Court of Siam* (พิมาณ แจ่มจรัส, Trans. พิมพ์
 ครั้งที่สี่). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แสงดาว.
 รอยไบลาน. (2553). เรื่อง (ไม่)ลับ...ฉบับวังหลวง (พิมพ์ครั้งแรก). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ฐานบุ๊คส์.
 ราม วชิราวุธ. (2545). ประวัติต้นรัชกาลที่ ๖ (พิมพ์ครั้งแรก). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
 ลดา รุธิรณก. (2553). ชีวิตรักเจ้าฟ้า ๒ (พิมพ์ครั้งที่สอง). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ดีเอ็มจี.
 ลาวัญย์ โชตามระ. (2506). รัตเกล้า. พระนคร: แพรวพิทยา.
 ลาวัญย์ โชตามระ. (2529). ในรั้ว – ในวัง. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.

- เล็ก พงษ์สมัครไทย. (2556). พระญาติ ราชสกุล กรุงรัตนโกสินทร์ (พิมพ์ครั้งที่สอง). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- วงเดือน นาราัจจ์, ชมพูนุท นาศิริรักษ์และสุวรรณา สัจจวีรวรรณ. (2553). ธีราชเจ้าจอมสยาม (พิมพ์ครั้งแรก). กรุงเทพฯ: ธนาคารกสิกรไทย.
- วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (2544). พระประวัติตรัสเล่า (พิมพ์ครั้งที่สอง). กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- วรรณพร บุญญาสถิต. (2552). จอมนางแห่งสยามในสมัยรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 6 กับกระแสวัฒนธรรมตะวันตก (พิมพ์ครั้งที่สอง). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์บุ๊คส์.
- วิกิพีเดีย สารานุกรมเสรี. (2558). โทมัส ยอร์ช น็อกซ์. Retrieved from <https://th.wikipedia.org>
- วินัย พงศ์ศรีเพียร. (2547). จัดค้นสนิยาจารย์ (พิมพ์ครั้งแรก). กรุงเทพฯ: เพ็ญฟ้า พรินติ้ง.
- วิบูล วิจิตรวาทการ. (2535). ชีวิตส่วนพระองค์ พระปิยมหาราช (พิมพ์ครั้งแรก). กรุงเทพฯ: นิตยสารคลังสมอง.
- วิบูล วิจิตรวาทการ. (2542). พระปิยมหาราช รัฏฐกิจและชีวิตส่วนพระองค์ (พิมพ์ครั้งแรก). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์บุ๊คส์.
- คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย. (2540). ลูกแก้วเม็ยขวัญ (พิมพ์ครั้งแรก). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย. (2549). หอมติดกระดาน (พิมพ์ครั้งแรก). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย. (2550). ลูกท่านหลานเธอที่อยู่เบื้องหลังความสำเร็จในราชสำนัก (พิมพ์ครั้งที่สาม). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย. (2551). สี่แผ่นดิน กับเรื่องจริงในราชสำนักสยาม (พิมพ์ครั้งที่สอง). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- ศิลปากร, กรม. (2521). กฎหมายตราสามดวง. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- ส. พลายน้อย. (2553). พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ พระปิยมหาราช. กรุงเทพฯ: พิมพ์คำ.
- ส. ศิวรักษ์. (2555). สัมภาษณ์หม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอม ดิศกุล (พิมพ์ครั้งที่สอง). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม.
- สดับ, เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์. (2526). ศรีदानุสรณ์. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์.
- สมภพ จันทระประภา. (2555). สมเด็จพระศรีสวรินทิราฯ (พิมพ์ครั้งที่เจ็ด). กรุงเทพฯ: คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมฉลองวาระ 150 ปี พระราชสมภพสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า.

- สารระ มีผลกิจ. (2551). ราชสำนักฝ่ายในสมัยรัตนโกสินทร์ (พิมพ์ครั้งแรก). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มิวเซียมเพรส.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2557). ท้าวศรีสุดาจันทร์ "แม่หยัวเมือง" ใครว่าหล่อนชั่ว ? (พิมพ์ครั้งที่สี่). กรุงเทพฯ: ดรีม แคทเซอร์.
- แสงเทียน ศรีธธาไทย. (2550). เมื่อ ร.๕ ยังทรงพระเยาว์ (พิมพ์ครั้งที่สาม). กาญจนบุรี: สำนักพิมพ์ร่มฟ้าสยาม.
- หลวงนายฤทธิ. (2557). เรื่องเก่าๆ ของเจ้านาย (พิมพ์ครั้งแรก). กรุงเทพฯ: โปสต์บุ๊กส์.
- อานนท์ จิตรประภาส. (2554). ปิยมหาราชจอมกษัตริย์ (พิมพ์ครั้งแรก). กรุงเทพฯ: ยิปซี สำนักพิมพ์.
- อุทุมพร. (2552). สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พันปีหลวง (พิมพ์ครั้งที่หก). กรุงเทพฯ สำนักพิมพ์สร้างสรรค์บุ๊กส์.

ภาคผนวก

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นางสาวฉัตรดาว ลีเซววงศ์ เกิดเมื่อวันที่ 6 ธันวาคม พ.ศ.2517 ที่จังหวัด กรุงเทพมหานคร สำเร็จการศึกษาปริญญาตรีรัฐศาสตรบัณฑิต ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในปีการศึกษา 2553 และเข้าศึกษาต่อในหลักสูตรรัฐศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการเมืองและการจัดการปกครอง คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในปีการศึกษา 2556

